

11.
évfolyam

2. szám

A. D.
MMX

Meszesán Mária:

Topológia és tropológia elhajlásai, avagy halál és élet retorikája Madarász Márton elmélkedésében

A *consolatio* vezérmotívummá vált a 16. századi kegyességi irodalomban. Ezen belül is sajátos jegyeket hordoz a protestáns szövegekben a vigasztalás, különös tekintettel arra a hittevékenységre, ami a bűnt, a megbánást a tudaton átszűrve juttatja érvényre megtalálva az isteni szeretet és megbocsátás iránti feltétlen bizalmat. Az örökkévalóság mibenlétét vizsgáló, és a felé vezető út feltalálását sürgető szövegeknek nem csak tematikájában ragadható meg a reprezentatív barokk jelleg. Szükségszerűen társul a téma retorikai kifejtéséhez az a sajátosan barokk formanyelv, amelynek elemeit okkal kereshetjük akár protestáns prédikátorok sorai között is. E barokkos kifejezőkészlet protestáns szövegekben való fokozott jelenlétére Kecskeméti Gábor már felfigyelt. Felhívta a figyelmet arra, hogy a látszólag mértéktartó protestáns anyagok bizonyos részei – így főként az ajánlások, bevezető és befejező gondolatok – körmönfont megfogalmazást nyernek, nem maradnak érintetlenek a barokk hatásaitól. Kecskeméti a szinte kizárólag bibliai idézetekből összeállított protestáns szónoklatokat is a barokk invenció sajátos megnyilvánulásának tekinti.[1]

A cél, a forrásanyag és a rendelkezésre álló eszközkészlet szintjén tagadhatatlan a hasonlóság a protestáns és a katolikus szövegek között, amelyek azonban a gyakorlatban felhasznált műfajok, eszközök, módszerek és praktikák terén – úgy a meggyőzés motivációját, mint a szándék szolgálatába rendelt nyelvi, retorikai fogásokat figyelembe véve – markáns különbözőségek megállapítására indíthatnak. A szókészlet és a képek, képzettársítások, de a befolyásolás minősége is konfesszionális eltérések feltárására ösztönzi a korszak örök életről szóló elmélkedéseit – százados távlatból – feltérképezni próbáló olvasót.

A nyilvános prédikáció és a meghitt, magányos imádság tövén sarjadó elmélkedés az eszkatologikus számvetéshez, így a hit befogadásának megkönnyítését célzó okoskodáshoz sokoldalúan felhasználható műfaj, a hívő lelkek igaz útra térítésének egyik, a felekezetenként eltérő elvárásokhoz is rugalmasan alkalmazkodó, ugyanakkor hathatós, ezért népszerű instrumentuma. Ezen belül említendő a lutheri meditáció – elsősorban a 16. századi – kegyességi irodalomban. Az 1570-es évektől egyre több, luteránusok által írt mű jelent meg, amelyek legalább címükben a *meditatio* vagy *contemplatio* szavakat mint műfajmeghatározást használták. – A magyar „elmélkedés” kifejezés mindkét említett fogalmat magában hordozza – mutat rá Uray Piroska egyik tanulmányában. Mint írja, a meditáció Szent Bonaventúra szerint az elrejtett igazságok kutatása, míg a kontempláció a már ismert igazság örömteli szemlélése. Az eredetileg két típus használata összefonódott, együtt jelentkeztek még azoknak a kora-középkori elmélkedésíróknak a munkájában is, akik elméletben szigorúan elkülönítették a meditációt és kontemplációt, így Clairvaux-i Szent Bernát, Szent Anzelm, Szent Bonaventúra és Kempis Tamás – sorolja leszögezve, hogy „jogosan fejezhetjük ki őket ugyanazzal a magyar szóval”. Úgy véli, ha az elmélkedés két típusa „többször megjelenik, elveszíti személyes tartalmát, és imádsággá válik”. [2]

E protestánsok átvették, és saját ízlésükre szabták a katolikus meditációk köntösét. Az exhortációban minduntalan zászlóra tűzött, majd bensőségessé avatott Krisztus-követés (*imitatio Cristi*) árnyaltabb értelmet nyert. A katolikusok vallásos gondolkodásában a bűn réme és a félelem a hit előtt járnak. Miért? – kérdezi Luther. A reformációban az –e kérdés nyomán kibontakozó újszerű exegézisben átértékelődnek a fent jegyzett kategóriák, és – mint az Madarász fordításából is kiviláglik – más minőséget nyer a bűn és a bűntudat fogalma is. Ennek magyarázata Uray szerint a gyónáshoz való viszonyulásban keresendő. Kifejti, hogy a katolikus gyónás és áldozás a megtisztulást, illetve az Istennel történő egységet adja a hívőknek, míg a protestánsok csak haláluk után remélhetnek hasonlót vagy bárminemű feloldozást – fejt ki. A protestánsok Istenen kívül önmaguknak is komoly bűnvallással, megbánással tartoznak, felmentést azonban vétkeik tudatában és a legmélyebb megbánás után sem várhatnak senkitől. [3]

Az eperjesi prédikátor, Madarász Márton[4] a wittenbergi orvos, Daniel Sennert[5] egyetlen vallási tárgyú elmélkedését ülteti át magyar nyelvre[6] *A' jó vagy kegyes élet És Bóldog Halál Módgyá-ról* címmel.[7]

Szentgyörgyi Gergely[8] 1643-ból származó, Jeremias Drechsel[9] latin nyelvű eredetijét követő, az örökkévalóságról való elmélkedés gyűjteményében az áll: „Szükséges, de nehéz megmondani, mi légyen az örökké-valóság”. A szükségszerűség és tehetetlenség egyidejű tudatosítása miatti tanácstalanságát fogalmazza meg a beszélő: „ki akarom mondani, és nem tudom kimondani”. Bár Madarász és Szentgyörgyi munkája szerkezetileg hasonló felépítést mutat, és mennyiségileg első pillantásra mindössze egy fejezetnyi különbség írható a katolikus fordítás javára, szemmel látható, hogy Szentgyörgyi irománya terjedelmesebb. A *partitio* és *dispositio* nyomdatechnikailag is látványosan tagolja cikkelyekben összefoglalt résztémákra az elmélkedéseket. Az így előállított struktúra bővebb, ugyanakkor áttekinthető kifejtését teszi lehetővé az egyes tételeknek. A tételek megfogalmazása szintén árulkodó, a párhuzamosságok ellenére a felekezeti sajátosságokat hordozza az elkötelezettségnek megfelelően. A katolikus elmélkedés tartalomjegyzéke alapján szélesebb körű a példákat, hasonlatokat működtető magyarázata; „éjjel-nappal előttünk forgandó”, dogmatikus hittételeit rövidített formában, vizuális keretben, táblázatban közli, míg Madarász könyvében a folyó szöveg hordozza a kijelentésekben, illetve a bibliai históriákban megfogalmazott gondolatot, olykor utalva a tétel pogány, illetve katolikus vonatkozásaira, illetve az ezek által is alátámasztott bizonyosságaira.

Szembetűnő különbség mutatkozik az ajánló levelek[10] terjedelmében, de nem várt módon a evangélikus fordító javára.[11] Madarász Homonnai Máriához írott ajánlása harminc lapra terebélyesedik, és olyan alapvetéseket szögez le, amelyeket később Daniel Sennert szavainak fordításával részletesen tárgyal. Állást foglal a Szentháromságot illető viták kapcsán, és határozottan vallja Krisztus emberi természetét, végül Luther Márton állításához csatlakozik, aki „mondja jelen lenni Krisztust az ő embersége szerint is, természete és személye szerint jelen vagyok”. Szentgyörgyi szövegének nyolcadik elmélkedésében Krisztus isteni természete hangsúlyosabb: „ő, el-hagyván Meny-orzágnak minden-némű gazdagságát, erre a' fogyatkozott és nyomorult Világra jutt.” Krisztus emberi léte is képszerű (ha a kora újkor vonatkozásában nem volna balgatagság, azt is mondhatnánk filmszerű) ábrázolást nyer: „Mivel bírt e' Világon-létében? Azt az o Születése és Halála nyilván meg-mutattya. Születésekor, chak helye sem vólt a' hová bé-szálhatna: Halálakor, chak az sem vólt, a' mivelmezítelenségét bé-fodözhetné.”

A Krisztus személyével kapcsolatos részletekből érezhető, hogy a nyelvi anyag megformálásának eltérő módját választja az egyik és a másik fordító. A katolikus példa mintha mozgalmasabb témakifejtést hajtana végre, Szentgyörgyiné az is előfordul, hogy az ábrázolt tételt ki sem mondja, csak a felhozott példával írja le, mintegy applikálva azt a gyakorlatba, használatba véve, míg Madarász inkább az egyértelmű elméleti állítás rögzítésének biztonságához ragaszkodik.

Úgy véli, „három tulaydona a keresztyén embernek: a világos Szent Írások szerint hinni, jól vagy kegyesen élni” végül pedig a „halálról megemlékezni”. Utóbbi tétel válik legfontosabbá, a boldog halálhoz való mindennapi felkészülésben ez az első feladat: jól meggondolni a halál bizonyos, és a halál órájának bizonytalan, valamint a földi élet rövid voltát. A második felkészítő gyakorlat azonban már arra tanít, hogy a halandó a haláltól ne féljen, és ez rendkívül fontos lesz a hit és a kegyelem szempontjából. Krisztus említése egyszerre állíthatja a szemantikai középpontba Isten és ember paradigmáját, ezáltal a két egyébként elkülönülő horizont is érintkezhet.

Madarász terjedelmesre nyúlt mondatokban, halmozott jelzőkkel és az idézett bibliai szöveghelyek precíz megadásával ad hangot hitének. Igyekszik pontosabban behatárolni munkája szerepét, amennyiben nem is annyira az istenkeresést, mint a földi tartózkodás legcélravezetőbb, legkevésbé hiábavaló módját tanítja. A reformáció követőjeként hirdeti: egyedül a Krisztusba vetett hit lehet úrrá a bűneink miatt érzett bánaton és félelmen, ez könnyíti meg az elkerülhetetlen halál tudomásulvételét. E szemléletből bontakozhat ki az a prófétikus, evangélikus meditációs eljárás, aminek már nem a halál, hanem a bűn, és a bűnbocsánat-kérés áll a középpontjában.[12]

A halál retorikája – a *kell*

„Minden embereknek meg kell halni” – írja az első rész címe. A régi időkben hagyományozódó, közismert kép indítja a gondolatmenetet. Az *út* metafora pogányok írásaira utal, akik – mint írja – úgy tartották, „hogyan a halál az egész földnek út”, tehát az életre való bejövétel és kimenetel egyben. A halál mint átmenet, út, ajtó, kapu minduntalan előkerül a téma írásos reprezentációiban. Érdekes lenne tüzetesen megvizsgálni erre nézvést a halál ikonográfiai hagyományait. Az út, illetve a híd azonban az élet és ezzel együtt Krisztus fogalmát is gyakran helyettesíti.[13] (El)beszélő, befogadó, szöveg és tárgy viszonyának, egymásra hatásának összefüggésében egyedülálló interpretációt találunk Northrop Frye könyvében az út metaforára vonatkozóan. Így ír: „Ugyanazt mondják, mint Jézus: »Én vagyok az út.« Ha már részei vagyunk egy testnek, amely részint mi vagyunk, részint végtelenül több, mint mi magunk, nem különbözünk többé mozgás és nyugalom: nincs már szükség útra, hiszen az »ott« fogalma elveszítette funkcióját.”[14] Ez a néhány mondat a misztika lényegét látszik sűríteni, egyben a korábbi megvilágításhoz képest ellenfénybe helyezi a kora újkori természettudományi felfedezések nyomán mozgásba ragadtatott beszélő és befogadó helyzetét; az értelmezés kiindulópontját.

Másutt azt fejti ki, hogy a szónoki munka, a szónoklat célja a szónok, a beszéd és a hallgatóság azonosulása.[15] Ennek érdekébe állítja a jó rétor a grammatikát, és majd látjuk, a vizsgált szövegkorpuszokban az azonosulás elvárása teljesülni látszik. Az elemzőnek is nehezebbre esik az analízis során kívül kerülni a szövegtesten, megfogalmazásai minduntalan belegabalyodnak a szöveg hálójába. Az egyes szám első, második, illetve a többes szám első személyű igealakok, a felszólító mód gyakorisága olyan szövevényként működnek, ami a kritika megfogalmazását sem hagyja érintetlenül. Különösen rafinált és izgalmas eljárást találunk a protestáns-evangélikus elméletekben, amelyek a szóképek és affektusok terén mértéktartást tanúsítanak.[16]

A pogányok szavánál világosabb képet alkothatunk a halálról a „minden-napi-szemmel való meg-tapasztalás” alapján – int a szöveg, majd – mint azt a lapszéli bejegyzés tudatja – Senecát idézi, mondván, a haláltól semmi nem oltalmaz:

„Mert se idő, se nem, se élet hivataly és állapattya, se tudomány, se tisztességek, se gazdagságok, se szép ábrázat, se gyönyörűsége, senkit a’ halál-tul meg nem óltalmazhatnak. Meg-halnak a vének, mag-halnak az ifiak, sőt a kisdedek, Férfiak, Asszonyok, Imperatorok, Királyok, Fejedelmek, Nemesek, Porok, Tudósok, Tudatlanok, Gazdagok, Szegények, Szépek, Rútak.” [Azaz] „A’ halál azon lábba zörget a’ királyok palotáján, / a’ mellyel a nyomorult szegény emberek kalibáckáján. / És az előtt se nagy se kicsiny el-nem fut hat gyors ló hátán.”

„Mert amint a születésben, úgy a’ halálban is az emberek között semmi különbség nem találtathatik.”

A földi erények hajhászásának hiábavalóságát hirdető mondanivaló felidézi a protestáns újító Johann Arndt szavait[17], akinek munkássága további módosulást idézett elő a meditáció műfaji adottságai, jelentősége és használata terén. A reformáció reformátora tekintettel volt a zsolttárokra, amelyek középpontjában a bűn állt, az evangéliumokra, melyek Krisztus alakja köré szerveződtek, és egyéb jelentős exegétikai témák mentén is szőtt elmélyült olvasásra szánt gondolatokat. Esetében az elmélkedés olyan intenzív összpontosítással járó tevékenység, amely hozzájárul a bűnbánat aktív megtapasztalásához a test leírásával, ön maga megtagadásával, napi krisztuskövetéssel, ami némileg újabb közeledést mutat a katolicizmus tradíciója felé,

ugyanakkor ismét kettéválasztja a fides és poenitentia fogalmát.

Augustinus szavaival mondja: „durch jhn allein mustu zum Vater kommen”, ami annyit tesz, kizárólag a Jézus életéről való meditáció vezet az Úrhoz.[18] Isten megismeréséhez Arndt szerint a hívőnek önmagát szemügyre véve, magába szállva (Einkehr) ki kell üríteni a lelket (Entleerung),[19] az imádsághoz a szívnek meg kell szabadulnia a földi kötődésektől.[20]

Arndt bár kérdőjelessé teszi a retorikai stúdiumok üdvszerző jelentőségét, maga is retorikai tudatossággal szerkeszti meg mondandóját leginkább pragmatikus és dialektikus alakzatokat, tehát az ellenfél álláspontját felvillantó eszközöket alkalmazva.[21]

Madarász meditációjában csak nyomokban lelhető fel az a személyeskedő, baráti, nyájas hang, ami Szentgyörgyinek sajátja, hogy bizalmába férkőzzön olvasójának. „Szabad légyen nékem itt, kegyes Olvasó, veled barátságosan beszélgetnem; és a' dolgot nyilván és világosan szemed eleibe terjesztem.” Madarásznál ellenkező előjelet kap a mértéktartó közvetlenség. A szöveg nem tolaodó, inkább az olvasóból vált ki érdeklődést. A tudás birtokosává avatja, megértő türelemmel osztja meg vele a helyes életvitel módját, (olykor színlelt) disputációkon keresztül, pragmatikus, dialektikus alakzatok bevetésével hozzáférhetővé teszi számára a haláltól való rettegés legyőzésének eszközeit. Ehhez felkelti a benne szunnyadó, nyugalom iránti sóvárgást. Óvakodik a szenvedélyes megnyilvánulásoktól, nem erőszakosan meggyőzni akar, hanem határozott magatartást tanúsítva elérni, hogy a halandó akarjon jobbá lenni, helyesen élni, miután rájött, hogy ez neki a könnyebb. A beszélő – majd látni fogjuk – harmonikusabban vállal közösséget olvasójával, egy az elmélkedők közül. Malomfalvay[22] és Szentgyörgyi nem egyszer sértéseket vág a befogadó fejéhez, a rossz úton járókat pedig valósággal kirekeszti a szöveg egyes szám harmadik személyben, kívülállóként említve a megátalkodott gonoszt. Szentgyörgyi kötete ötödik elmélkedésében *Az Ember s a Pók munkája egybevettetik* című cikkelyben az alliteráció magyarázattal kiegészített részletezése vezet a megállapításhoz: „Sokat fáradunk, és bajos dolgokba ártyuk magunkat: és oh mi nyavalyások, eszünkbe sem vesszük, hog chak pók-hálót szövünk; nagy munkát tészünk, melynek semmi láttattya ninchen.” „Érted-e ezeket te, Krisztusnak kedven tartott vitéze? Még is zúgolódol-e? Te az Istennek magáért az Istenért tartozol szolgálni, és az örök nyugalomért fáradozni.” Olvassuk csak ide Malomfalvay – Szent Bernardtól idézett – kezdő sorait: „Ha az Istennek szeretete téged nem tartóztathat, tartóztasson és rettenchen az itéletnek és gehennának félelme, a' halálnak töörey; az pokolnak fáydalmy; az égető tűz, az mardosó féreg; az bűdös kén-kő; és a' pokolbéli minden-némü rettenetességek!”

Ez volna a kedvcsináló az elmélkedéshez. Szemléletbeli különbség mutatható ki a konfesszionális hovatarozás tekintetében, ami az olvasóhoz való hozzáállásra, így a beszélőszerep alakulására is rányomja bélyegét.

A szemrehányás affektív eszközei helyett a naturalista hatáseltést választva fogalmaz Madarász, aki elmélkedésének második, *Azoknak, mik a' halálban történnek meggondolása* című részében figyelmeztet:

„A mai meghalót, ó ember, szemeid eleibe állítsad, eszedbe fogadgyad, és minden nap emlékezetedben, lelkedben szemlélgessed. Fekszik a meghaló ember, majd mint egy holt eleven, és a teste minden ama szépségének v... veszti, és dögszagot kezd magából származtatni, és sem az érzékenségi, sem a tagjai hívatallyokat nem cselekszik. És mindazáltal ugyan az a' test, mely oly frissen és gazdagon tápláltatot, olly szorgalamatosan ruháztatott, és annyi kölcséggel gyógyítottot. Akkor az ember az aranyat, ezüstöt, drága-köveket, ruhákat, vendégeskedéseket, játíkokat és mindeneket valamikkel é világon bírtt, és a világnak minden gyönyörűségít meg kezdi utálni, és azokból a betegség, vagy a halál ellen nincs semmi segítsege.”

Nem elég, hogy nem segítség a halál miatti szorongásban, nem hosszabbítja meg egy órával sem az életet, de el is enyészik minden teremtett. Felvetődik a kérdés, ezek megszerzéséért törí magát a halandó? A *semmi-dolgokért* fáradozik? Addig kell számot vetni a halállal, amíg az ember nem fárad el túlságosan– mondja –, mert a betegség gyengíti az elmét, ami már nem lesz képes „semmi üdvösséges intés” befogadására. A fejezet vége kellően realisztikus foglatban elénk terítve hangsúlyozza a halálban végződő földi, és az abból kihajtó túlvilági örökkévalóság jelentőségét, valóban a mindennapi tapasztalatot játékba(!) hozva. Mindenki vett már részt temetésen, búcsúzott már halottjától, ezt az élményt eleveníti fel, majd építi be logikájába dermesztő kendőzetlenséggel, kellő távolságtartással, mégis rendkívül emberközeli keserűséggel, egyben megbízható, kiszámítható hatással a szöveg. A hangsúlyozást ismétlődő retorikai odafordulás, az „Ó, ember!” megszólítás húzza alá.

„Ottan mindgyart a halal-után minnyájan [...] feleséged és gyermekeid sógorid, hólt tested-túl el-futnak, és csak látását sem szenvedhetik el: és akinek egészségesnek igen kedves vólt meg ölelése, csókolása, már rettenetes látása. [...] Annak-okáért nem illendő, hogy ezekben helyhezteessük reménségünket, hanem azokban, a mellyek nekünk a halál után-is jelen lehetnek. Gondolhatsa meg, melly nagy meg únást, utálást, szerez a hólt testnek büdössége undoksága mé- a vér- szerént való atyafiaknak- is. Es mindazaltal ez az, a melly kedvéért-az Istent gyakorta meg-bántottad.”

A következő sorok döbbenetes dialektikáját a frissnek mondott, dúsnak értett örökség és a bomlásnak indult, pusztuló, romló test egymás ellenébe állított képe uralja. – Friss örökség, gazdagság megszerzésére törekednek a halandók, de nem gondolják meg, hogy azért „az örök gyehenna tüzével kelletik fizetni”. Temetés a vége, ami pedig, ha „költetik” is rá „valami”, nem a halott, hanem a rokonok dicsőségére szolgál. – Sok örökös, ha gyalázat nélkül tehetné, egy fillért sem áldozna elhunyt rokona temetésére – mutatja be az ember embertelen gyarlóságát a szöveg. Nem tagadható a példázatok protestáns prédikációkban, elmélkedésekben betöltött jelentékeny szerepe.[23] Előszertettel tesznek antik, történelmi és bibliai hivatkozásokat, néha középkori haláltánc-motívumokat idéznek meg.[24]

Az élet retorikája – a lehet

„A halál után meg más élet vagyon hátra, és halál út, vagy az örök bóldogságra, vagy az örök nyomorúságra” – hirdeti a harmadik rész, címében ismételve meg a sokszor citált metaforát. A szöveghely a többi vizsgált szövegekpuszából olyan, az örökkévalóságot minősítő jelzőket idéz fel a befogadóban, mint a ’teljes’ vagy ’igaz’ a boldog, illetve a ’hiányos’ és ’hamis’ a boldogtalan aeternitasra. Szerinte nem elég a halált magát szemlélni, de arra is gondolni „illik”, hová vezet: „mi léssen belőlök, minémű állapottyok leszen a más világon”. [25]

A tautologikus gondolat előbbre moccantására Isten Fiának szavát idézi, aztán bölceket vesz sorra minden időből és pogány tanításokat, majd barbár, tudatlan, vad emberek szokásait rámutatva, hogy nekik is volt istentiszteletük. De honnan származik vajon a hit lehetősége, hogyan férhettek hozzá tudatlanok? – kérdezi, és a válasz megfellebbezhetetlen: „Mert nem a filozofusok iskolájában született, és onnan terjedett ki a széles világra, hanem bé oltatott ez ismeret mindenekbe, melyet minden ember a szívébe talál bé írva.” Így elosztatva minden kételyt szögezi le, hogy a halál a nagy különbségtevő, a halál óráján, pillanatán fordul meg az ember örök sorsa, a halál állapotát veszi figyelembe az ítélet, ezért nem lehet mindegy, ki hogyan hal meg. Malomfalvay és Szentgyörgyi is külön fejezetet szán a sorsfordító pillanatnak (előbbi az élet szempillantásnyi cikkely idejéről, utóbbi az élet órájának utolsó „pettzentéséről” beszél)[26], ami azonban a vizsgált szövegek

közül Mihálykó[27] elmélkedésében teljesebb ki, mégpedig a temetőt mint az újjászületés, az új élet kezdetének helyét bemutató részben. Ha a terminológiát tekintjük, Madarász nem tudja levetkőzni a haláltól való félelem, illetve az istenfélelem szorongatását. A hívőket nem egy helyütt Istent féltőknek nevezi. „Mert a halál az Istent féltőknek minden ő nyavalyájoknak vége és határa; kezdete pedig az örökkévaló jó szerencsés állapattoknak és boldogságoknak.”

A halál korábban emlegetett leképeződései a kalmár allegóriáját is bővítve olyan toposzokkal egészülnek ki, mint a 'kincs', a 'gyöngy' és a 'drágakő'. Szentgyörgyi nyolcadik elmélkedésében az alábbiak szerint: „halálunk órája [...] ama' Drága kő, mellyért az okos Kalmár mindenét el-adgya, hogy azt meg-vegye. De kevesen tudják ezt a' Gyöngyöt meg böchülleni”. A halál mint pillanatnyi történés hatványozott formában gyakran a pokoli örökkévalóság mértékét hivatott érzékeltetni. Miután a halál rövid voltáról értekezett, Szentgyörgyi szövege ekként folytatódik: „Nem úgy vagyon Pokolban a' dolog.” A pokoli kínoztatások mértékéről szóló eszmefuttatást záró mondatban a kárhozati szenvedés azonosul a 'szüntelen meghalás' képzetével. A pokol tehát folyamatosan ismétlődő halálpillanatok összessége, hosszú halál. Malomfalvaynál is szerepel az analógia: „szüntelen meg-halván soha meg-nem halhatni”.

Madarász elmélkedésének negyedik része az *Utolsó Ítéletnek meggondolása*. A szöveg az olvasóhoz fordulva rögzíti a tételt, mi szerint a halál után az utolsó napon ismét egyesül a testtel a lélek, ekkor következik az elkerülhetetlen Ítélet, ahol a Bíró csalhatatlan bölcsességével dönt az örökkévaló sors felől. Majd továbbra is tartva a kapcsolatot a közönséggel egy az éleslátást elősegítő retorikai kérdést fogalmaz meg. „Kicsoda olly nem okos és olly veszettül gonosz, hogy a királya nézvéen törvénye-ellen mérészen és fajtalanul merne vétkezni, és valami halál kárhoztatására méltó gonoszságot cselekedni? És mindazáltal azt cselekszi az ember, ki az Istennek színe-előt gonoszul mer törvénye ellen vétkezni.” A conciliatioval bevezetett gondolatmenet felszólítással zárul: „Azért szüntelen forogjon elmédben annak a kemény ítéletek órája, melyben többé a bocsánatnak nem léssen semmi helye.”

A sokat emlegetett passzus a legkülönbözőbb egyházi írásokban kerül elő, már a „szüntelen forogjon elmédben” szókapcsolat felidézi a *memento mori* figyelmeztetését, illetve az *aeternitas* emlékeztétét, amit Meyfart, Pázmány és Malomfalvay művein át számtalan szöveghelyen olvashatunk a korban.[28] A fenti idézet az intertextuális szövegalkotás példajaként tételezhető, amennyiben a kérdésre adandó felelet formájában aktív szövegképző munkát feltételez a befogadó részéről, aki a biblikus nyelvezet dominanciája révén értelmezés közben a vonatkozó szentírási textust interiorizálva működtetheti.[29] Az *ubi sunt* formula tudatos alkalmazása hosszú felsorolások formájában vagy utalásszerűen, de tetten érhető a vizsgált szövegek mindegyikében. Az egyház szolgálói híres, népszerű alkotók, uralkodók segítségével igyekeznek a híveket megszólítani, bizalmukba férközni. Meggyőzésükre számukra elfogadott személyiségek által sorakoztatnak fel elfogadható érveket, amikor az Isten előtt való egyenlőségről szólnak. – A módszerre mintát elsősorban a *Biblia* adott a keresztény íróknak – állapítja meg Lukácsy Sándor a formuláról írt mértékadó tanulmányában[30] hozzátéve, hogy használata több forrásból is táplálkozott, és világirodalmi szereppel bírt.[31]

Az Ítélet (enargeia)

Madarász az *ubi sunt* klasszikus formáját ugyan nem produkálja idézett művében, de implicit utalást tesz tanulságaira az ajánlásban, továbbá az I. és a XIV. részben az élet hívságairól szólva, amikor a tudományokban vagy épp a kereskedelemben jeleskedők földi szerzéseit helyezi az Isten iránt tanúsított szeretet mérlegére, majd leszögezi: „Es noha nagyoknak és drágáknak láttatnak azok lenni mindazáltal meg-halván mindeneket it e' világon kell hadniok.” Mint látható, a vigasztalás egyik érve a halál előtti egyenlőség,[32] ami a vanitas-irodalom kiábrándult nézeteivel egészül ki. A „halál-irodalom nagy századában”[33] mintegy stilizálva variálja a haláltánc műfajának kötelező elemeit Madarász fordítása.

A halandók Ítéletben és halálban való egyenlőségének szinte minden részben érvényesülő tautológiája rögzíti ezt a hitigazságot, aminek megmásíthatatlan voltát az Ítélet pillanatát megidézve teszi valóságossá. Isten szavait harsogva hozza közel a halandóhoz a sorsfordító szituációt. E szerzői koncepció olyan imaginatív közeget teremt, melyben az elmélkedő nem pusztán olvassa és értelmezi, hanem valósággal átéli a szövegben foglaltakat, maga is részesévé válik az eseményeknek. Az enargeia működését az apostrophé teszi még inkább nyilvánvalóvá, a kérdések megfogalmazása pedig az elmélkedés gondolatébresztő jellegét erősíti: „Gondold meg együtt, ó Ember kik lesznek az ítéletben azok, akik ez örvendetes JÓJETEK ELT fogják hallani (...), ellenben kik legyenek ott azok, akiknek ama szomorú MENNYETEK EL fog mondatni, és akik a Gyehenna tüzére fognak vettetni.”

A szöveg visszafogottsága ellenére pontosan behatárolja azon bűnök körét, amelyek biztosan nem nyerhetnek tudatos, és kellő időben történő megbánás nélkül bocsánatot. Csonkított haláltáncot[34] festve lajstromozza e fejezet azokat, akik a tűzzel s kénkövel égő tóba vettetnek: mely második halál. Ilyenek a hitetlenek, átkozottak, gyilkosok, paráznák, varázslók, bálványozók, és minden hazugok, továbbá a puhák, a férfiakkal közösülők, a lopók, a fősvények, a részegesek, az átkozódók, a ragadozók. Ők kívül maradnak Isten országán.

E szakasz lényege tehát nem a haláltáncokban megszokott egyenlőség hirdetése, éppen ellenkezőleg, a végső megítélésben az evilági tettek értékelése következtében várható feltétlen különbség nyomatékosítása.[35]

„Az örök élet örömi” kerülnek terítékre az ötödik részben. „Noha pedig alig gondolhatni, sokkal inkább szóval meg nem mondhatni, minemű különbség legyen az örök élet örömi, és a pokolnak kínjai és nyavalyái között” – kezdi, majd hamarosan indoklással folytatja arról, hogy mégis szükséges beszélni róla, sőt keresztényi kötelesség. „Szükség az örök élet örömét és a pokolnak nyavalyáit napon-ként meg-fontolni, és mennyiben különbözzenek, meg-gondolni: s’ keresztyén embernek dólga-is egyedül arra igyekezni, hogy amban részesüljön, ezt pedig el-tavoztassa, kerüllye.” Kihívás olyasmiről szöveget alkotni, amit szavakkal kifejezni lehetetlen. A nyelvileg nem megragadható mértékű és minőségű különbségtételre azonban feltétlenül szükség van az üdvözüléshez. Tudatosítja, hogy tisztában van felelősségével, azzal, hogy az elmélkedés eredményessége a szavak teljesítőképeségétől, illetve az általuk közvetített gondolatok erejétől is függ. A tropológiai hangsúlyeltolódás azonban ismét szembeűnő. Madarásznál nem az örökkévalóság hosszúsága, a pokoli kínoztatások minősége vagy mennyisége kibeszélhetetlen, hanem a pokol és a mennyei élet közötti különbség leírhatatlan. A szöveg erkölcsi buzdításra szolgáló funkciójának érvényesítésekor is inkább elgondolkodtatni, beláttatni próbál. A személyes felelősségvállalásra apellál, amikor az örök boldogságot ajánlja megfontolásra. Az értelmes emberek figyelmére számít. Olyan balgákra, akik a magától értetődőt sem látják be, nem is pazarolná szavát, ennek hangot is ad: „Avagy kicsoda olly reménség nélkül való vissza-fordult gonosz, a ki a felemelt keresztet, a ki-vont fegyvert, az előtte fel-gyűjtöt rakás fát látvan valami gonosagot, bünt mindgyárt és a bíro színe-előt ezekkel a büntetésekkel meg-büntetendőt nem felne cselekedni?” Utóbb jelezve az emberi elme természetes határait megjegyzi, hogy az örök boldogságot az elme „elegendő-képpen fel nem érheti”. Az örök boldogság részletezésében nem mélyed el rendkívüli módon. „Az örök boldogságot a mi illeti, az kettőben áll, minden gonoszok jelen nem létében és minden jók szükséges jelenlétében.”

Negatív jellemzést ad a Mennyországról, de meggyőzően állítja, hogy ez elegendő is mondván:

„Mert mi lehet nagyobb boldogság, mint semmi nyomorúsággal nem illetetni, a halal felelmetül nem rettegni: az Isten színét látni, az angyalok karaiben jelen lenni, a boldog Lelkekkel és minden Szentekkel a teremtő Isten színe előtt allani, és őtet örökké való dicséretekkel, himnusokkal magasztalni; ha egészséget kívánsz, és azt böcsben tartod, nagyra böcsülöd, ott örökké-való egéseg és örökké való élet vagyon. Ha a jók barátságában gyönyörködöl, minden szentek és minden Boldogok barátid lesznek.”

Nincs betegség félelme, szegénység, senki meg nem bántatik, senki meg nem haragszik, semmi sötét, semmi éj, gonosz kívánság nem gerjedez, semmi kívánság nem izgat, nincs és nem csábít hatalmaskodás, ahol az angyali karokkal való egyesülés vár, ahol „semmi egyenetlenség, hanem mindenkégyenesek”, ismerteti a következő – a szavak elégtelenségét mégis kompenzálni igyekvő –, felsorolásokban bővelkedő szakasz.

A hatodik, „a pokol büntetésit és nyomorúsági”-t magához képest bőbeszédűen taglaló egységben is csak újra felsorolja mindazokat a különféle rendű és rangú embereket, akik mind egyenlővé lesznek a halálban (imperatorok, királyok, fejedelmek, vezérek, ispánok, zászlós urak, elkárhozott nemes emberek), majd e katalógusról megállapítja: „Mert ugyan azon egy módon fogják akar melly rendbeli embereket boszszontatni.”

A bővítésre alkalmas figurák közül a halmazás jut leginkább szerephez, a közhelyek (loci communes) közül a jól ismert árnyék-hasonlat kerül elő Madarásznál, majd a szempillantás végtelennel történő összevetése mint loci a comparatione szintén, és szóba jön az emberi meggondolatlanságra, ostobaságra való hivatkozás is, de csak olyan mértékben, hogy megkerülhetetlen legyen az igazság és a helyes minta. Ellentétező retorika működik a probabilitas elve jegyében, hogy szembeötlő legyen a különbség helyes és helytelen magatartásminták között.

Szentgyörgyi jóval összetettebb arzenálját vonultatja fel a vizualizálásra alkalmas eszközöknek. Nála a pokol kirajzolódik, látható a mindig új fejet növesztetni képes háromfejű hydra, aki kárvallással, az érzékenységek büntetésével és nem utolsó sorban a lelkiismeret -furdalásának férgével kesergeti a nyomorult kárhozottakat, akik mint „Tonnába egybe-dömöckölt heringek” vagy mint kemencében égő egymáson heverő téglák égettetnek.[36]

A szövegek topológiája és topológiája is felekezeti különbözőségeket mutat. Tanúi voltunk ennek a halálábrázolás tekintetében, ahol bár realiztikus mozzanatok vannak a protestáns példában – úgymint bűdösség, bomló test –, elmarad a testre összpontosító kínok naturalisztikus részletezése. A pokoltól való elrettentésben nem érvényesül az affektív retorikai elemek túlsúlya.

Oka lehet ennek, hogy a Pokol a lutheri reformációban nem egyéb, mint a bűnének tudatában lévő hívő lelkiismerete.[37] Madarász csínján bánik a festői képekkel, és egyebek mellett azt írja: „Mert gyötreni fogja az embert a cselekedet gonoszságának, mellyek okai azoknak a nagy gonoszoknak emlékezete, az örökké gyöttrő büntetéseknek szüntelen való érzése, az Istennek és minden szenteknek gyűlölsége és megutálása és főképpen az Istennek boldogságos színe elől való elvetésnek meggondolása.” Bár érezni, hogy nem bír, talán nem is akar tökéletesen elszakadni a barokk katolicizmussal átitatott hagyománytól, azt emeli ki, hogy az egyébként is kibeszélhetetlenül súlyos büntetéseket fokozza majd az elkárhozottakkal és ördögökkel való társasság, és hogy rádöbben a halandó, azok voltak a legnagyobb ellenségei, akiket legjobban szeretett életében, hiszen miattuk feledkezett meg Istenről. E szövegrészben tehát már a büntetések mértéke minősül kibeszélhetetlennek, és megpendülnek az érzelmek húrjai. A pokoli örökkévalóság leírásában aztán Madarásznál is fellelhetők majd’ mind az azok a fordulatok, amelyekkel a katolikus elmélkedések és prédikációk élnek. A képes beszéd alkalmasabbnak bizonyul a nyelv teljesítőképességének határait feszegető munkában. Így az ábrázolásból nem hiányzik a tüzes kemence, a fogaknak csikorgatási, a tűznek és kénkönek tava, a magyar irodalomba Temesvári Pelbárt által bevezetett atomusok toposza,[38] az égisz rakott fövény, amit a madárka szemenként hord el csőrében száz esztendőnként egyet fordulva, a Földet körülérő hártya, „ami kilenc pénzes garasokkal íratassék be”, a tűz, amiben egy órát sem bírna a testünk, a mulandó gyönyörűség, amit a pokol lángján ennek ellenére megvásárol az ember, a szörnyű kiáltások, sóhajtások, jajgatások, gonoszmondások mind előkerülnek a pokoli örökkévalóság mennyiségi és minőségi határtalanságának szemléltetésére. A különbözőség a szövegek össze-összetalálkozása ellenére abban áll, hogy a hangsúly sosem a testi sanyargatásokra, hanem mindig a lelki tragédiára esik.

A jelenség másik oka, hogy a reformáció a halandót szembesíti tulajdon bűnösségével. Már a földön arra tanítja, hogy tudatosan legyen úrrá a rajta elhatalmasodó érzésen, azon, hogy bűnös, és vegye tudomásul, hogy a büntetés elől kizárólag a hit által, Krisztus jótéteménye nyomán mentesülhet. A tudomásul vétel azonban magával hozza, hogy a test után a szellem is megmártózik, a lélek is megfertőződik a bűnben. A léleknek nincs megnyugvás csak Krisztus sebeiben. Az ember mint olyan, tisztátalan. Mindhalálíg.

A szövegalkotási stratégia különbözteti meg a katolikus, jezsuita és a protestáns, evangélikus elmélkedések pragmatikáját. Az előbbinél a befogadó belecsöppen egy történetbe, ami annyira részletesen és szemléletesen bontakozik ki előtte, hogy kénytelen átélni. Utóbbinál a beleélés a lelki megrendülés útján lehetséges a mintegy „átlekesített” olvasmány feldolgozásakor. Mindkét eljárás aktualizál és rekonstruál is a befogadásban egy helyzetet, szerepet vagy történetet, csak más-más közegben. Az egyik magába fordul, a másik a világban tekint szét.

A jól meghalás-hoz készület szükséges – hangzik a magyarázattal kezdődő és Szent Ágoston szavaival folytatódó, összességében meglehetősen kurta VII. rész címe. Az okfejtés végül rögzíti a halálra való felkészülés két módját: „egyik közönséges, és minden napi, a melyet életünknek minden idejében meg-kell tartanunk; kivál- képpen való a másik, melly a halál jelenlétében szükséges.” *A közönséges és minden napi készület: és előben meg gondolása, hogy a halál bizonyos, az élet rövid, a halál órája bizonytalan* – ezt tárgyalja a VIII. rész. A hasznos és a káros tevékenységek dialektikája határozza meg az ismét a memento mori gondolata jegyében szerveződő fejezet elejét. A szemléletesebb kifejezés kedvéért a „vétkek tőre” is előkerül, amivel a nem teljesen épelméjű embereket az Ördög magához „kötelezi”. A képzavar (catachresis)[39] ellenére is világos a mondanivaló, a bűnben ragadt ember végérvényesen elveszhet. „És bizonyára hiúságos, gonosz és nem jó állapotú elmének jele a halál-felől való beszédek vagy beszélgetéseket nehezen hallani, és azon meg szomorodni, midőn a halál felől valami beszélgetések és gondolkodások jönek elő és azokat tréfákkal, csúfos beszédekkel, pohárokkal, és mindenfelől iminnen amon öszvekereset gyönyörűségekkel akarni el-űzni.” Az elmélkedés nem először hasonlítja bolondokhoz azokat, akik besétálnak az ördög csapdájába. Szándékosan kigúnyolja azokat, akik nem ismerik fel a vallásos igazságokon alapuló helyes értékrendet. Korábban már utaltunk az ironikusan használt kereskedelmi hasonlat típusaira, melyek a hétköznapi földhözragadt profanitásába exportálva teszik megfoghatóvá a legfelsőbb hitbéli tudás összefüggéseit. Madarász ebben a fejezetben Istennel kötött alkuvást említ. „Ellenben a kinek az Istennel jó alkuvása vagyon, és akinek elméje a világi gyönyörűségekre és nyalakodásokba bé-nem merült, annak gyönyörűsége a' halálról gyakorta gondolkodni és beszélgetn; mivelhogy tudgya, hogy az egyetlen egy és szükséges út az örök boldogságra.”

„A halálhoz hozzá készét minket az élet rövid vóltának meg-gondolasa.” „A Szent Írásokban leg-főképpen romlandó, szem-pillantásig tartó dólgozokhoz hasoníttatik a mi életünk: fölyhő nyomdokához, köd-höz, virághoz, árnyék-huz, pará hoz(...),harmat hoz forgószáltól elragadtatot por-hoz, takácz vásznáho, szél-hez, futó-követ-hez, éltre röpülő sas-, csufos-beszédhez. Mellyet a pogányok is meg-ismértek: Pindarus: az embert álom árnyknak, Eschylus: füst árnyéknak, Varró Maximus buboréknak nevezte” – sorolja Madarász a Szentgyörgyi fordításában és Malomfalvay elmélkedésében is megtelepedett hasonlatokat.[40] Az élet rövidege figyelmeztet, hogy a halál órájánál nincs alkalmatlanabb a halálra való felkészülésre, mert a félelemben fogant, „késői penitencia ritkán tartatik igaznak és valóságosnak.” Ennek a lutheránus szemszögből sarkalatos mozzanatnak a nyomatékosítása motiválhatta IX. rész megírását.

A (halál) félelem kiiktatásának kudarca

A fejezet címében hordozza az üdvösség feltételeként hangoztatott tételt: *A haláltól nem kell félni*. Az üzenet – ti. Ne félj a haláltól, készülj rá, várd! – akár a lutheri munkásság folytatásaként is olvasható, hiszen Luthernek – mint Erdei Klára ismertette – alapvető élménye a metafizikai és egzisztenciális félelem. Hogy ezt

a félelmet legyőzze, szüntelen olvasott, meditált és imádkozott az Ágoston rendi barát.[41] Luther saját kínzó bűnösségtudatából kiindulva megváltoztatta a bűn előjelét. A bűntudat ezentúl nem az Istentől való eltávolodás jele, hanem a remény.[42] Luthernél differenciálódik a bűn fogalma. Értelmezése szerint csak az a bűnös üdvözülhet, akinek megbánása nem félelemből, hanem szabad belátásából ered, így nem kényszerből, megalkuvásból utasíthatja el a bűnt. Ebben van segítségére a meditáció.[43] A reformáció azáltal vélte legyőzhetőnek a hívő félelmét, hogy tudatosította a benne elhatalmasodó érzést. Nem menekült a félelem elől, éppen ellenkezőleg, górcső alá vette, tüzetesen megvizsgálta, így lett úrrá rajta. Megfosztotta (varázs)erejétől, ezáltal a félelmét szemlélő bűnös halandót is kiszabadította az egyház árnyékából. A hívő felelősséget vállalt a tetteiért, és kizárólag Isten előtt állott, nem Isten szolgálójának tartozott számadással. A történelmi Krisztusnál van a félelem legyőzésének a kulcsa – hangoztatták –, mert Isten kegyelmének és szeretetének ő a megtestesült bizonyága.

Alapjában nem vitatkozik ezzel a katolikus hagyomány, Szentgyörgyi szövege például szintén okos mérlegelésen alapuló aktív cselekvést sürget az üdvözülés érdekében: „Most egy napochka többet törölhet le az adósságból, hogy-sem mint a pokolbeli tűzben száz vagy ezer esztendők.” „Jobb és gyönyörűsegesb, amint Guericus mondgya vízzel meg-tisztíttatni, hogy sem mint tűzzel. Most vagyon ideje a penitentiának: el-űzhetjük még a' büntetést a' penitentiá-val.” A félelem ellen pedig a természetből vett érvet használja: „A'ki a' hó-harmattól retteg, annak hó esik nyakába. A'ki fél a' kevés kártul, nagob kárba hozza magát; és a' ki a penitentiának künu fáratságától irtózik, a' pokolnak kemény fájdmiba esik.”[44]

Mindez korántsem jelenti azt, hogy pusztán hideg tudati munkával feldolgozható az ember számára bűnösségének kitörölhetetlen volta, sőt akár fokozhatja kétségbeesését, hogy – mint azt Uray Piroska tanulmánya nyomán már említettük – evilági feloldozásra, megbocsátásra nem számíthat. Ám nem csak a tehetetlen elkeseredésből fakadó érzelmekkel kell számot vetni e tekintetben. Isten megismerése Luther számára affektív tapasztalat, következtet Oláh Szabolcs kifejtve, hogy az Isten megtapasztalásából ébredő szenvedély a lelkiismeret ítélőerejével párosulva hat, a megváltatlanság félelméből így vezet el a szabadítás örömteli, békés állapotához.[45]

Bizonyos, hogy bizonytalan, így foglalhatnánk össze a halál eljövételének legfőbb ismérveit, ahogyan azt Szentgyörgyi táblázatában is összegezve látjuk „az elközelgető Halál napja” mellett jegyezve. Hogy ne okozzon olyan bánatot a földi javak elvesztése, kisebbít értékükön, hamisnak állítja be az egész földi berendezkedést. – Méz alatt méreg fekszik – olvassuk Madarásznál, minden csak látszata önmagának, az ember is csak vendég. Amikor meghal, akkor kerül neki szánt helyére. „A mi népünkhöz takarítottunk, és a mi atyáinkhoz megyünk és sokkal több barátságos embereket, atyafiakat szerzünk, találunk magunknak, tudniillik a szent angyalokat és az arkangyalokat, ezerszer való ezereket, és tízezerszer való száz ezereket, akik az úrnak szolgálnak, a patriarkákat, profetákat, Apostolokat, Martyromokat, és Krisztusnak minden híveit, akiknek barátságokkal és társolkodásokkal élni kibeszélhetetlen öröm lészen.” A beszélő – nyelvtanilag is érzékeltetett – közösséget vállal közönségével, minden földi halandó sorsát tudja magáénak. Együtt várják az örökkévalóságot, aminek kvalitatív és nem kvantitatív bemutatására vállalkozik ugyanazokkal az abszurd és abszolút számsorokkal, amelyeket a katolikus, barokkos reprezentációkban az örökkévalóság mérhetetlen méreteire, időbeni megfoghatatlanságára használnak.

Jobb az embernek a halál napja, hogysen a születésnapja – vélekedik Salamon szavait követve másutt, mondván, a „halálnak testéből” fakadt földi világ a romlandóságnak szolgál, és az eredendő bűnnek. Szent Pál panaszával egybehangzóan írja, „bennünk sok bűnök magjai kicsíráznak”. „A halál is a bűnnek soldgya és az Isten átkából származzék”.

A halál mint ajtó, mint álom és mint kamra említődik a retorikai szóképek szintjén, korábban láttuk bizonytalansága és bizonyossága szerepeltek mint olyan sajátosságok, amelyek képesek magát a halált felidézni. A szóképek alkalmazásával nem mindössze a halál, hanem a képek négyes jelentése is formálja a befogadói interpretációt. Az allegorikus értelem Krisztust vetíti a halál mellé, a tropologikus értelem erkölcsi

„út”-mutatást ad, az anagogikus értelem pedig visszavezet a consolatio terepére.[46]

A X. rész – *A keresztyén ember hivatallya* – mitológiai, névtani elemzésből indít, mondván, Krisztus igaz követői érdemlik csak a keresztyén nevet, hiszen minden tudomány első művelőjéről, mesteréről kapja a nevét. A Luthertől közismerté vált magyarázat szerint a keresztyén ember nem is önmaga: benne Krisztus él a hit által.[47]

Újabb sarokpontjához érkezünk az eszkatológiai problémák megoldásának. Ha Krisztus él az emberben, akkor nem kell a haláltól tartani, mert túlélhető. Saját döntés alapján kell megbarátkozni a halál gondolatával, ami az emberi természet ellenében zajló folyamat. Azáltal képes rá mégis, hogy az egyénben rejtő Isten, tehát az ember isteni természete – aminek tudatában van – felülkerekedik ebben a belső feszültségben. E képlet függvényében röviden megint summázható, három teendője (hivatallya) van a keresztyén embernek: be kell látnia, hogy bűnös („a keresztyénnek élete szüntelen való penitencia”), fel kell ismernie Krisztusban a Megváltót, végül ezzel a felismeréssel teljes lelkiállapotban, szívét a Szentlélek felé kitárni, követni megnyilvánulásait, utasításait.

Ha a lelki folyamat vázolására e helyt nem is vállalkozhatunk, meg kell említenünk Luther, illetve Arndt ide vonatkozó tételeit és – a bűnbánat aktusának interkonfesszionális jellege miatt – illik nem megfedkezünk Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlatairól, melyekben „annál nagyobb előrehaladást ér el az ember, minél inkább elkülönül minden barátjától és ismerősétől és minden földi gondjától.”[48] „Bizonyos, hogy az embernek teljesen el kell vetnie önmagára építő reménységét, hogy alkalmassá legyen a Krisztus kegyelmének az elfogadására.” „Aki azonban azt teszi, ami tőle telik, és azt hiszi, hogy valami jót cselekszik, az nem veszi észre, hogy ő semmi, és az nem mondott le saját erejében bízó reménységéről, sőt a végítélet előtt már annyira tökéletesnek képzei magát, hogy a kegyelemre jutáshoz elegendőnek tartja saját erejét.”[49]

Arndtnál az unio mystica-hoz vezető út egyik lépése, amikor a hívő magába száll. Ez a német misztikában annyit tesz, mint a szellemi erők világi dolgoktól való elfordítása, a belsőre történő összpontosítás, ami Isten megtapasztalásának feltétele.[50] A következő fázis lehet a feltárulkozás, amikor mezítelen áll a lélek Isten előtt (Entblössung), a pillanat, amint a hívő felismeri önmaga semmisségét. Arndt szerint az ember a semmiből érkezett, és azzá is lesz. Észreveszi a mérget romlott természetében, ami bűnre csábít. Az ember teremtettsége miatt semmi, nincs független léte és a bűn eltávolította Istentől.

A semmisség felismerése Arndtnál is feltétele az Istennel való egyesülésnek.[51] A semmisség-gondolat megtelepedése a vanitas-retorikán túl az emberi és isteni ítéletek különbözőségének témáját kidolgozó fejezeteken a legnyilvánvalóbb.

A XI. rész a fent foglaltak békés méltánylására épít, arra figyelmeztet, *Penitenciát kell tartani, és előben a bűnököt meg kell bánni.*[52] Miután az előző egységben szó volt a Fiúról és a Szentlélekről, melyek valahol mélyen a lélekben megragadhatók, a Szentháromság első tagjáról, Istenről meghökkentő jellemzést kapunk, ami visszazökkenti az olvasót a maradandóság nélkül való földhözragadt, közönségesek szintjére. Az eljárás ismét felkorbácsolja az emberben az álnokságai miatt érzett felelősséget, a hatalmas Istentől való szorongást, amit megbánás kell, hogy kövessen: „Az Isten pedig minden dolgoknak teremtője, Királyok Királya, Uralkodók Ura, Mindenható, Mérhetetlen, Bölcsesség, fölötte igen jó, és fölötte igen nagy. Annyira, hogy az ember és az Isten között nincs semmi hasonlóság, vagy igyenlőség.” Az elmélkedés nem hagyja sokáig érlelődni olvasóját a kétségbeesés keserű levében, egyszerű megoldást tanácsol a következőkben. A XII. részben: *Az Isten irgalmasságához kell folyamodni, és a Krisztusba hinni*, majd a XIII. fejezetben: *kegessen, (jámborul) kell élni*, és a XIV. részben: *Az Istent mindenek fölötte kell szeretni*. A XV. rész már a felebaráti szeretet fontosságára hívja fel a figyelmet *Szeretni kell felebarátunkat* címmel.

A halálos vétke ellen az elmét meg kell erőltetni című XVI. részben arról olvashatunk, hogy minden evilági testnek kívánsága, amelyek káprázatával a lélek és a szellem javait tudatosan szembe kell állítani.[53] Az

elmét, az agymunkát, a szellemet állítja szembe az ily módon öntudatlannak ábrázolt testtel. A bűnöket sorra véve ellenük használható praktikákat javasol, kevélység ellen például az alázatosság gyakorlását. A kevélység azért is érdemel megkülönböztetett figyelmet, „mert e verte alá az égből Lutzipert”. A fösvényesség legyőzésére az apostoli mondást ülteti az értelmező fülébe: „Eledelünk lévén, s a mivel bé-födöttetünk, azokkal meg-elégedgyünk.” Annál is inkább, mivel a kevéssel bíró ember sem „lészen alábbvaló” a gazdagnál az utolsó megítéltetés pillanatában. A XVII. rész *a kegyesség gyakorlásának Diarioma, vagy minden napi jedző könyvecskéje* a gyónás helyett azt tanácsolja, hogy lefekvéskor vessen számot a halandó tetteivel.^[54] Mivel a gyónás szentségét, aminek létjogosultságát Malomfalvay hétoldalas leckén keresztül indokolja, a protestantizmus elvetette, kívánatos volt a lelki gondoskodásnak egy olyan megoldását feltalálni, ami hasonlóan – legalább átmenetileg – megkönnyíti a lelket a bűnök terhétől.

Madarász erre konkrét praktikát javasol, ami rutinná válhat, és rendszeresen a „jó hozzákészülés” biztonságát adja. „Annakokáért Ó ember, minek utána reggel álmodból felébretsz, első gondolatod az Istenről légyen, s’ ne is jöjjön semmi egyéb eléb eszedbe, hanem az Istené. Mert az Istenről való elmébe bebocsáttatott igaz gondolat semmi gonosz gondolatokat bé nem bocsát az elmébe. Azért előbben is gondold meg, hogy az Istennek olly könnyű lészen téged a’ koporsóból fel tamásztani, a’ melly könnyű az álomból fel-ébretszteni.”

Egész nap találhat módot arra, hogy Istenről megemlékezzen tevékenységei közben – véli a beszélő. Például amikor a napot megpillantja, az utolsó napra kell gondolni, és az Ördögre, „mely mint ordító orosz lány körül-jár keresvén kit el-nyeljen”. „Mikor ruhádat fel-öltöd, gondold meg, hogy azok bűnek, vagy kárhoztatásnak jelei, a’ mellyekkel a’ testnek mezítelenségét és rutságát födözöd be, és azért nincs semmi okod, hog’ azok élésével kevélykedgyél.” Ennél is hathatósabb az esti rutin, amiről így ír Madarász:

„Reggel végezd el, mit akarsz aznap cselekedni; estve rázogasd fel, visgáld meg, mit cselekedtél. És, hogy estve örvendezhess álhatatosan végezzed el magadban, hogy jól végezzed a napot. Imádkozván a Szent Bibliában vagy két cáputot, részt ájtatosan olvass el, és gondold meg, micsoda vigasztalás, tanúság, intés foglaltatik abban, és a Szent Históriából tanul meg, melly nagy légyen az Istennek haragja a bűnök ellen és melly szörnyű büntetésekkal sanyárgatta a bűnösöket és ellenben mennyi jutalmokkal, jótétemenyekkel jutalmazta meg a kegyességet, az isteni szolgálatot.”^[55]

A tudatosan átélt bűn terhe nehezebb. Mivel a bűn azáltal, hogy tudatosan szemléljük, bensőségessé vált, a szellemnek is része lett benne: az egész emberi lény bűnös, nem csupán a teste, ami ellen – mint azt más teológiai nézetek vallói hangoztatták – az ártatlan és minduntalan jóra sóvárgó lélek tehetetlen. Míg a középkorban népszerű egyházi írások szerint a hús minden bűn forrása, mert ez kapcsolja a halandót a földi világhoz, addig a reformáció (kivált a kálvini) komplikáltabban veszi tudomásul a bűnbeesést, hozzárendeli a lélekhez. Ez a tan Magyarországon is népszerű volt.^[56] Aranyszájú Szent János és Seneca (*De ira*), valamint Descartes is töpreng a lelkiismeret aktivitásán: Aranyszájú szerint az „önvizsgálatban az egyénnek a nap minden pillanatáról számot kell adnia, este, akár egy detektívnek, mindent fel kell tárnia, hogy lássa, mely tettei váltak javára, és melyeket kell elítélően megtagadnia. Nem az átkozódás, inkább az ima szavaival.” Descartes az önvizsgálatot mint gondolat és valóság megfelelését közelíti meg, míg Seneca a gondolat és cselekvési szabályok megfeleléséről formál véleményt. Az önvizsgálat három típusa a gondolat és a lélek tisztátalansága közötti kapcsolatot igyekszik feltárni.^[57]

A fejezet ismétli a Medgyesitől ismerős alapvetést, hogy a halálra való mindennapi előkészület eleme a mindennapi isteni szolgálat. „A Szent Írásokat úgy olvasd, hogy azokból hitedet megerősítsd, és a kegyesség szorgalmatosságát magadban felébresszed.” Futó félben ne, hanem elmélkedve – pontosítja a Szentgyörgyitől ismerős szavakkal -, és még hozzáfűzi, hogy „tréfálgodás” közben is megtartva az isteni szolgálatot oda kell

figyelni, hogy azt „meg ne mocskoljuk.” Csak az alszik bátran, ki számot vet Istennel – szögezi le végül –, mert mindenki vétkes, kivétel nincs. A sorokban folyamatosan érezhető a közösségvállalás, a közösségtudat hangja.

A XIX. rész a *Kivált-képpen való készület a halálhoz*. „Mert a halál, ha messze láttatik még lenni, minket kevésbé sért, háborít meg, de midőn megsajdíttatik, hogy közel vagyon, sokkal inkább felindít.” „Annak okáért Ó ember, ha e gondolat csepegteti magát elmédbe, hogy ettül, vagy ama vétektül tiszta vagy, vagyon miért Istennek hálákat adnod, nem magadnak tetszened, és ellenben meggondolnod, mennyi egyéb bűnökkel bántottad meg az Istent.” A sorok rávilágítanak a földi jó tettek hiábavalóságára.[58] Ember jó nem lehet. Mindenki a vétkesek között áll sorba, és „Jaj az emberek minden dicséretes életének, hogyha azt irgalmassággodnak félretételével ítéled meg, Uram”. De ha az irgalomban bízhat, akkor a mennyek birodalmát reméli elnyerni. „A halál által e siralomnak völgyébül és nyomorúság helyéből a mennyei városba és helyre, ahol ott se sírás, se fájdalom, se halál, hanem gyönyörűség és örökké való öröm léssen által megyünk. Honnan az Apostol az Istent félők halálát igazán nevezte nyereségnek.” Bár végig a tudatra akar hatni a meditáció, végül kénytelen közölni, hogy a tudat sem állhat kizárólag az ember befolyása alatt. „A fejünk hajszálai is mind megszámláltattak, és egy vérebecske[59] a földre nem esik a’ mi Atyánk akarattya-nélkül.” „Ha Isten vélünk, kicsoda ellenünk?” A conciliatot később Szent Dávid szavai szerint ismétli meg: „Az Úr az én világoosságom és szabadulásom, kitül féljek?”

Később a kisebbitésből (imminutio) vett érvet használja meggyőzésre, majd pragmatikus alakzatokban a kétkedők álláspontja, de az ellenükbe állított argumentáció is megfogalmazódik. „Gyakorta ez is kesergeti a meghalókat, hogy el kell hagyni gyermekeket, feleségeket, férjeket, bátyokat, öczőket, nényeket, húgokat, attyok fiait és baráttyokat. Tudnunk kell először, hogy az Istent, amint oda-fel megmondatot mindenek fölötte kell szeretni, és semmi teremtett állathoz nem kell inkább ragaszkodni, mint az Istenhez.” Mózes, Dávid, Jeremiás szöveghelyei, és a citátumok után ismét egy vallásos igazság: „A testet a mi illeti, minden betegnek, míg él, annak életének oltalmazására gondot kell viselni. Mert nincs a mi hatalmunkban életünk vagy halálunk (vagy élni, és meghalni).”

Meghökkenítő tanácsokat ad a haldokló körül tüsténkedő rokonoknak:[60]

„Azon közben a betegnek nem kell bizonyos reménységgel magát meggyógyulása felől vigasztalni, az attyafiainak sem kell azt a halálról való gondolkodásáról elvonni, és hosszabb életet neki bizonyoson ígérni. Mert így az ember elhitettévé a’ halált még magátul meszszebb alítván lenni, a jól való meghalás szándékozásától könnyen elvonyattathatik, és azután hirtelen halállal megnyomattathatik, és lehet, ha reménységében megcsalatozik, és mindazáltal a neki tött ígéretek ellen láttya, hogy meg kell néki halni, a halált tűrhetetlen kedben szenvedgye.”

„Akar elünk, akar meghalunk, az Úré vagyunk” – közli a Szentírás betűje nyomán.

A keresztyén ember még halála előtt feltétlenül betöltendő hivatalai következnek: a megbékélés, majd hogy ép és tiszta hitvallást tartson. Ezen kívül a „cselédes ember” rendezzen el mindent a háza körül. Ha túl súlyos teher ül a lelkén, akkor a világi dolgok elrendezése elmaradhat, hogy „csak a lélek üdvösségére figyelmezzék”. A világi dolgokat ugyanis elrendezheti más, ám az Istennel való megbékélésre senki nem képes helyette.

Dialektikus dinamika az új élet mezsgyéjéről

Mint azt az elmélkedésen át fejezetről fejezetre haladva láttuk, a meditáció ellentétező dinamikája Madarásznál is hat. Az örök élet és a semminek titulált földi örömök, valamint nyomorúságok egybevetése ebből a szövegből sem hiányzik, ám a protestáns változatban nem olyan offenzív ez a technika, mint a katolikus verziókban. A stílus szintjén sem működik úgy az ambivalencia, nem annyira konkrét és absztrakt fordulatok, képek egymásutánja a jellemző, inkább finoman terelgeti az olvasót a higgadt döntéshozatal irányába. A műfaj ugyanakkor – talán ez is érzékelhető volt – továbbra sem egynemű. A *genus mixtum* vallásos voltára utal a téma, és az egyes részek mögött olvasható könyörgés. Ezeknek az imádságoknak a szövegeit jelen dolgozatban külön nem elemeztük, jelentőségüket nem tárgyaltuk, nem mintha nem lenne világos szerepük mind a befogadóra gyakorolt hatás, mind a tartalom kibontakoztatása, mind a szerző kiteljesedése szempontjából. Ellenkezőleg, remélhetőleg külön dolgozatban teszünk vizsgálatokra kísérletet. Ám – és ez a korban természetes – irodalmi jellegzetességeket is hordoz a vallásos könyörgés és elmélkedés, az irodalmi tudatosságnak, az írói öntudatnak mégis csekély a megnyilvánulási lehetősége, leginkább az előszavakban, ajánlásokban érhető tetten a fordító, vagy szerző irodalmi, nyelvi igényességére való verbális utalás, illetve a szándéknak megfelelő megfogalmazás.

Nem is egyértelműen önálló szellemi-lelki teljesítményként tartható számon az írásban rögzített elmélkedés. Istenkereső erőfeszítés ez, törekvés, amely kiindulópontja vagy folyamata, esetleg mérföldköveként értelmezhető az Istenhez vezető út feltalálásának. A mechanizmusa függ attól, ki, mikor, milyen körben, milyen indítatásból, milyen tudással felvértezve, mely kánon(ok) ismeretében veszi kézbe. A meditáció egyfajta személyiségfejlesztő tréningnek is felfogható, individuális és intenzív lelki gyakorlat, egy akarat, értelem és emóció által irányított reflexió, megfontolás, ami bibliai szövegekből, hitigazságokból kiindulva Isten és magunk megismerését tűzi ki célul.[61]

Olykor felolvasták, így közösségivé tették ezeket a szövegeket is, tehát nem feltétlenül a magányos hitvallás, ima műfajához került közelebb a gyakorlatban, hanem adott helyzetben akár alkalmi istentiszteleti beszéd, oratio is fakadhatott belőle, ám létmódját tekintve alapvetően írott, többnyire könyv alakban kiadott, magányos olvasásra, elmélyülésre szánt művet érthetünk alatta. Kérdés, hogy ebben a helyzetben mi módon hatott a közösség egyes tagjaira. Egyszerre dobbantak a szívek ebben a körben, vagy mindenki a maga sorsa szerint hallotta a benne foglalt igazságokat.

Mint láttuk, a reformáció a beszélő szereptudatának alakulásában is fordulatot hoz. Madarász a hívőkhöz, mint egyszerű hívő szól, mégis minősített a felelőssége, mert széleskörű tudás birtokosa (*dignitas*)[62]. Luther magatartásának mintájára ő sem teológusként áll a nép fiai elé, hanem mint egyszerű bűnös. Közlendője, örömhíre ugyan van a többiek számára, de nem különb, mint az olvasói. Nagyobb megértéssel van társai iránt,[63] közlésmódja megváltozik a katolikus teológus beszélőhöz képest.[64] A díszes, bonyolult trópusokra, figurákra alapozott emberfeletti erőket mozgósítani szándékozó retorikáról nem mond le, de az egyszerűbb elokúció a mindennapi ember nyelvéhez való közeledést fejezi ki.[65] Azokhoz szól, akikben megvan az elszántság csírája az Istennek tetsző életvezetésre, és csak ebben a szándékban erősíti meg őket rámutatva, hogy nem is olyan nehéz megfelelni az üdvösség elvárásainak. Elmondja, mi módon űzhetik tova a haláltól és a Pokoltól való félelmeiket az igaz hitű emberek, hogyan enyhíthetnek a bűnösség tudata miatt érzett kétségbeesésükön. Nem bonyolult, körmönfont példázatokon keresztül, nem lapokon át burjánzó körmondatokban, nem affektusok rapszodikus gerjedelme által, hanem viszonylag világos, tárgyilagos, közérthető tételekben mutatja be, miként kell helyesen élni. Madarász Szentgyörgyihez képest mindvégig szorosabb kapcsolatban marad a bibliai szöveggel, a téma kifejtése feszesebb vonalvezetés (a Biblia) mentén halad.[66]

Ha az elmélkedések textushoz való viszonyát vizsgáljuk, azt figyelhetjük meg, hogy a katolikus művek a barokkos formakultusz eredményeképp tartalmukban is merészebben rugaszkodnak el a Biblia szövegétől, mint a protestáns tollforgatók írásai. A reformáció követői közül kivált a kálvinista meditáció, ami kizárólag a

Szentírásban foglaltakra kívánt hagyatkozni. Mindazonáltal – bár a felekezeti jellegtől függően eltérő mechanizmusok mentén – kijelenthető, hogy a meditáció misztikus tartalmakkal szemben is nyitott.[67]

A fentiek alapján – minthogy a két vizsgált, magyarra fordított művet ugyanabban az évben adták ki – közel azonos közhelyekből és forrásokból táplálkozik, szinte megegyező tartalmú ajánlásokkal, előszókkal dolgozik, egymásnak megfeleltethető formakészletből gazdálkodik a 17. század katolikus és protestáns elmélkedésének szerzője. A században erőre kapott a meditáció műfaja. Önállóan megállja a helyét a kegyességi irodalomban, a hit elsajátításának egyik jól applikálható módszere, és ez nem csak az affektív katolikus változatnak, hanem legalább annyira a tisztánlátást előtérbe helyező református tradíciónak is köszönhető. Az elmélyült gondolkodás és elmélkedés már nem csak a vasárnapi istentisztelet kelléke, hanem személyes, kiáradó vallomástétel, ami a középkori hagyományban gyökerezik, ezért a kétségtelen műfaji divergencia mellett is egyaránt érvényes a keresztény felekezetek szövegtermésére.

Jegyzetek

[1] Kecskeméti Gábor: Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Bp., 1988. 27. p.

[2] Uray Piroska: Pécsi Lukács, Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági. Bp., 1988. 20. p.

[3] Uo. 31. p.

[4] Madarász Márton (Eperjes, 1590 k. – Eperjes, 1654. november 8.): eperjesi lelkész, tanár, fordító. Eperjesen, Kassán, Bánócon tanult, majd Szenicén, Kassán, Varannón tanított. 1614-től Wittenbergben járt egyetemre. 1616-tól Eperjesen volt tanár, 1618-tól evangélikus pap. Katekizmust, imádságos könyvet, elmélkedő és kegyességi műveket adott ki. (Meisner szent elmélkedéseinek [...] megajándékozása. 1-2. Lőcse, 1635-1641.; Sz. Bernard [...] elmélkedései. Lőcse, 1649.) Papsága idején készült az eperjesi evangélikus egyház használatára szánt *Eperjesi graduál*. Műveinek kiadása: A két Rákóczi György korának költészete. (1630–1660) Régi Magyar Költők Tára. XVII. századi sorozat, 9. Sajtó alá rend.: Varga Imre. Bp., 1977. (továbbiakban: RMKT. 1977.) 579. p.

[5] A cipész családba született Sennert 13 éves korától apa nélkül nevelkedett, édesanyja minden megtakarításával támogatta fia tanulmányait. Sennert először a filológiai fakultáson szerzett magiszteri fokozatot (1598), majd orvosi tanulmányokba kezdett, három éven át tanult Lipcse, Jena és az Odera melléki Frankfurt egyetemén, Berlinben egy neves orvos mellett gyakornokoskodott, akinek tanácsára Wittenbergbe vezetett az útja. Megfertőzte a pestis. Első felesége halála után még kétszer (1626-ban és 1633-ban) nősült. Első házasságából öt fia és két leánya született, de csak egy leánya és két fia élte túl. A fiúk közül Andreas nevével találkozhatunk későbbi wittenbergi iratokban, mert ő a keleti nyelvek professzoraként szerzett érdemeket. Daniel Sennert szakmai művei több kiadást megértek, és népszerűek voltak a korban annak ellenére, hogy tagadhatatlanul kompilációs technikával készültek, sőt, egyszer még a plágium vádjával is illeték a szerzőt. Különös érdeklődésre tartottak számot a Parazelsus és Bahn nézeteit összegegyeztetni kívánó – a források szerint némileg ellentmondásos – tanításai. Sennert életrajzára vonatkozó adatok mind a Paul Röber halotti beszédére és az egy évvel később August Buchner által tartott Panegyrikusra mennek vissza. Sennert orvosi művei: *Questionum medicarum controversarum liber*; *Institutionum medicinarum libri V*; *Libri de febribus IV*; *Practicae medicinae liber I-VI.*; *De chymicorum cum Aristotelicis et Galenicis consensu et dissensu liber*; *De scorbuto, de dyssentaria, Hypomnemata physica*; *De ossultis medicamentorum facultatibus etc*; *Vö: Allgemeine Deutsche Biographie. Vierunddreissigster Band. Daniel Sennert. (Arzt, Prädiger und Schriftsteller.)* (továbbiakban: ADB.) 34-35. p.

[6] RMKT. 1977. 1977. 580. p.

[7] A Szentgyörgyi féle fordítást Tüskés Gábor vetette össze az eredetivel, és mutatott rá több eltérésre a két szöveg között: A magyar verzióban elmaradnak az elmélkedések előtt lévő in- és subscriptióval ellátott emblémképek, valamint ezek explicatiója. Szentgyörgyi az eredeti műben lévő idézetek egy részét verses formában közölte, és új olvasói ajánlást is készített a műhöz, amibe fordítói törekvéseit, valamint az elmélkedés fogalmát is rögzítette. Külön címlappal és ajánlással, három, imádsággal végződő részből álló, hét igazságot, hét „tanuságot” és hét kérdést magában foglaló, saját szerzésű összefoglalót illesztett a fordítás után. *Vö. Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom magyarországi kapcsolatai. Bp., 1997. 47. p. Madarász munkájával kapcsolatban a részletes összehasonlítás egyelőre a feladatok között foglal helyet.*

[8] Szentgyörgyi Gergely (17. század): Esterházy Miklós nádor titkára. Magyarra fordította a bajor jezsuita Drexel Jeromos *De aeternitate considerationes* című könyvét. (Elmélkedések az örökkévalóságról. Pozsony, 1643.) Ld.: RMKT. 1977. 635. p. (Szentgyörgyi művét továbbiakban: Szentgyörgyi, 1977.)

[9] Jeremias Drexel (a forrásban Drechsel) jezsuita teológus, katolikus udvari prédikátor 1581-ben született Augsburgban, 17 évesen lépett be a jezsuita rendbe, tanulmányai befejeztével retorikát tanított, majd 23 éven át I. Maximilian bajor választófejedelem udvari papja volt. 1638-ban Münchenben halt meg. A Münchenben tartott egyházi beszédei a 17. századi katolikus Németország legnagyobb homiletikai teljesítményei között ismerik el, melyeket protestáns körökben is elfogadtak és alkalmazhattak. Munkamódszerét maga ismerteti Plinius, Aulus Silius, Justus Lipsius, Martin del Rio és Jacob Pontanus munkásságát mintaként említve. Összegyűjtött művei latin, német és olasz nyelven jelentek meg. (München, 1628.; Mainz 1643, 1647, 1651.; Antwerpen, 1643, 1660.; Mainz, 1645., München, 1660.; Würzburg, 1657, 1662.; Frankfurt, 1666.) További művei: Zodiacus Christianus; Nicetassen triumphata incontinentia, Heliotropium (Gleichförmigkeit des menschlichen Willens mit dem Göttlichen); Orbis Phaeton (Zungenfünden); Aloe amri sed sahebris succi (Fasten); Gazophylacium christi (Wohltätigkeit); Aurisodina artium et scientorium d. i. Anleitung über die richtige Methode zu ercepiren; Vö: ADB. 368. p.

[10] Az ajánló levelek jelentőségéről a mecénás támogatásával kiadott, illetőleg a szerző által finanszírozott munkák esetében bővebben ír az értekezésünkben tárgyalt szövegek vonatkozásában is: Heltai János: Műfajok és művek. Bp., 2008. (Res Libreria, 2.)

[11] Tekinthejtük-e az elhithető barokk irodalmi elveknél korszerűbb közlési törekvések által irányított irodalmi típusnak a 17. századi protestáns prózát – veti fel Kecskeméti Gábor, később utalva Medgyesi Pál szavaira. Eszerint az exordiumra, a jóakarát-figyelmezésre a prédikációban nincs szükség, mert a hallgatóság Isten követének szavát várja, és a megelőző könyörgés is felkészítette őket a befogadásra. Vö. Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. Bp., 1998. (továbbiakban: Kecskeméti, 1998.) 45-47. p.

[12] „Nicht der Tod, sondern die Sünde und die Sündenvergebungsbitte stehen bei Savonarola im Mittelpunkt. Sein Werk ist ein Prototyp der prophetisch-evangelischen Meditation.” Erdei Klára: Auf dem Wege zu sich selbst: Die Meditation im 16. Jahrhundert. Wiesbaden, 1990. (továbbiakban: Erdei, 1990.) 64. p.

[13] „Die Welt ist eine Brücke. Geh hinüber, aber lass dich nicht auf ihr nieder.” „Auf dem Buland Darwasa in Fatehpur Sikri soll die ausdrücklich Jesus zugeschriebene Fassung stehen: „Die Welt ist eine Brücke, überschreitet sie, doch baut kein Haus darauf, sie dauert nur eine Stunde.” Blumenberg, Hans: Paradigmen zu einer Metaphorologie. Frankfurt am Main, 1999. 27. p.

[14] Frye, Northrop: Az Ige hatalma. Bp., 1997. 132. p.

[15] Uo. 42. p.

[16] Szentgyörgyi, 1977. 269. p. Az apácák búcsúztatása kapcsán ismét egyféle nyitott kaput, tárt utat látunk lapjain (122), és az étellel, halállal összefüggésben is az út metaforát használja: „Azért az Örökké-való halhatatlanságnak ország-úttya nem egyéb, hanem a' tekéletes élet és az Isten(es) halál.” Uo. 83. p.

[17] „Viele meinen, die Theologie sey nur eine blosser Wissenschaft und Wortkunst, da sie doch eine lebedige Erhaftung und Uebung ist. Jedermann studiert jetzt, wie er hoch und berühmt in der Welt werden möge, aber fromm seyn, will Niemand lernen. Jedermann suchet jetzt hochgelehrte Leute, von denen er Kunst, Sprachen und Weisheit lernen möge, aber von unserem einigen Doktor und Lehrer, Jesu Christo, will Niemand lernen Sanftmut und herzliche Demuth, da doch sein heiliges lebendiges Exempel die rechte Regel und Richtschnur unsers Lebens ist, ja die höchste Weisheit und Kunst, dass wir ja billig sagen: Omnia nos Christi vita docere potest, das ist: Das Leben Christi kann uns alles lehren.” Arndt, Johann: Vier Bücher vom wahren Christentum. Vorrede. 1835. 15. p., Idézi: Erdei, 1990. 221. p.

[18] „Durch jhn bedeutet hier Meditation über das Leben jesu als Buch des Lebens, von der Menschenwerdung bis zu seiner Verherrlichung”. Braw, Christian: Bücher im Staube, Die Theologie Johann Arndts in ihrem Verhältnis zur Mystik. Leiden, 1985. (továbbiakban: Braw, 1985.) 206. p.

[19] „Suche auch Gott in dir selbst: gehe in dich selbst durch innigliche Andacht/ kom wider zu deinem eigene Hertze durch Betrachtung deines Elendes/ kere wider in dich selbst von der Augenlust [...] so wirstu dewiss Gott in dir empfinden/ ja in dir hören reden.” „Last uns unsere Hertzen von der Werd reinigen/ damit wir dises hohen Guts mögen theilhaftig werden.” Braw, 1985. 206. p.

[20] „Muss das Gebet im Geist und in der Warheit geschehen/ welches von dem innerlichen Hertzengebet zu verstehen ist/ das von Herten Grund gehet und denn dass man das Hertz abwendet und abzeucht von allen jrrdischen Gedancken/ weltlichen Lüsten und Sorgen/ un von gantzem Herten sich zu Gott wendet [...] allein in jhm ruhet/ und sich jhm gantz und gar lesset.” Braw, 1985. 209. p.

[21] Saját érvként előadva, a maga hasznára aknázza ki az ellenfél szármára ugyancsak ismert tudást például az ősi filozófiáról szóló tanulmányában: „Mondd meg nekem, nem létezett –e az igaz filozófia, amikor még Hippokratész, a régi bölcsék és pátriárkák előtt egyáltalán nem voltak könyvek, amelyeket a jelenkor, ez a papírkorszak bocsát útjukra, és a pogány és a görög könyveket sem írták meg? Minden csupa barbárság és durvaság volt-e, kérdelem, azelőtt? Azt is mondd meg nekem, honnan vették tudományaikat a jelenkor mesterei, akik oly sok hasznos és pompás dolgot találtak fel? Írott könyvekből? Korántsem, hiszen sok dolog lát mostanában napvilágot, ami egy könyvben sincs leírva, mint ahogy a kitalált dolgok sem tévesztik meg vagy akadályozzák a találmányokat. Ezért hát a filozófia, amelyet írott könyvekből tanulnak, szükségszerűen csonka, sántító és bizonytalan, mert nem a könyvek az igaz bölcsesség valódi, eredeti forrásai. Igencsak jól rímel erre a Platóni szállóige: „Örökké tanulunk, és soha nem jutunk el az igaz ismerethez”. Arndt, Johann: *Az ősi filozófiáról: Szövegváltozatok* Carlos Gilly tanulmányával. Szeged, 2003. (Fiatal Filológusok Füzetei. Korai Újkor, 3.) 31. p.

[22] Malomfalvay Gergely: *Belső-képpen indító tudomány*. 1653.

[23] Győri L. János: *Az exemplumok szerepe* Tofeus Mihály szoltármagyarázataiban. In: *Studia Litteraria*, XXVIII. Debrecen, 1991. 79-91. p.

[24] A haláltáncok hagyománya és a protestáns irodalom viszonyáról bővebben: Oláh Szabolcs: *Pesti György haláltáncéneke és a protestáns versszerzési gyakorlat*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1996. 5-6. sz. 582-613. p. (továbbiakban: Oláh, 1996.) („Jelöletlen intertextuális kapcsolatot tart fenn a késő középkori magyar nyelvű kódexirodalom haláltematikájú műfajcsoportjaival.”)

[25] A halál korabeli fogalmi hálójáról ld.: Borbély Szilárd: *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*. Fehérgyarmat, 1995. 70. p. („Ám a halál ebben a korban nem csak a testi elmúlást, az életfunkciók megszűntét jelenti, sokkal többet. Bozóky A' *jól meg-halásra serkentő magyar egyházi Énekeskönyv* című, már említett munkája a következő rendet állapítja meg az énekek összeszerkesztése során: *Az halálnak el-kerülhetetlenségéről, Az halálnak bizonytalan üdeiről és A' négy végső dolgoról* – úgymint *Halál, Ítélet, Pokol mennyek országa*. A halál ebben a fogalmi hálóban jelenik meg a kor szemléletében. A halálról ekkor azok a szövegek szólnak, amelyek ebben a keretben igyekeznek megragadni matériájukat, és érvényes tanítás csak ezeken az igazságokon fundáltatik.”)

[26] Malomfalvay Gergely nyolcadik elmélkedésében: „Az mi életünknek egy mángorni avagy szempillantásnyi részétől kétféle örökkévalóság függ, tehát óva, okosan és őrizkedve kell élnünk.” Ill.: Szentgyörgyi *Az örökkévalóság emlékezete* című rész 6. igazsága: „Egy szempillantástól kétféle örökkévalóság függ.”

[27] Mihálykó János: *Az örök életnek szép és gyönyörűsége nyári idejéről való könyveczke*. Bártfa, 1603.

[28] „Der überstehet leitlich das Elend der Zeitlichkeit, welcher in seinre Andacht sieht auf die Glori der Ewigkeit.” Meyfart: *Das himmlische Jerusalem. Erstes Buch. Vorrede*. 1674. 216. p.; „Szüntelen eszedbe forogjon ama mondás: Momentaneum quod delectat, eternum quod cruciat: A gyönyörűség tart csak kis korig, a gyötrő kín marad mind-örökig.” Szentgyörgyi, 1977.

[29] Oláh Szabolcs: *A használati variánsok intertextualitása* Batizi András Jónás-históriájában. [1541]. In: *Studia Litteraria*, XLI. Debrecen, 2003. 16. p.

[30] Lukácsy Sándor: *Ubi sunt*. In: *Uő: Isten gyertyáscái*. Pécs, 1994. 286-318. p.

[31] Mint tudjuk a reformáció a retorikát egyetemes instrumentumnak tekintette, világi és egyházi használata magától értetődő a retorikai eszközöknek. A témáról bővebben ld.: Imre Mihály: *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatóműhelyében*. In: *Irodalomtörténet*, 2001. 1. sz. 131-149. p. „Az előző században a reformáció meghatározó iskolái (Wittenberg, Strassburg, Tübingen, Heidelberg) éppen a retorika egyetemes instrumentum jellegéből kiindulva a világi és egyházi szónoklat elválasztó határait bontották le, tüntették el, az oratio (világi szónoklat) és a contio (egyházi szónoklat, prédikáció) egyazon szisztéma sajátos kommunikációs funkciójú változatai voltak.” Uo. 138. p.

[32] Lukácsy Sándor: *Magyar haláltáncok*. In: *Uő: Isten gyertyáscái*. Pécs, 1994. 319-356. p.

[33] Uo. 325. p. („A halál-irodalom nagy százada a XVII. század inkább, mint a középkor. Ez idő tájt adták ki a legtöbb ars moriendi, ekkor prédikáltak legtöbbször a halálról, olyannyira, hogy Bacon már únni kezdte, és tiltakozott a halál borzalmainak szüntelen festése ellen. Bernard Groethuysen szerint éppen ez volt az egyház célja: a borzalomkeltés; laicizálódó században a halál az utolsó ütőkártya, melyet kijátszhatott, hogy a lelkeket uralma alatt tartsa. Irodalmának tónusát a testi rothadás látványa adta meg.”)

[34] Csak bizonyos társadalmi típusok vonulnak fel némán, nem beszélgeti őket a szöveg.

[35] Amint Luther *A római pápaságról* szóló írásában fogalmaz: „További következmény, hogy az ember valamint két részből, testből és lélekből áll, úgy a keresztyénséghez nem teste szerint tartozik, hanem lelke, sőt, hite szerint. Különb az mondhatnók, hogy a férfi nemesebb keresztyén, mint a nő, amint hogy a férfi is különb testi személyét tekintve, mint a nő. Szintazonképp, hogy a férfi jobb keresztyén, mint a gyermek, az egészséges erősebb keresztyén, mint a beteges, az úr, asszony, a gazdagabbak és hatalmasabbak jobb keresztyének mint a szolga, szolgálóleány, a szegények, alattvalók, holott szent Pál ennek ellentmond: „Krisztusban nincs férfi, nincs nő, nincs úr, nincs szolga, nincs zsidó, nincs pogány, hanem test szerint való személyét illetőleg mindenki egyenlő (Gal5,6)” Akinek azonban különb hite, reménye és szeretete, az jobb keresztyén, miből nyilvánvaló, hogy a keresztyénség lelki közösség, melyet az e világi közösségek sorába iktatni éppoly kevésbé lehet, mint ahogy a lelket nem lehet a testek, a hitet a világi javak közé sorozni.” Luther Márton: *A római pápaságról*. Felsőörs, 2004. (továbbiakban: Luther, 2004.) 21-22. p.

[36] Szentgyörgyi, 1977. 268., 39. p.

[37] „Für Luther ist die Hölle nichts anderes, als das unter Gottes Gericht sich schuldig wissende Gewissen, der Himmel, das in Gottes lauterer Vergebungsgüte froh und frei werdende Gewissen.” Vogelsang: *Luther und die Mystik*. 1937. 44-45. p. Idézi: Erdei, 1990. 84. p.

[38] Vö. Lukácsy Sándor: Egynéhány toposzról. In: Uő: *Isten gyertyácskái*. Pécs, 1994. 237-246. p. Az első mikroszkópok a 17. század elején készültek el, használatuk a század végére terjedt el, ami új irányt adott a tudományos gondolkodásnak, megváltoztatta a világról alkotott hagyományos felfogást. „Aki szabad szemmel nézi az ecetet, azt gondolja, hogy tiszta” (Paolo Segneri) „Aki pedig nagyító üvegen halkalabb tekinti, egész raját látja ott férgeknek.” Testünk mikroszkopikus csúnyasága is arra utal, mennyire különbözik a földi élet a mennyeitől.” A technika vívmánya nem tudta kiszorítani az atomok jól bevált toposzát. Bethlen Miklós az örökkévalóságról elmélkedve mondja: a végtelen idő „ezernyi ezer millió szempillantás”-nak mintegy tengere, a tenger pedig „megszámlálhatatlan vízcseppeknek öszvegyűléséből álló nagy test”, vagy olyan, mint a föld, mely „megszámlálhatatlan morzsa fövenyecskéknek egybefoglaltatott halma vagy golyóbisa”; de hasonlítható az örökkévalóság a levegőhöz is: „Az aár másként láthatatlan, de mikor a nap valamely kiseded lyukon vagy nyíláson bésüt, ha oldalfélt állasz, szemeddel is meglátható apró fényecske-morzsaáknak, pillangócskáknak, melyek atomusoknak neveztetnek a physica scholában azoknak számtalan sokaságából álló nagytest, halom vagy rakás.” Uo. 244. p.

[39] A katakrézis fogalmát részletesen ld.: Szabó Etelka: *A nyelvi képek osztályozása és elméleti megközelítése a XVI. századi francia ramista retorikákban*. Debrecen, 2007. 128-136. p.

[40] Szentgyörgyi, 1977. 126. p.

[41] „Die Angst mich zu verzweifeln trieb, dass nichts denn Sterben bei mir blieb, zur Höllen musst ich sinken.” Luther: *Angst und Einsamkeit*. 1920. 6. p. Idézi: Erdei, 1990. 76. p.

[42] „Wer da keine Sünde hat, der fühlt und hat sie, und wer da Sünde hat, der fühlt sie nicht und hat keine; denn es ware nicht möglich, dass einer über und gegen die Sünde klagte, wenn er nicht in der Gerechtigkeit und Gnade lebte.” Weimarer Ausgabe. *Luthers Werke*. 1. 175-185. p. Idézi: Erdei, 1990. 78. p.

[43] „Durch eine Bussmeditation, bei der die Reue aus der Furcht vor der Strafe und dem Schmerz erwacht, wird der Christ nur zum Heuchler, da er nicht aus innerer Freiheit die Sünde ablehnt, sein sündenhaftes Wollen und Streben wird nicht gewandelt.” Erdei, 1990. 81. p.

[44] Szentgyörgyi, 1977. 23., 107. p. Az elrettentés mint halálra felkészítő lelki gyakorlat elsajátítható és elsajátítandó, üzeni az elmélkedés: „Ha azon rút gondolatok újjobban vissza-tértek: az örök kínokat, a' végtelenül gyötrő fájdalmokat, a meg-ólthatatlan tüzet, és a' meg-halhatatlan férget vetette paisul ellenekbe” Uo. 291. p.

[45] Ld. Oláh Szabolcs: *Tanítás, buzdítás, affektusok* Batizi András verses világkrónikájában. (1544) In: *Studia Litteraria*, XXXVI. Debrecen, 1998. 36-37. p.

[46] Ld. még: Oláh, 1996. 582-613. p.

[47] Luther a pápasággal kapcsolatos vitáiratában írja: „Szintazonképpen, ha minden egyes test szerint való közösséget a maga feje után neveznek el, teszem azt, hogy ez a város fejedelmi, ez hercegi, ez francia, úgy méltán nevezhetnők az egész keresztyénséget is rómainak vagy péterinek vagy pápainak. Neve miért hát keresztyénség, nevünk miért keresztyének a mi fejünk után, holott még a földön élünk? Ezzel tudunkra adatik, hogy az egész keresztyénségnek itt a földön nincs más feje, mint Krisztus, mivelhogy csak a Krisztus után viseli a nevét. Ezért írja Szent Lukács (ApCsel 11,26) hogy a tanítványokat előbb antiokiának neveztek; de aztán nevük hamarosan megváltozott, s keresztyéneknek mondattak.” Luther, 2004. 21. p.

[48] „Így például elköltözik házából és egy más házba vagy szobába megy lakni. Így a lehető legnagyobb elrejtettségben élhet, tetszése szerint mehet mindennap szentmisére és vecsernyére, és nem kell tartania attól, hogy ismerősei ebben akadályozzák. Az ilyen magányba vonulástól sok egyéb között három fő előny származik.” Az első, hogy az Úr előtti szolgálatkészség bizonyítást nyer, a másodiktól azt olvassuk: „Azzal, hogy magányba vonul és értelmét nem osztja meg sok dolog között, hanem minden törődését egyetlen dologra irányítja, ti. Teremtője szolgálatára és saját lelke előmenetelére, szabadabban használja természetes képességeit annak szorgos keresésére, amit annyira kíván.” Végezetül a harmadik, talán legfontosabb előny, ami egybevág a lutherkövetők által vallott metódussal: „Minél inkább egyedül van a lelkünk és elkülönül mindentől, annál alkalmasabbá válik arra, hogy közeledjék Teremtőjéhez és Urához és Őt elérje. És minél inkább eléri Őt, annál jobban felkészül az isteni és legfőbb Jóság kegyelmeinek és adományainak befogadására.” Loyolai Szent Ignác: *Lelkigyakorlatok*. Kecskemét, 2002. (továbbiakban: Loyolai Szent Ignác, 2002.) 70-71. p.

[49] Luther Márton: *Heidelbergi Disputáció*. Bp., 1999. (Magyar Luther Füzetek, 8.) 27. p.

[50] „Einen anderen Gesichtspunkt vom Weg zur unio mystica vermittelt der Begriff Einkehr. Einkehr bedeutet in der deutschen Mystik eine Abkehr der Seelenkräfte von der Aussenen – im augustinischem Sinne unter dem Menschen liegenden – Welt, einen Einholen, eine Konzentration der kräfte auf das Innere, auf den Grund, wo Gott ist. Diese Konzentration, diese Einkehr der Seelenkräfte in das Innere ist eine Voraussetzung des Gotteserlebnisses. Dann findet die geburt Gottes in der Seele statt. Die einkehr ist eine Hinwendung des menschen von sich selbst, von der welt zum Grund, zu Gott. Anders ausgedrückt, der Mensch soll die Unordnung der Seele überwinden. Die Einkehr ist also nicht als Weltflucht zu sehen, sondern als Wiederherstellung der inneren Ordnung des Menschen in seiner beziehung zur Aussenwelt.” Braw, 1985. 172-173. p.

[51] „Denn es kompt niemandt zu der Lebendigen Wahrheit/ denn durch diesen Weg/ nemlich durch Erkenntniss seines eigenen Nicht.” „Soll dich nun Gott gnediglich ansehen/so mustu in deinem Herten bey dir selbst elende seyn [...] dich gar für nichts achren/ und allein im Glauben Christum anschawen” „Andererseits wird auch der Christ eben durch das gotteserlebniss zur Einsicht seines Nichtseins geführt. Der Weg aufwärts zu Gott ist hier ein Weg abwärts, vom Hochmut zum eigenen Nichts, ein weg, der auch seine Stufen hat, gemäss der Regel: je niedriger je höher.” Braw, 1985. 175. p.

[52] Szentgyörgyiné már utaltunk erre: „Jobb és gyönyörűsége, amint Guericus mondgya vízzel meg-tisztíttatni, hogy sem mint tűzzel. Most vagy on ideje a penitentiának: el-űzhetjük még a' büntetést a' penitentiá-val.”

[53] Test és lélek ellentétét Luther az Ó- és Újszövetség közötti különbség szemléltetésére használja fel: „És így áll a dolog véges végig az egész Ótestamentommal; ami abban testi, látható dolog, az az Újtestamentomban lelki, benső dolgot jelent, olyat, amit látni nem lehet, hanem amit csakis hitben bírhatunk.” Luther, 2004. 31. p.

[54] Szintén értelmezhetjük úgy, hogy a gyónást váltja ki az „alázatos vallástétel a bűnökről az Istennek a végvacsorának vétele előtt.” Medgyesi Pál: *Praxis Pietatis*. Kolozsvár, 2003. (továbbiakban: Medgyesi, 2003.) 182. p.

[55] Más protestáns lelki olvasmányok, így pl. Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*-a is szigorú fegyelmet javasol a gondolatoknak, és ennek megkönnyítésére szabályokat, hosszabb és rövidebb imádságokat határoz meg. Ld. „Miképpen kell az egyes embernek minden reggelét kegyesen és istenesen kezdeni; Keresztyén embert igazgató elmélkedések, melyekből megtanulhatni, mint kelljen mindennap Istennel járn; Estére való elmélkedések.” Stb. Medgyesi, 2003. 43-108. p. Ugyanakkor nem feledhetjük, hogy a jezsuita hagyományban is magától értetődő a hasonló felszólítás, gondoljunk csak Szent Ignác lelki gyakorlataira, ahol például a napi önvizsgálatra szolgáló rész reggeli időpontot ajánl elsőként erre a célra: „Mindjárt felkelés után tegyük fel magunkban, hogy őrizkedni fogunk attól a meghatározott bűntől vagy hibától, amelyből megjavulni és jó útra térni akarunk.” Loyolai Szent Ignác, 2002. 74. p.

[56] A bűn fogalma alapvetően mégis a testhez kötődik, ezt a gondolkodást nem tudják elhagyni a protestánsok. Medgyesinél is a testből vett képekkel fejeződik ki – igen szemléletesen – a bűnben lét állapota: „Mert miképpen az étellel megtelt ember elégtelen több kenyérnek ételére, így a bűnnel megrakódott szív is a Krisztus vételére.” Medgyesi, 2003. 189. p.

[57] „Ez utóbbi megjelenésével veszi kezdetét az önmaga hermeneutikájának keresztény tradíciója, melynek célja a lélek legrejtettebb gondolatainak napvilágra segítése. Az önmaga hermeneutikáját az a gondolat vezérli, hogy létezik az emberben valamilyen titok, és önmagunkat illetően illúzióban élünk, ami elfedi ezt a titkot.” Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, 2000. 367. p.

[58] Medgyesi többször leírja, hogy a jó cselekedet önmagában korántsem garantál mennyei életet, ugyanakkor mégis szükséges az üdvösséghez. Medgyesi, 2003. 15. p. „De az ilyen embernek meg kell tanulni, hogy noha az igazulásra a jó cselekedetek nem szükségesek, de az üdvösségre igenis szükségesek. [...] Azért mondja az Írás, hogy a Krisztus kinek-kinek cselekedetei szerint fizet meg.” Ill.: „Nem kell jó cselekedeted és alamizsnád felől mennyei érdemességgel álmodoznod, mert hiába folyatta volna ki az Isten Fia az ő szent véré, ha az eget vagy pénzzel, vagy étellel nyerhetnők meg. [...] Mindazáltal minden üdvösséget hívó és örök életet reménylő igaz keresztyén embernek szükséges jól cselekedni (amint az apostol mondja) más szükséges hasznokért, melyek szám szerint négyek.” Uo. 171. p.

[59] Sic! Értsd (feltételezhetően): verebecske.

[60] Medgyesi Pál finomabban fogalmaz: „Hanemha látják, hogy a beteg halálra elvált, el ne titkolják, sőt eszesen és szeretettel megintsék őt, és az ő erőtlenségére emlékeztessék, hogy készítse magát az örök életre. Egy jól elmúltott óra, mikor az ember meg akar halni, megnyerheti az ő örök életének bizonyos voltát. Ne édesgessék őt ez életnek haszontalan reménységével, hogy valamiképpen a lelkét az örök halálba ne ejtsék.” Medgyesi, 2003. 229. p. Ld. még: *Meghaló beteg elmékedései* ill. *Beteg embernek való elmékedések*. Uo. 203., 211. p.

[61] „Die Liebe und Gnade Gottes mobilisierten die affektiven Kräfte der Frömmigkeit und halfen gegen die Heilsangst des Jahrhunderts, wogegen theologisches Wissen nicht mehr helfen konnte. „Das Leben unseres Herrn Jesus Christus, das er uns vorgelebt hat“ stand im Zentrum dieser Frömmigkeit.” Erdei, 1990. 53. p.

[62] „A dignitas a história olyan funkciója, amellyel egy jól körülhatárolható társadalmi kör élhet. [...] a história ismerete a bennfentes tudós méltóságát biztosítja a tudatlanokkal szemben. Ez a haszon tehát a históriát elbeszélő kommunikátort illeti; nem a közönséget, hanem az író, prédikátort.” Kecskeméti Gábor: Toposzok és exemplumok a história hasznairól a 17. században. In: *Studia Litteraria*, XXXII. Debrecen, 1994. 78. p.

[63] Erdei, 1990. 85. p.

[64] Az irodalmi nyelv problematikája a magyar protestantizmus arculatát is formáló Erasmus korabeli olvasóit és követőit egyaránt foglalkoztatta, így a bibliafordító erasmisták, a protestáns írók és a sztoikusok is elmélkedtek a nyelvfilozófiai kérdéseken. Nem feledhetjük, hogy a magyar erasmizmus leghatásosabb képviselője, Sylvester János alapította meg a magyar nyelv- és irodalomtudományt. Wittenbergben Melanchthon tanítványa, majd 1534-től a tehetős Nádasdy Tamás főúr szolgálatában, Sárovarújszigeten szervez Biblia-fordító műhelyt. Ács Pál: Erasmus és a 16. századi magyar értelmiség. In: *Az idő ósága*. Bp., 2001. 105-110. p.

[65] Kecskeméti, 1998. 48. p.

[66] „Sie erwacht aus der Lesung de Bibel, bleibt aber mit dem biblischen Text mittelbarverknüpft. Diese Textbezogenheit bringt sie mit der Paraphrase in Verwandtschaft, wobei das Mass der Selbstständigkeit das unterscheidene Merkmal ist: die Meditation entfernt sich viel stärker von dem originalen Text, als die Paraphrase.” Erdei, 1990. 46. p.

[67] „Die Offenheit der Meditation mystischen Inhalten gegenüber, ihre fließenden Grenzen mit der Kontemplation, gaben dem neoplatonischen Gedanken gut Raum.” Erdei, 1990. 66. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam

2. szám

A. D.
MMX

Hajdú Vera:

Makó Pál költői mintái és versalkotási módszere az *Ad Amicum*
című elégiája alapján

A dolgozat a Szegeden tartott XXIX. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humán Tudományi Szekciójában, 2009 áprilisában első helyezést ért el. (A Szerk.)

Makó Pál a magyarországi jezsuita oktatási rendszer befolyása alatt elsajátított klasszikus latinság birtokában írta elégiáit. Ismerte a klasszikus költők műveit, kiváltképp Ovidius, Tibullus és Vergilius munkásságát. Témaválasztásait befolyásolta élete és klasszikus műveltsége, ezenfelül tájékozott volt a reneszánsz és kortárs írók alkotásait illetően is. Ezen állításokat egy olyan kiválasztott vers bemutatásával és elemzésével kívánom alátámasztani és bővebben kifejteni, amely mind átdolgozásaiban, mind tartalmában ékes bizonyossága Makó Pál vers-átdolgozási gyakorlatának és költői ars poeticájának. Dolgozatom betekintést nyújt továbbá a 18. századi költők munkamódszerébe, s abba, hogy melyek voltak a kor irodalmiságának ismérvei, s melyek voltak azok az eszközök, amelyeket a költő műve megírásakor használt. Végül célom az is, hogy rámutassak arra: munkássága nem egyedi jelenség e korban, ugyanis a 18. századi Habsburg Birodalomban a jezsuita oktatási rendszernek köszönhetően alapvetően egységes képzést kaptak a diákok, s ezáltal egységes műveltséggel rendelkeztek.

A 18. századi latinitás

A latin nyelv századokon át sajátos szerepet töltött be Európában, annak kultúrájában, tudományos életében, nemcsak jelen volt, hanem alakította is azt. Folytonossága nem szűnt meg a Nyugat-római Birodalommal együtt, hanem annak bukása után (476) is töretlen maradt, amivel hol segítette, hol pedig akadályozta a nemzeti nyelvű kultúrák születését. Hosszú századokon át meghatározta a műveltséget, és gyökeret adott a nemzeti irodalmaknak.

A nyelvek alapvető tulajdonságából adódóan a latin is változásokon ment keresztül az évszázadok során.^[1] Már a késő antikvitás korának nyelve is egy változatnak tekinthető, és a tendencia tovább folytatódott a középkorban, ám ekkor is változatlan volt a latin jelentős szerepe az egyház, az irodalom és a tudományok nyelveként, de már egyre nagyobb teret kaptak a nemzeti nyelvek is.^[2] A lovagi világ és udvari élet egyik fő témája például, a szerelem nemzeti nyelveken, a „nép nyelvén” szólalt meg. (Gondolhatunk itt elsősorban a trubadúrköltészetre vagy a minnesänger-énekekre). Jelentős változást a latin nyelv kérdésében a reneszánsz hozott, mely műveltségi eszméjét újra az antikvitásban kereste, és ennél fogva megtisztítani igyekezett a nyelvet minden károsnak vélt hatástól, mely a századok során érte azt. Fontos alakja e korszaknak Rotterdami Erasmus, aki – annak ellenére, hogy a reformáció az anyanyelvet helyezte előtérbe – ragaszkodott a latin nyelvhez, mert abban a közös európai eszmeiség és a nemzetek közötti megértés kifejezőeszközét látta. A reformáció visszaszorította ugyan a latin nyelvet, de ez mégsem törte azt meg, a 18. századra ugyanis egy újralatinosítási folyamat eredményeként ismét virágzott a latin nyelv és kultúra, melynek majd csak a nemzeti romantikák vetettek véget (immár véglegesen). Az Erasmus utáni periódust szokás a neolatin jelzővel illetni. Tóth Sándor Attila a következőképpen határozza meg ezt a fogalmat: „Ez [a neolatin] pedig nem más, mint a művelődéstörténetnek a reneszánsz és a romantika közé eső szakasza, mely nyelvi és szociológiai síkon a klasszikus latinitáshoz való visszatérés, illetve annak megtartását keresi, s története folyamán a nemzeti, népi

nyelvű kultúra mellett [...] jelentkezik. Szerves része tehát a nemzeti kultúrának, melyet egyszerre erősít és gyengít. Gyengíti, mert használata ellentétben áll a sokszor fejletlenebb nemzeti nyelvű literalizációval; ugyanakkor erősíti, mert elősegíti az adott nép európaizációját [...] és a nemzeti nyelvi grammatizációját.”[3]

Magyarországon még a feljebb említettekénél is sajátosabb szerepet töltött be a latin, a történelmi és politikai helyzet miatt. Janus Pannonius (1434–1472) nevéhez köthetjük a klasszikus igényű latinitás megjelenését, ő teremtette meg a neolatin költészet alapjait. Költői iskola folytatta az általa elindított folyamatokat. Hazánkban nagy törést jelentett a latin nyelv számára a százötven éves török megszállás, mely idő alatt csak a királyi Magyarország területén maradt életben annak használata, de a török kiűzése és a Rákóczi-féle szabadságharc után (1710-es évek) ismét visszatért a latin az iskolákba és a mindennapi életbe. Ez szükségszerű is volt: a latin az a nyelv – európaisága miatt –, melynek segítségével leggyorsabban fel tudunk zárkózni a nyugati kultúra színvonalához, és újra be tudunk kapcsolódni a tudományos életbe is.[4] Ez a korszak Magyarországon a barokk virágkora, amelynek eszmeiségére a katolikus egyház rekatolizációs törekvéseinek erőteljes retorikai alapozottsága nyomta rá a bélyegét. Jellemzője volt továbbá az ideál- és hőskultusz, amelyet leginkább az eposz műfajával tudott kifejezni. A nemzettudatot és a kereszténységért folytatott küzdelmet már igyekeztek nemzeti nyelven versbe szedni (mint Tasso, vagy nálunk Zrínyi), de szép számmal olvashatunk latin nyelvű hőskölteményeket is. Ezek irodalmi mintaképe természetesen a Vergilius által képviselt klasszikus eposz. A hőskultusz, a retorikusság és az eposz, mint műfaj azonban nem minden költő és író szívéhez állt annyira közel, mint ahogy azt a kor elvárta volna. Latin nyelvű költészetünk kiválóan ismerte és szívesen művelte például az elégia, a panegyrikos, az epigramma, az epitháphium és az epicedion műfaját.[5] Az ezeket a műfajokat kedvelő szerzők nagyrészt egyházi iskolákból kerültek ki, a legjelentősebbek a jezsuitáktól és a piaristáktól, de találkozhatunk protestáns iskolák verselő diákjaival is. Egy részük tagja volt az Árkádia Akadémiának, ami neolatin költők társaságát jelentette Itáliában, de külföldi verselők is megtalálhatók a tagok névsorában. Ennek a csoportnak összetartó ereje volt a barokk-ellenesség, a tagok, akik görög pásztorok neveit viselték, főleg a mindennapi életet verselték meg. Az egyik magyar árkádiai pásztor Pathachich Ádám nagyváradi püspök, később érsek, akinek udvarában élénk irodalmi élet folyt. Maga is fordított és verselt. Ezen a területen még a piarista szerzetesek szereztek érdemeket, így Halápy Konstantin (1698–1752), aki sok anagrammát és más „kabalisztikus” verset is alkotott;[6] vagy ide tartozik Koricsányi Márk (1705–1752), akit Szörényi László a század egyik legzseniálisabb költőjének nevez.[7] A piaristák közül említésre méltó még Conradi Norbert és Hannulik János Krizosztom. Az ő munkásságukkal Jelenits István foglalkozott mélyrehatóbban.[8] A jezsuiták sem maradtak alul a költészet művelésében, szintén akadtak köztük Árkádia-tagok, így például Faludi Ferenc, aki nagy hatást gyakorolt a későbbi magyar költőkre, főként Berzsenyire. A jeles poétákat hosszasan lehetne még sorolni, de összefoglalva azt is mondhatjuk, hogy a költők közé tartozott a pesti egyetem szinte egész tanári kara:[9] Pathachich Ádám (az egyetem főfelügyelője), Pray György vagy Makó Pál (a bölcséleti kar igazgatója).

Makó Pál élete és munkássága

Ma az irodalommal foglalkozók körében kevéssé – vagy egyáltalán nem – ismert Makó Pál neve és művei. Neve valamivel többet mondhat azok számára, akik a magyar matematika- illetve fizikátörténetet kutatják. Nem az irodalomtörténészeknek, hanem Makó műveit ez utóbbi aspektusból vizsgálóknak köszönhetjük, hogy Makó életrajzát elég részletesen ismerjük. Mivel e dolgozat középpontjában a költő Makó Pál áll, ezért a továbbiakban életútjának csak azokról a fontosabb állomásairól szólnék itt, amelyek ismerete elengedhetetlen a későbbiek megértéséhez.[10] Az életrajzzal foglalkozó munkák egységesek az életút tekintetében, egyetlen dolgot – a dátumokat – leszámítva. Wirth Lajos más időpontokkal dolgozik az életrajz összeállításakor, mint az összes többi szerző, helyenként Sárközy Pál is eltér néhány dátumban a Lukács László jezsuitákat számba vevő *Catalogus*ától. A most következő rövid életrajzban ez utóbbi dátumait veszem alapul 1773-ig, a jezsuita rend feloszlásáig. Innentől megegyeznek az egyes szerzők az időpontok tekintetében is.

Kerekgedei Makó Pál 1724. június 18-án született Jászapátiban.[11] Édesapja Makó Gergely, édesanyja Sike Judit. A család nem őshonos jázsági, ahogy ezt az előnevük is mutatja, dédapja a 17. század végén költözött oda. A család több tagja is töltött be kapitányi, hivatalnoki és püspöki pozíciót, ők voltak támogatói Makó Pálnak iskolás éve alatt. Az elemi iskolát szülővárosában végezte, majd Egerbe került a jezsuiták középiskolájába, ahol 1741. október 20-án belépett a rendbe. Próbaidejét Trencsénben töltötte, majd Győrbe került, ahol 1744-ben a humaniorák repetense. A következő években Nagyszombatban tanult filozófiát, majd Ungvárra helyezték, ahol syntaxist tanított a jezsuiták itteni gimnáziumában. Az innen való elvágyódását több alkalommal is versbe foglalta. 1750–51-ben Bécsben a matematika repetense, áthelyezése alkalmából szintén verset írt, melyben köszönetet mond, hogy Bécsbe mehet és matematikával foglalkozhat. Egy évig középiskolai tanár Nagyszombatban, innen a grazi egyetemre vitték, hogy a teológia négyéves tanfolyamát elvégezze (1753–1756). 1755-ben, 31 éves korában szentelték pappá. Az utolsó próbaévet Besztercebányán töltötte, 1759-ben tett örök fogadalmat. A tanulás után a tanítás időszakosa következett, amely aztán egészen élete végéig tartott. Az örökfogadalom után Nagyszombatban tanított mennyiségtant, metafizikát és logikát, majd Bécsbe helyezték, ahol tíz éven át, 1763-tól 1773-ig, a rend feloszlásáig, a Theresianum tanára volt, és itt már azzal foglalkozhatott, amit igazán szeretett: matematikát, fizikát, logikát és mechanikát taníthatott. Tevékenysége azonban nem korlátozódott a tanításra, hanem közben tankönyveket írt a diákjai számára, melyek több nyelven és több kiadásban jelentek meg már a szerző életében is. A rend feloszlása Makót csak érzelmileg érintette, egzisztenciálisan nem, mivel pályáját világi papként folytathatta, váci kanonok lett, majd Mária Terézia kinevezte bélai[12] apáttá és királyi tanácsossá, s ilyen minőségében szerepe volt a Ratio Educationis megszületésében.[13] 1777-ben, mikor a nagyszombati egyetem Budára költözött, Makót a bölcséleti kar igazgatójának nevezték ki, majd mikor 1784-ben tovább költöztették Pestre, és az igazgatói tisztségek megszűntek, a helytartótanács tanulmányi bizottságának a tagja lett. Itt már ideje nem engedte, hogy aktívan vegye ki a részét az oktatásban. Mindezek mellett a magyar nyelv nagy pártfogója volt, indíttványozta, hogy a magyar rendes tantárgy legyen, és annak segítségével oktassák a latint. Még hetvenévesen is tele volt tervekkel, amikor 1793. augusztus 19-én váratlanul elhunyt. A kortársak nagyra becsülték őt, halálakor több neves költő, író örökölte meg az emléket: Baróti Szabó Dávid elégiát írt, gyászbeszédét pedig Pray György mondta. Műveikben mindketten magasztalják Makóban a sokoldalúságot, fáradhatatlanságot és a haza iránti elkötelezettségét hangsúlyozzák.[14]

Makó Pál írói tevékenységének máig legrészletesebb összegzője Carlos Sommervogel[15] nemzetközi jezsuita katalógusa.[16] Műveinek teljességre nem törekvő felsorolása azonban már a Pray-féle gyászbeszéd végén megtalálható. Matematikai és fizikai témájú könyveivel mind Wirth, mind Sárközy részletesen foglalkozott, s az általuk írtak alapján munkái két nagy csoportra oszthatók. Az első, szám szerint jelentékenyebb csoportba tartoznak a tudományos, a másikba az irodalmi munkák.

Makó a matematika, fizika, metafizika, aritmetika és logika tárgykörében írt könyveket, tankönyveket és értekezéseket.[17] Ezek a munkák megfeleltek a kor tudományos nézeteinek és színvonalának, joggal voltak korszerűnek mondhatók. Makót komolyan foglalkoztatta korának tudományossága, az új eredmények, s hogy tájékozottsága maradéktalan legyen, levelezéseket folytatott külföldi tudósokkal, aminek ékes bizonyítéka például Rogerius Boscovichhoz írt levele.[18]

Makó számára a tudományos működés és a tankönyvírás szempontjából a theresianumi évek voltak a legtermékenyebbek, ekkor adta ki – többek közt – matematika- és fizikakönyveit. Ezek tárgyalt anyagukban nagyjából a mai középiskolák hasonló tárgyú könyveinek felelnek meg. Bár magyarországi oktatási viszonyok között nehéznek bizonyultak, pedig a „mieinknek” írta azokat,[19] mégis nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a 18. századi Ausztriában nagyot emelkedjen a matematikai műveltség színvonala. Amint arról már korábban is volt szó, szerepe volt Makónak a Mária Terézia-féle oktatási reform, a Ratio Educationis megszületésében is, emiatt tekintik őt az új rendszer szellemében megjelent, névtelen matematika tankönyvek szerzőjének is.

Makó a kor legkedveltebb tankönyvszerzői közé tartozott világos stílusa és korszerűsége miatt. Wirth írta azt egyik tanulmányában,[20] hogy a magyarországi katolikus tankönyvirodalom nem túl érdekfeszítő, egy

kivétel van csupán, ő nem más, mint Makó Pál. Analízis- és algebrakönyvei a maguk műfajában a legjobbaknak mondhatók, számos utánnomást értek meg a Birodalom határain túl is (Sziléziában, Svájcban, Olaszországban adták ki).[21] Makó nem ragadt meg a középfokú oktatás kérdésénél, hanem magasabb szintű matematikával is foglalkozott, például differenciál- és integrálszámítással, amire szintén jó bizonyíték a feljebb említett Boscovich-levél.

Nemcsak tudományos munkáit ismerték el és adták ki számos utánnomásban, hanem irodalmi alkotásait is. Ezeknek száma ugyan jóval csekélyebb, mint a matematikai és fizikai tárgyú könyveké, mégis jelentősek. Költői művei közé jórészt elégiákat sorolhatunk, de maradtak fenn más műfajú, irodalmi igénytel megkomponált írásai és beszédei is. Két szónoklata maradt ránk: az egyik címe *Oratio quam anno 1777, cum regia scientiarum Universitas Budae collocaretur*, a másiké pedig *Oratio in inauguratione Universitatis Budae Aug. Theresiae privatim oblata est edita*, mindkettőt az egyetem Budára költöztetésének alkalmából írta. Beszédei mellett ismert egy drámája is, a *Nicomedes Dramation*, amely Corneille Nicomedes című drámájának átköltése női szereplők nélkül. Ez utóbbi tényező fontos volt, hogy azt a jezsuita rend iskoláiban is lehessen játszani, hiszen arra mindig figyeltek a rend intézményeiben, hogy ne adjanak rossz anyagot a fantáziának, így csak olyan darabokat lehetett játszani, melyek a jó erkölcsöt szolgálták.[22]

A lírai műfajok közül kétségtelenül az elégia állt a legközelebb Makóhoz, hiszen ebben a műfajban alkotta a legjelentősebb irodalmi alkotásait, de ismerünk ódát is tőle, igaz egyetlen egyet, melyet II. József házasságkötése alkalmából írt: *Ode in nuptias Iosephi II. Romanorum Regis*. Ez az óda aztán bekerült az elégiák közé, ez lett az 1780-as elégiás kötet záróverse.

Azonban még elégiáiról sem mondhatjuk, hogy számuk jelentős, hiszen mindössze huszonhét ilyen műfajú alkotását ismerjük, melyek mindezek ellenére Makó környezetében, a bécsi irodalmi körökben ismertek voltak, és számos kiadást értek meg. Irodalmi mű volt Makó első, huszonnyolc éves korában, 1752-ben megjelent munkája az *Elegiarum liber unicus*, amely népszerűvé, sőt követendő példává vált a maga korában. Ez a kötet szolgált alapjául az összes további verseskötetének, ugyanis szinte minden ekkor megjelent vers szerepel valamely későbbi kiadványban is. Ennek oka, hogy verseit sokszor alakította, csiszolta, javította. Csaknem tíz év telt el, míg újabb irodalmi alkotásokkal jelentkezett 1761-ben: a *Tentamen de arte placendivel* és a *De pellenda Tristitiával*. Szintén ebben az évben jelent meg a *Carminum libri tres (in usum scholarum)* címen az újabb elégiás gyűjtemény, amelynek változatlan utánnomása 1764-ben ugyanezen a címen látott napvilágot. Az utolsó kötete hosszú szünet után 1780-ban került az olvasóközönség elé *Elegiacon* címmel. Ez ugyan már tartalmaz újabb költeményeket az előző kötetekhez képest, mégis nagyrészt a korábbi évek termésének az újraformálásai a benne olvasható alkotások. Ahogy azt az 1761-es kötet címe mutatja, versesköteteit egyben tankönyvnek is szánta, és ismereteink szerint használták is azokat ilyen céllal. Elégiái tananyaggá váltak például svájci iskolákban a klasszikus latin nyelv és versmérték tanulmányozására,[23] ami azt is mutatja, hogy verseiben a klasszikus latin nyelvet, nem pedig a kor latint nyelvét használta. Pártfogója volt ugyanakkor a magyar nyelvnek is, amire bizonyítékul szolgál, hogy utolsó, életében megjelent munkáját a magyar nyelv ügye érdekében írta egy évvel halála előtt, 1792-ben *Brevis institutionum linguae Ungaricae adumbratio* címmel.

Makó széleskörű műveltsége és kiváló latintudása szinte természetesen hat, ha figyelembe vesszük, hogy iskoláit már ifjú korától kezdve a kitűnő oktatási rendszerrel bíró jezsuitáknál végezte. A jezsuita iskolarendszer éppen ebben a korban élte virágkorát. A rend nem a szakszerűsége, hanem az általánosságra törekedett a tanítás során,[24] így nem csoda, ha azt látjuk, hogy az innen kikerülő diákok az élet szinte minden területén megállták a helyüket. A gimnázium fő feladata volt a tanulók latin tudásának tökéletesítése.[25] Tankönyvként Alvarus és Soarez munkáit használták, amelyek teljes mértékben a klasszikus szerzőkre épültek, aminek eredményeként az itt végzetek kiválóan tudták használni a klasszikus latin nyelvet. Kezdetben arra törekedtek, hogy a tanulók kitűnően értsenek, beszéljenek és írjanak latinul, majd a tanulmányok következő lépcsőfoka a költészet volt. Ez számított az egyik legérdekesebb gyakorlatnak. Nagy hangsúlyt helyeztek a műfajok megkülönböztetésére, amelyek közül az elégia és az eposz volt a két

legnagyobb és legfontosabb. Valószínű, hogy ez az iskolai gyakorlat állt a háttérben Makó elégia iránti vonzalmának, és ebben gyökerezett verstechnikája is. Ennek a képzésnek a célja az volt, hogy a tanuló bármiről tudjon verses formában írni, ha a szükség azt kívánja. A következő állomás a szónoki gyakorlat volt. Mindig, minden alkalomra tudniuk kellett beszédet mondani: köszöntőket, védőbeszédet, kéréseket kellett tudniuk megírni és előadni. A legfelső lépcsőfok a vitakozás tudománya volt. Szintén minden témával kapcsolatban tudniuk kellett érveket felsorakoztatni pro és contra, és a vitázó felet megnyerni a maguk igazának.[26] Mindezekhez természetesen fölényes latin tudásra volt szükség. Ezek mellett alapvető mennyiségtant és fizikát is tanultak. Innen hozhatta magával Makó ezeknek a tárgyaknak a szeretetét is. Tehát már a gimnáziumban megszerezhetette minden diák a versíráshoz és szónokláshoz szükséges alapvető ismereteket. De ez nem volt elég a rendnek, ha a novíciusairól volt szó. Már korábban felismerték ugyanis a humanisztikus tárgyak nagy jelentőségét,[27] és arra is rámutattak, hogy ezen a téren a diákok nagy visszaesést mutatnak, ezért sajátos humanisztikus intézményeket alapítottak. Ennek célja az volt, hogy a növendékek még egyszer foglalkozzanak a „humanae litterae”-vel, a tiszta latin stílust elsajátítsák és tanulmányozzák újra a görög nyelvet is. Ennek szellemében a Magyar Rendtartományban 1734-ben Szokolcán indult meg a repetensek kurzusa. Az intézet 1742-ben Győrbe költözött, ide járt maga Makó is az 1744-es évben. Itt végig két tanár működött: egy görög és egy latin. A latintanár feladata volt a költészet elméletének és gyakorlatának oktatása.[28] Fennmaradt több elméleti jegyzetanyag arról, hogyan folyt ez a képzés,[29] és maradtak ránk gyakorlati írások is.[30] A kettő alapján rekonstruálható a tanítás menete. Auctorokat olvastak, és ezzel párhuzamosan kellett az adott író, költő stílusában írniuk. Így többek közt szerepelt Cicero a leveleivel és bölcséleti műveivel, Ovidius a Tristiával és a Fastival, illetve Vergilius a könnyebb műveivel. Ha ezek után még maradt idő, az epigrammával, ódával és a szatírával foglalkoztak, Martialis és Juvenalis műveit vizsgálva. Továbbá gyakorolták a szónoklatot is. A versíráshoz kapcsolódó feladatok a legkülönbébbek lehetnek. Kezdetben például egy megbontott verslábú hexametert vagy disztichont kellett újra összerakniuk. Aztán egyre nehezedtek a feladatok: szavakat, szófajokat kellett megváltoztatni egy adott versben vagy mondatokat bővíteni. Mindezeket részletesen közli Szabó Flóris a tanulmányában.[31] Ez volt az a lépcső, melyet végig kellett járniuk a növendékeknek. Ennek oka az volt, hogy a repetens év elvégzése után ők lettek a gimnáziumokban a latin nyelv tanárai, ezért is nevezik a szakolcai, majd később a győri intézetet tanárképzőnek. Nem az volt a fő feladat, hogy a növendékek neves költőkké váljanak, és nem is sokan váltak azzá.[32] Makó tehát innen hozta magával a műveltséget és tudást, mely a verseskötetein látszik, de nála még a tehetség is párosult mindezzel, ám költői tevékenysége minden sikere ellenére is csak másodlagos maradt életében.

Az elégiás kötetek[33]

Ahogy azt már korábban is láttuk, Makónak négy kiadásban maradtak fenn versei, illetve két kéziratot ismerünk tőle, melyekben összesen huszonnégy elégiát közöl, egy ódát és az egyetlen drámáját. A két kézirat azonos kéz munkája, sőt megegyezik más, matematikai és fizikai művek írásával is,[34] ezért nagy valószínűséggel megállapítható, hogy autográf iratokról van szó, Makó saját kézzel írta versesköteteit és könyveit. Nem mondható el, hogy a kötetek ismétlései lennének egymásnak, ugyanis mindegyik tartalmaz egy-két új verset az előzőekhez képest, ráadásul Makó a verseit folyton átírta, és a kötetek struktúráját is minden egyes kiadás során megváltoztatta. Eltér az egyes kiadásokban a könyvek és a versek száma és a költemények sorrendje is. A Budán 1780-ban megjelent, illetve a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában őrzött *Elegiacon*[35] a legbővebb kötet, összesen huszonnégy elégiát és egy ódát tartalmaz. *Carminum libri tres* címen két kötet is napvilágot látott, az egyik 1761-ben, a másik 1764-ben, melyekben egymáshoz képest nem fedezhetünk fel változtatásokat. Ahogy azt a cím is mutatja, mindkettő három könyvből áll, nyolc-nyolc verset tartalmaz az első két könyv, a harmadikban pedig a *De pellenda tristitiát*, egy *Poemation* című költeményt, illetve egyetlen drámáját, a *Nicomedes Dramationt* olvashatjuk. Makó első, nyomtatásban megjelent darabjában, a Bécsben napvilágot látott *Elegiarum liber unicus*ban mindössze tizenöt elégiát olvashatunk. A legkorábbi jelenleg ismert Makó-kötet egy 1750-ből származó kézirat. Címe: *Elegiarum libri*

duo, és tizenkilenc elégiát tartalmaz.[36]

Témájukat tekintve rendkívül széles skálán mozognak a költeményei.[37] Ahogy arról már korábban volt szó, Makó tudatosan elhatárolódik a korban oly nagyra becsült hősi póztól és a barokk világnézet minden elvárásától. Nem olvashatunk nála nagy hőskről elbeszélte történeteket magasztos körmondatokban, sőt legtöbbször a vallási témákat is kerülte. A mindennapi élet költője volt, ami megmutatkozott a műfajválasztásában is, ugyanis a mindennapok apró-cseprő dolgaihoz nem illett az eposz műfaja. Makó tisztában volt azzal, hogy a kor ez utóbbit tartotta elsődlegesnek, ezért a kötetek első darabjában – ami minden esetben ugyanazt az egy verset jelenti: *Praefatio* vagy *Colloquium Poetae* (sic!) *cum Elegia* – mentegeti magát, amiért mégis az elégiát választotta. Az Ovidius nyomán megszemélyesített Elégia azonban meggyőzi őt, hogy nemcsak az eposz, hanem a líra is alkalmas a költői dicsőség megszerzésére.[38] Költészettani elmélkedéssel nyitja tehát kötetét, s az itt kifejezett eszmeiség a későbbiekben is jellemző költészetére, így többször is *ars poeticá*t fogalmaz meg Makó. Találhatunk költeményei közt Ovidius átköltéseket (például a *Fabula de Perseo et Andromeda*), és egy állatmesét is (például a *Fabula de corvo et vulpe*), melyek a jezsuita költészetoktatás eredményei lehetnek. Több alkalommal tett utalást saját sorsának alakulására, írt verset saját születésnapjára (*Ad natalem suum*), írt annak alkalmából, hogy matematikát tanulhatott (*Cum ad matheseos studium Viennam mitteretur*), Janus Pannonius példáját követve írt betegségéről (*Cum iterum febris corripereetur, Cum Aegrotaret*). Több versében említi, hogy Ungváron kell élnie és tanítania, ami számára olyan volt, mint Ovidiusnak Tomi (*Ad amicum Musis mitioribus, Cum se abiturum Ungvarino somniaret, Commemoratio exilii sui*). Írt köszöntőket Mária Teréziának (*De reddita valetudine Mariae Theresiae Augustae*) és II. Józsefnek (*Ad Josephum II. Romanum Regem inauguratum*). Művei tehát nagyrészt elégikus formájú, azaz disztichonban írt költői levelek.

Makó a verseinek nemcsak a szövegét, de gyakran a címüket is megváltoztatta, amiből kitűnik, hogy a címadást is igen fontosnak, a vers szerves részének tartotta. Általában hosszan, körülírással fogalmazza meg a tárgyat, amiről az adott vers szólni fog. Erre kitűnő példa az a vers, melyben leírja, hogy matematikát tanulni küldték Bécsbe: *Ad Aug. Hingerle, dum ab eo Viennam ad Mathesos studium mitteretur*. Az évek folyamán a címei is rövidültek, így ez utóbbiból *Cum ad mathesos studium Viennam mitteretur* lett. Több alkalommal ajánlja személyeknek a költeményeit, akiket hol pontosan megnevez, például Szűz Máriát (*Ad B. Virginem*), Mária Teréziát vagy II. Józsefet, de lehetnek általánosságban megszólítottak is: az ifjak, vagy a barát (*Ad Iuvenes, Ad amicum*). Ez utóbbi esetekben nem tudjuk feloldani, kik lehetnek a megszólítottak, s azt sem lehet megállapítani, konkrét személyeket kell-e gyanítanunk a költemények címzettjeiként, vagy a megszólítottak fiktív, csak a költő tudatában létező személyek. Különösen igaz ez az általunk tárgyalt elégiára, amelyben a költő *locus amoenus*t idéző folyóparti, könnyed álmában véli előbb megjelenni a megszólított barátot.

Bevezető az *Elegiacon IX. elégiájának szövegtörténetéhez*[39]

Makó Pál, ahogy azt már az előzőekben is mondtuk, nem írt sok verset, ám igyekezett minél tökéletesebb latinsággal írni. Erre jó bizonyíték, hogy verseskötete, mely először 1752-ben jelent meg *Elegiarum liber unicus* címmel Bécsben, további számos utánnomást ért meg. Az egyes kiadásokban Makó verseit igyekezett tökéletesíteni, aktuálisabbá tenni. Többek közt ez lehet a magyarázata, hogy minden kiadás kisebb-nagyobb mértékben eltér a többitől. A következőkben az *Ad amicum Musis mitioribus operam navantem* című vers szövegét és annak változatait közlöm, figyelembe véve azokat az átírásokat, melyeket maga a szerző hajtott végre rajta. Ehhez két kézirat állt rendelkezésre: az egyik a Váci Egyházmegyei Könyvtárból, a másik az Egyetemi Könyvtárból, illetve négy szövegkiadás az Országos Széchényi Könyvtárból. A legkorábbi a váci kézirat 1750-ből, az átírásban M-mel jelöltem (mint *manuscriptum*). A szövegkiadások a következők: *Elegiarum liber unicus*, Viennae, 1752 a P (*editio princeps*) jelű, mivel ez volt a vers első, nyomtatásban megjelent változata. *Carminum libri tres* címen két kiadást élt meg a kötet a szerző életében, 1760 körül és 1764-ben, ezek egymáshoz viszonyítva nem tartalmazzak változtatást, így a kettő együtt kapta az S jelet

(*editio secunda*). Végül az utolsó kötet, mely Makó életében megjelent és tartalmazza ezt a verset, az 1780-as *Elegiacon*, amelynek kéziratát az Egyetemi Könyvtár őrzi. Ezt vettem alapul a vers átírásában, ez – a szerző életében napvilágot látott utolsó szöveg – lett a főszöveg az *ultima manus* elve alapján.

Az átírás során a szövegben szereplő *u* betűket *v*-re változtattam, ahol a szavak értelme megengedte azt, de a helyesírás egyéb kérdéseiben ragaszkodtam a szövegben szereplőkhöz. Nem vettem figyelembe a helyesírási változtatásokat, ahol azok a vers értelmét és ritmikáját nem befolyásolták, például Cinthia–Cynthia, Camaenae–Camoenae.

Elegia IX.

Ad Amicum Musis mitioribus operam navantem

Haec tibi ab extremis allata est charta Ruthenis, _

Quam, precor, ut felix, incolumisque legas,

Sedulus ad nostras incumbere diceris artes,

Gratulor: inceptis adsit Apollo tuis.

Nec quod in arrepto lentus videare, monemus, 5

Sed iuvat admisso subdere calcar equo.

Iipse mihi, fateor, cum vellem scribere, dixi:

Quid facis? admonitu non eget ille tuo.

Pene animum posui, cum mens mutata repente est,

Causaque mutatae somnia mentis erant. 10

Nuper enim vitreum fallebam tempus ad amnem,

Lenis ubi ardentis temperat aura dies.

Interea mecum, somnos faciente susurro,

Ille meus quondam quid, meditabar, agas.

Forsitan, aiebam, Cicero nunc volvitur illi, 15

Aut inter Musas otia lentus agit.

Sic ego, sic teneris furtim sopor impulit alis

Lumina, et in molli gramine procubui.

Victus eram, mirumque fuit, quod imagine somni

Aut vidi, aut somno certius illud erat. 20

Cinctus enim viridi veniebas tempora lauro,

Ante oculos turres, et Iavarina fuit.

In manibus, memini, citharam plectrumque tenebas,

Fallor? An irata frangis utrumque manu?

Quid facis, exclamo, mala sunt haec omnia; sed tu 25

Protinus abrumpis sic mea dicta tuis:

Ite, quid invitum rapitis? Procul ite camaenae: _

Phoebicolae frustra gens operosa sumus.

Ecquis erit, posthac qui vestras excolat artes,

Aut aliquid pretii carmen habere putet? 30

Quid nosserta iuvant, et honorum insignia lauri,

Tot mala si lauros,sertaque nostra manent?

Quid tibi nunc prodest Musarum Paule sacerdos,

Et mihi iuncte data tempus in omne fide:

Quid tibi nunc prodest doctas coluisse sorores? 35

Num minus ex Unge perditus amne bibis?

Nec te Pierides, nec te servavit Apollo,

Quaeque tuum cingit laurus odora caput?

At quibus invitae veniunt ad carmina Musae,

Hos Favor, et iunctis Gratia portat equis. 40

Sera mei, dicturus eram, tibi cura recursat,

Sed fugis ex oculis, et mihi somnus abit.

Quo pede coepisti, per Apollonis ardua curre,

Ille tibi facilis, si modo, curris, erit.

Neve (quod o frustra verear!) te reddat inertem, 45

Quod regio Musis contigit ista meis.

Hi celebres captent urbes: hi nominis umbram:

Hi populi plausus: non meruisse, sat est.

Non locus, aut cathedrae, non vani murmura vulgi

Sed studium vires, ingeniumque facit. 50

Pierides ipsae montes habitasse feruntur;

Odit enim turbas, otia carmen amat.

Vidi ego, quos nuper vulgavit Roma libellos,

Ad tumulum autores antevenire suos.

At legimus tristes elegos Nasonis, et Ibin, 55

Quos in qua scripsit, barbara terra fuit.

Forsitan et nostri superabunt fata libelli, _

Quamvis in Russa pars bona surgat humo.

Si tamen hoc illis Phoebos spondemus iniquo,

Nostraque si, quae nos, carmina terra teget: 60

Fallimus at sumtis fortuna saepe tabellis,

Quaeque licet curis verba canendo damus.

Ergo tuas animo penitus complectere Musas,

Et tua, fac, per quod fama perennet opus.

Novi ego, quid possis, quanti tibi pectoris ignes, 65

Quam tibi castaliae vena perennis aquae.

Auguror, ad nostras si te ferat impetus artes,

Carmina Romanis invidiosa canes.

Sed tamen ingenium, quantumvis fertile, sensim

Ni studio foveas, et tueare, perit. 70

Quid, nisi cum tribulis lappam, vilesque cicutas,

Quae nullo colitur vomere, gignit humus?

Dum licet, infer opes, nec enim fortasse licebit

Semper, et illatis non semel usus erit.

Nunc age, nunc suda, nunc debes semina terrae, 75

Crederet, quae plena postmodo falce metas.

Utque facis, cultis iam nunc assuesce poetis,

Sed reliquos Naso dux tuus inter erit.

Ille, velut stellas Titan, candore relinquit

Quos vetus, aut vates quos nova Roma tulit. 80

Sex tamen obscenos, moneo, ne tange libellos,

In titulo vetiti nomen amoris habent,

Hei mihi lascivam iuvenes cum voluitis artem,

Quanta dat incautis vulnera? Quanta dabit?

O utinam flammis nondum vulgata perisset! 85

Cum domino multos perdidit illa suo.

Sunt quoque, posterior gremio quos protulit aetas,

Et putat antiquis vatibus esse pares.

Livor erit testis, numeros Sidronius implet

Sive tuos Naso, sive Tibulle tuos. 90

Nec minus arguta est Guilielmi Musa Becani,

Materia vincunt, numen uterque canunt:

Iste quod in stabulo parvus faciebat IESUS,

Ille, quod in duro stipite passus erat.

Est (neque tu nescis) facundi Wallius oris, 95

Et, laus multorum quae fuit, unus habet.

Donec erunt Irae, famam Livinus habebit;

Donec castus amor, nomen Hugonis erit.

Vivet amor Poebi, Musarum fama, Secundus,

In mare dum gelidas Chintius addet aquas. 100

Quique Vagum Slavo fluvium de principe fecit,

Nonnisi cum rapido desinet esse Vago.

Donec rura boves pascent, arbusta capellas,

Rustica qui scripsit praedia notus erit.

Ante negent flores rigui cultoribus horti, 105

Quam cadat ingenii fama Rapine tui.

Illa dies vatem nautis praecepta ferentem

Eripiet, finem quae dabit oceano.

Dum frutices tellus, et olentis fuderit herbas,

Eulalium niveis gloria tollet equis. 110

Nulla Nocette tuis nocitura est versibus aetas;

Cum Stayo semper Ceva superstes erit.

Tu quoque delicias facies Hymenaeae legenti,

Austriacae stabunt dum monumenta domus.

Altior invidia est, quamvis hoc Svaevia nolit, 115

Qui cecinit fastos Ungara terra tuos.

Hos igitur, seu solis equi super axe feruntur,

In manibus, seu nox praecipitatur, habe.

Nec tamen assidue studiis haerebis in iisdem,

Taedia, ni cesses, ipsa Thalia facit. 120

Cum Maro complacuit, divinum sume Maronem:

Cum placuit Naso, Naso legendus erit.

Impetus ad lyricos si te ferat, arripe Flaccum,

Quemque parem Flacco Lechica terra tulit.

Aut si te capiat patriae facundia linguae, 125

Virgilium, quo se gens tua tollat, habes.

Si libeat graviter scriptos versare cothurnos,

Multa duo Petri, queis tenere, dabunt.

Si placeant satyrae carpendis moribus aptae,

Flaccus aget partes hac quoque parte suas. 130

Saepe sales tenerant Plauti, ioca saepe Terenti,

Saepe parens latii Tullius eloquii.

Sint quoque, quas Caesar, sint, quas sibi vendicet hora,

Livius Ausonia primus in historia.

His tibi ne subeant paulatim taedia fesso, 135

His animus curis decipiendus erit.

At quia, quo corpus, pariter mens languida morbo est,

Huius, et illius sit tibi cura. Vale.

Az Ad Amicum Musis mitioribus operam navantem című vers

A vers Makó összes verseskötetében helyet kapott, de mivel a kötetek felépítése minden alkalommal eltér, így ez a mű sem foglalhatott el állandó pozíciót. Egy verseskötet esetében jelentőséggel bírnak azok a költemények, melyek nyitják vagy zárják azt. Ez utóbbi helyzetben olvashatjuk versünket az 1750-es kéziratban, ahol a második könyvet, és ezzel magát a kötetet is zárja, tehát kiemelt helyre teszi a szerző. Jelentősebb még a pozíciója a *Carminum libri tres*ben, ahol a második könyv utolsó darabja. A többi munkájában nem helyez erre a versre ekkora súlyt: a *Carminum liber unicus*ban és az *Elegiaconban* nagyjából a kötet középső harmadában olvasható az *Ad amicum*, megbújva a többi vers között, az előbbiben a tízes, az utóbbiban a kilences sorszámot viseli.

Maga a költemény beleillik Makó költői eszmélkedéseinek sorába, melyről már korábban szó esett, felfogható Makó költői hitvallásának is, ugyanis a mű során arról gondolkozik, kik lehetnek azok a szerzők, akikkel egy költőnek érdemes foglalkoznia, tehát kik azok, akiket ő is tanult és használt. A vers elején megszólítja a címben megnevezett barátot, akiről nem tudjuk, ki lehet valójában, mivel nem tesz rá konkrét utalást Makó.

Az valószínűnek tűnik, hogy a költészetet egykor vele együtt művelő tanulóháza, esetleg tanára lehetett. Neki ajánlja versét. Majd a fáradtság úrrá lesz rajta, és leheveredve a lágy fűbe elalszik. Ekkor álmot lát (21–42. sor), melyben megjelenik neki barátja, és összetörve a költészet jelképeit felhívja figyelmét annak hiábavalóságára. Tudniillik nem védi meg őt Apolló Ungváron, s nem lesz jobb sorsa akkor sem, ha verset ír. Ám mire válaszolni tudna a költő, felébred álmából. Ekkor elgondolkodik körülményeiről (42–70. sor): nincs Ungváron semmi, ami kedvezne a versírásnak, de a vers (*carmen*) a magányt kedveli. Nemde Ovidius is barbár földön írta a *Tristiát* és az *Ibist*? Talán az ő, barbár földön kelt versei is fennmaradnak. Ám lehet, hogy a szerencse megcsalja őt is, s elenyésznek művei (70–80. sor). De hogy a tehetség ne vesszen el, táplálni kell azt s dédelgetni. A föld is hoz magától mindenféle gyomot, ha nem művelik, de ha megmunkálják, akkor bőséges lesz a termés – ezt a munkát ajánlja a barátjának is, s ebben a munkában legyen vezetője Ovidius s az ő munkássága, de nem a teljes életmű, hiszen annak egyes részeit nem szabad kézbe vennie.[40] Az elégia további részében a követendő elődöket tárgyalja, s röviden összefoglalja, hogy kik, mely műfajon belül, mit alkottak, akikről még bővebben lesz szó, előbb azonban azt érdemes sorra venni, hol és milyen céllal változtatott a versen Makó.

Makó átírásainak számbavétele

Az, hogy Makó átírta a verseit, már első ránézésre is feltűnhet az olvasó számára, ha egymás mellé teszi azokat, a korábbi változatok ugyanis általában terjedelmesebbek. Az *Ad Amicum* című versnél is megfigyelhető ez a tendencia: az első változat sorainak számát jelentős mértékben csökkentette az évek folyamán, így az 158-ról 138-ra fogyatkozott. Ezt különböző módokon érte el. Noha nem befolyásolja a vers hosszát, mégis jelentős változtatás az, mikor szavakat, szókapcsolatokat ír át egy-egy sorban. Erre rögtön szembetűnő példa a vers első sora. Míg az 1750-es kéziratban Makó *inhumanis Russisokról*, műveletlen embertelen oroszokról beszél, addig ez a nézete az évek folyamán szelidül, először *Ukranicolis Russisszá* (ukrán földet lakó oroszokká), majd *extremis Ruthenisszé* (a messze, távol élő ruténokká). E változtatásoknak több magyarázata is lehet. Egyrészt gondolhatunk érzelmi okokra: mivel Makó Ungvárt a száműzetése helyének tartotta, ezért nyilatkozott róla kezdetben annyira ellenszenvesen, ugyanis még közelinek érezte magához ezt az élményt. Aztán ahogy távolodott térben és időben tőle, úgy szelidültek meg érzelmei is. A másik magyarázat, amiért Makó nem lehetett megelégedve az első sorával, az annak ritmikája. Az első két változatban ugyanis nem gördül szépen a hexameter, míg harmadszorra sikerült úgy alakítani a szavak sorrendjét, hogy szabályos legyen. Sőt még bonyolítja is a verssort, hiszen míg a korábbi változatokban nincs elízió, addig az utolsóban kétszer is elidálódik hang a hexameterben. Hogy a verssor gördülékenyebb és kevésbé iskolás legyen, nem volt szabad ragaszkodnia az *epistola* szóhoz sem, ezért lett belőle az archaikusabb ízű *charta*.

Több helyen azt tapasztalhatjuk, hogy Makó felcserélte a szavakat a soron belül, így a 23. sorban a *memini, citharam* kezdetben *citharam, memini* volt, vagy a 79. sor *stellas Titanja Titan stellis*. Az első esetben ennek köszönhetően egy alliterációt alkotott meg (*In manibus, memini, citharam*), míg a másodiknál hangtorlódást oldott fel, s gördülékenyebb lett a sor (*velut stellis Titan*).

Jelentősebbek azok a változtatások, mikor sorokat hagy ki vagy ír hozzá a vershez. Ez utóbbira szolgál például a 105–112. sorig terjedő rész, melyet csak a legutolsó kiadásban olvashatunk, s helyütt a kortárs írók tevékenységének állít emléket. Az a tény, hogy e külföldi verselők végül belekerültek a versbe, arra mutat, hogy Makó tanulmányai során még nem ismerhette ezeket, s később olvashatta alkotásaikat. Több példát

találunk az előbbire is, tehát mikor a korábbi kiadásokban olyan mondatok szerepelnek, melyeket később elhagyott. Erre kitűnő példa az a rész, mely a 62. sor után következett a kéziratban és az első kiadásban. Itt tíz soron keresztül festi le a betegségét, hogy mennyire rázta őt a láz, és ez mennyire hátráltatta őt költői munkájában. Mivel azonban betegsége elmúlt, nem volt értelme benne hagyni a versben ezt a részt, ugyanis aktualitását elvesztette, nem volt érdemes tovább foglalkozni vele. Talán még ennél is érdekesebb az a szakasz, mely a 118. sor után következett szintén az első két szövegváltozatban. Itt arról beszél Makó, hogy a költőknek éberem kell tartaniuk a lelküket, és táplálniuk kell azt különböző olvasmányokkal, ám arra mindig oda kell figyelni, hogy ezek változatosak legyenek, nehogy a lélek ráunjon. Ezzel állítja párhuzamba a földművest, aki szintén különféle munkákat végez, egyszer szánt, máskor arat, ő is változatosan éli az életét, így sosem unja meg feladatait. Ez a sor visszhangja annak, amit már a 70. és 80. sorok közt elmondott, s nem akarta ismételni önmagát, ezért maradt el végül ez a rész. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy ez a rész iskolai gyakorlatként született, mikor Vergilius stílusában kellett írnia, mert ha a földművelés a téma, aligha lehetett jobb példaképet találni Vergiliusnál! Aztán az idő múlásával nem érezhette ide illőnek, és elmaradt ez a húsz sor is. Majd ezt a részt beillesztette a II. Józsefhez írt elégiájába, ahol a császár változatos teendőit verselte meg. De már itt találkozhatunk előképeinek egy csoportjával is, az antik auctorokkal.

Irodalmi előképek

Többször esett már szó arról, hogy Makó ebben a versében emléket állított irodalmi előképeinek és mindazoknak, akikre példaként tekintett. A jezsuita iskolákban sok íróval, költővel ismerkedhetett meg akár tanulmányai során, akár a rend könyvtáraiban őrzött kötetekből. Az irodalmi előképeket kiválóan lehet csoportosítani aszerint, hogy mely korban éltek, és hogy milyen műfajban alkottak. Ezek alapján beszélhetünk antik, 16-17. századi és kortárs példaképekről. Mindhárom kategóriában szép számmal találkozhatunk neves írókkal, költőkkel, akiket igyekszem számba venni és bemutatni a következőkben.

A) Antik költőpéldaképek

Makó sokat tanult az elégia műfajáról az ókori szerzőktől, ami az antik korban és Makó korában is mást jelentett, mint ma: nem volt követelmény, hogy valamilyen gyászos vagy magasztos eseményről, érzésről szóljon. A lírai műfaj legfontosabb formai jegyeként a versmértékét említhetjük, melynek mindig disztichonnak kellett lennie. Abban különbözik az epigrammától, hogy terjedelmesebb, azaz nyolc sornál hosszabb, bár vannak határesetek, mikor nem dönthető el teljes bizonyossággal, melyikről lehet szó. Tartalmilag fiktív vagy valóságos célra irányuló közlésről van szó bennük, ahol a költő személyesen is állást foglalhat a témájában.^[41] E műfaj legjelentősebb képviselői és egyben Makó legfőbb antik példaképei Ovidius és Tibullus.

Publius Ovidius Naso^[42] (Kr. e. 43. – Kr. u. 17) az Augustus-kori szerelmi elégia felvirágoztatója és betetőzője. Ebben a szellemben fogant elégiái az *Amores*, az *Ars amatoria* és a *Remedia amoris*. Makó ezeket a műveket nagy valószínűséggel ismerte, de óva intett tőlük, mert a keresztény ember hitével nem lehetett összeegyeztetni azokat. Erre utalhat a vers 81–82. sorában. Ovidius a műfaj újjáteremtőjének is nevezi magát, mégpedig a *Heroides* című műve miatt, melynek újdonsága a levél stílusának és a drámai monológnak összekapcsolása disztichonban. A levélformában megírt műveiben, így a *Heroidesen* túl a *Tristiában* és az *Epistulae ex Pontóban* is, nagy szerepet játszott a mitológia. Makó verseinek egy része is költői levél, és nála is olvashatunk mitológiai utalásokat. Ez a versmérték kiválóan illett még a tankölteményhez is, az elégiának ugyanis sokszor volt didaktikus célja: ennek megtestesítője a befejezetlenül maradt *Fasti*. Ovidius jelentős részét alkotta az Alvarus-féle tankönyvnek,^[43] tehát főleg az utóbb felsorolt művei (illetve a hexameterben írt *Metamorphoses*) alapján tanulta Makó, illetve a többi diák a klasszikus latin nyelvet. A versben Makó

legtöbbször Ovidiuszt nevezi néven, összesen öt alkalommal (55., 78., 90. sorban, illetve a 122.-ben kétszer). Együttérzéssel fordul felé, mert úgy véli, sorsuk egy, mindketten száműzve lettek: Makó Ungvárra, Ovidius Tomiba. Makó Ovidius iránt érzett tiszteletének legragyogóbb példája, hogy több alkalommal vesz át tőle sorokat, szókapcsolatokat pontosan idézve azokat. A vers 6. sora megegyezik az *Epistulae ex Ponto* II. könyv 6. elégiájának 38. sorával. A 34. sor is Ovidius kitűnő ismeretéről árulkodik, bár itt nem tökéletes az átvétel, Ovidiusnál így hangzik a *Tristia* III. könyvében: „*Haesuraque fide tempus in omne mihi*” (236. sor). Az 56. sor szintén a *Tristiára* játszik rá: „*In qua scribebat, barbara terra fuit*” – olvashatjuk az I. könyv 18. sorában. A szó szerinti átvétel, persze, egyáltalán nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Makó önnön helyzetét a száműzött Ovidiusével látta hasonlónak, s poétai önképe is vele mutatja a legtöbb rokonságot.

Hogy jól ismerte Makó az ókori előd szerelmi elégiáit is, azt ékesen bizonyítja, hogy az *Ars amatoria* II. könyvéből (324. sor) is idéz, természetesen egy olyan részt, mely nem sérti a keresztény erkölcsöt: „*Tum sera, quod plena postmodo falce metas*” (76. sor). Ugyanígy jár el a *Remedia amoris* esetében is, melynek 71–72. sorára játszik rá a vers 122. sorával: „*Naso legendus erat tum, cum didicistis amare: / Idem nunc vobis Naso legendus erit*”. Ez tehát Ovidius kiváló ismeretéről és az iránta való mély tiszteletéről tesz tanúbizonyságot.

A másik kiváló elégiászerző, Albius Tibullus (Kr. e. 54/50.? – Kr. e. 19/18.?) más példát követ elégiáiban, mint Ovidius. Ő olyan kompozícióra törekszik, mely több témát vonultat fel, és verseinek nem szerves része a tudós mitológia, helyette ő teremt mítoszt a vidéki élet és a béke leírásaival.[44] Tibullus elégiás kötetét is jól ismerte Makó, mivel ő a másik költő, akitől szó szerinti idézetet vesz át, noha csak egy alkalommal: a vers 35. sora az *Elegiarum liber primus* 8. darabjának 9. sorát idézi kisebb változtatással. Tibullusnál ez így hangzik: „*Quid tibi nunc molles prodest coluisse capillos*”.

A többi antik szerzőre Makó nem fektet akkora súlyt, mint az imént kiemelt két elégiaköltőre, őket csak felsorolás szintjén említi, műfaji csoportosítás szerint, mikor arról beszél, hogy kiket érdemes olvasni. Ezek szerint nem szabad elhanyagolni Vergiliust és Horatiust, mindkettőjüket többször is megnevezi mint fontos és neves lírikusokat. Továbbá Vergiliusnál nem hagyja ki az eposz műfaját, mint amelyben a legmaradandóbbat alkotta a költő. Ha egy költőnek komédia olvasásához támadna kedve, Plautus és Terentius műveit vegye kezébe, ha a történetírás vonzaná leginkább, akkor Caesar és Livius a legmegfelelőbb olvasmány – tudjuk meg költőnktől.

B) 16-17. századi elődök

Makó nemcsak ókoriakat tartott számon példaképei közt, de 16-17. századiakat is. A humanizmus korában a költők, írók, tudósok újra felfedezték az antik kultúrát, s arra törekedtek, hogy újra a klasszikus latin nyelven és klasszikus műfajokat írjanak, ezért is állhattak annyira közel Makóhoz. Ezt a második csoportot tovább oszthatjuk két alcsoportra, mégpedig a jezsuita és a világi szerzőkre.

Makó számos rendtársát tartja méltónak az olvasásra, akik nagyrészt a Németalföldről, a mai Belgium területéről származtak, de találkozhatunk itáliai és francia szerzetesekkel is. A rájuk vonatkozó adatok Sommervogel jezsuita katalógusában olvashatók legrészletesebben.

Először Sidronius Hosschiust,[45] (más néven Sidronius De Hosschét, Merckem, 1596 – Tongres, 1653) említi Makó Ovidiusszal és Tibullusszal egy mondatban, ezzel emelve őt egyenlő rangra az elődökkel, nem méltánytalanul. Hosschius fiatal korában lépett be a jezsuita rendbe, ahol iskolái elvégzése után Hertogenboschba küldték a latin nyelv és költészet tanáráként, majd a kollégium igazgatójának nevezték ki. Ugyanígy szerepet töltött be Antwerpenben, majd tanított Leopoldus Guilielmus, osztrák főherceg, a spanyol Németalföld kormányzójának udvarában, de a főúri udvari élet távol állt tőle, így visszavonult. 1652-ben kinevezték tartományfőnöknek Tongres-ben, a következő évben itt halt meg. Életében több elégiás

kötete jelent meg, melyek főként alkalmi költeményeket tartalmaznak. Ezek közül a legtöbb igen személyes hangvételű, a költő belső életébe engednek bepillantást. Elégiáinak címzettjei kortárs jezsuiták, mint például Sarbiewski, aki maga is kiváló verselő volt. Sokan Hosschiust a disztichonos forma mesterének és a legnagyobb jezsuita költők egyikének tartják.[46]

Guilielmus Becanus[47] (Ypers, 1608 – Leuven, 1683) nevéhez is elégiás kötetek kapcsolhatók, melyeken kívül a lírai műfajok közül még idilleket olvashatunk tőle. Makó őt is egyenlő rangra helyezi az elégiaköltők sorában Hosschiusszal, Ovidiusszal és Tibullusszal.

Jacobus Wallius[48] (vagy Jacques Vande Walle, Kortrijk, 1599 – Antwerpen, 1690) életéről kevesebbet tudunk. Ő is a humanioráknak és a retorikának volt a professzora, és ezek mellett versírással foglalkozott. Írt ódákat, elégiákat, életrajzokat, amiért őt is a jeles belga jezsuita költők közé szokták sorolni.

Livinus de Meyert[49] (vagy Lieven De Meyere, Gent, 1655 – Leuven, 1730) említi következőnek, aki szintén igen jelentős a jezsuita neolatin költők sorában, bár ő időben már közelebb áll Makóhoz. Fiatalon lépett a rendbe, és életútja hasonlóan alakult Hosschiuséhoz: hosszú tanári pálya várt rá. Évekig tanította a humaniorákat, majd filozófiát és teológiát. Nyolc évig igazgatta a leuveni egyetemet mint rektor, és itt halt meg 1730-ban. Számos mű jelent meg neve alatt, ezek közé teológiai írások és költemények is tartoznak. Nemcsak elégiákat írt, de kipróbált más lírai műfajokat is. Példaképeket Propertiust tartotta, elbeszélésmódjában és költői formáiban igyekezett megfelelni a klasszikus tökéletességnek.

Herman Hugo[50] (Brüsszel, 1588 – Rhinberg, 1629) azon kevesek közé tartozik, akinek nevével magyar szakirodalomban is találkozhatunk, ugyanis Knapp Éva és Tüskés Gábor több tanulmányban felhívja a figyelmet jelentőségére és a magyarországi jezsuita oktatásban betöltött szerepére az emblémás-könyve miatt.[51] Ugyanis *Pia desideria* néven híressé vált műve elégiák mellett emblémákat is tartalmaz. Ez a mű a maga korában szintén ismert volt, számos nyelvre, köztük például angolra is lefordították néhány évtizeddel halála után, bár Magyarországon nem terjedt el túlságosan. Ez hozta meg számára a hírnevet, de emellett számos más munkáját is ismerjük, melyek nagy része teológiai értekezés, de olvashatunk köztük életrajzokat is.

Renatus Rapinust[52] (vagy René Rapin, Tours, 1621 – Párizs, 1687) a retorika professzoraként tartja számon Sommervogel. A tanítás mellett verseléssel foglalkozott, főleg ódákat írt, de kipróbálta magát az ekloga műfajában is. Ez utóbbi miatt tartotta őt Makó e helyen említésre méltónak.

Nem jezsuita volt Petrus Lotichius Secundus[53] (Schlüchtern, 1528 – Heidelberg, 1560), mégis jelentős hatást gyakorolt Makóra, nem véletlenül. Lotichius Marburgban, Wittenbergben, Erfurtban tanult, majd részt vett a schmalkaldeni háborúban. A bolognai egyetemen orvostudományt tanult, majd Heidelbergben működött. Ő volt Németország legnagyobb lírikusa a 16. században. Életével és munkásságával többek részletesen foglalkoztak. Annyit érdemes megemlíteni, hogy Lotichius is ugyanúgy ókori példákra támaszkodva írta meg verseit, mint Makó, sőt ugyanazok voltak az antik elődök mindkettőjük számára: Ovidius és Tibullus. Lotichius költészetére nagy hatást gyakorolt még Janus Pannonius is,[54] akit Makó nem említ ugyan, de valószínű, hogy ismerte magyar elődjének verseit.

Makó a versében buzdít a drámák olvasására, és azt mondja, hogy főleg a „*duo Petri*”-t (128. sor) érdemes forgatni annak a költőnek, aki a tragédia iránt érdeklődik. Elég nehezen lehetne megfejtetni, hogy kikre gondol itt Makó, ha ő maga nem segítene rajtunk. Az 1752-es kiadásában ugyanis – több helyen, de nem mindenhol – lapalji jegyzeteket fűzött verséhez, amelyben megadja, hogy ez a két szerző Pierre Corneille és Pietro Metastasio. Corneille[55] (Rouen, 1606 – Párizs, 1684) minden iskoláját a jezsuitáknál végezte, noha ő maga soha nem lett szerzetes. Jogi pályára lépett, bár soha nem praktizált, hanem visszavonultan élt és alkotott. A kezdeti sikerek után lankadt az érdeklődés művei iránt, a kudarcok miatt keserű öregemberként halt meg. Tragédiáiban a szenvedély és a kötelesség harcol egymással, ahol a kötelesség nem más, mint a becsület

megóvása és érvényesítése az akarat ellenére is. Ez a mozzanat a jezsuita neveltetés eredménye. A *Cid* című darabját szokás a klasszikus dráma kódexének tartani. Makó olyannyira nagyra becsülte munkásságát, hogy *Nicomédés* című drámáját maga is átdolgozta.

C) Kortárs szerzők

A másik „Petrus” Pietro Metastasio,[56] (Róma, 1698 – Bécs, 1782) olasz költő volt. Kitűnő képességeivel már gyermekként magára vonta a híres Gravina Vince jogtudós figyelmét, aki az Árkádia teoretikusa volt, pártfogásába vette és neveltette őt, s halála után egész vagyonát ráhagyta. Mivel ezt Metastasio hamar eltékozolta, Nápolyba ment, ahol egy ügyvédnél dolgozott. Első operaszövege *A Hesperidák kertje* nagy sikert aratott, amin felbuzdulva több librettót írt. Ekkor szerezte a *Didone abbandonatát*, melyet Sardi megzenésített; a darabot 1724-ben páratlan tetszéssel adták elő Nápolyban, majd csakhamar egész Itáliában, sőt Bécsben is. E sikerei után VI. (Magyarországon királyként III.) Károly császár Bécsbe hívta, és udvari költőjévé nevezte ki. Itt írta melodrámáinak jelentős többségét, ez volt a legtermékenyebb korszaka. Mária Terézia is különösen kedvelte őt, bár az ő trónra kerülése után a változó ízlés miatt mások lettek az elvárások Metastasio felé is: rövidebb színjátékokat, kantátaszövegeket írt. A zenés dráma, azaz az opera szakértője volt. Nincs kizárva, hogy a bécsi udvarban személyesen is találkozhattak Makóval.

A 111. sorban olvasható Nocette név alatt nagy valószínűséggel Carolus Nocetust[57] (vagy Charles Noceti, Bagnone, 1694 – Róma, 1759) olasz szerzetest kell értenünk, aki irodalmat, retorikát és filozófiát tanított Rómában. A *De Iríde Carmen philosophicum* című munkája Rogerius Boscovich tanainak ismeretéről tesz bizonyosságot. Benedetto Stay[58] (Ragusa, 1714 – Róma, 1801) Rómában pápai titkárként működött. Descartes dicsőítésére latinul írt verset *Philosophiae versibus traditae libri VI* címmel, és költeménye jelent meg a newtoni filozófia tiszteletére is. Thomas Ceva[59] (Milánó, 1648 – Milánó, 1673) matematikai munkásságáról vált ismertté, de emellett adott ki verseket is *Carmina*, *Poema* és *Sylvae* címmel. Ugyanide sorolhatjuk Petrus Schezt[60] (Bécs, 1691 – Graz, 1756) is, akit noha név szerint nem jelenik meg a versben, a 113. sor mégis az ő nevéhez kapcsolható. Ezt a sort szintén Makó segítségével tudjuk Schezhez kötni a már említett 1752-es kötet jegyzetei miatt, amelyekben megadja, hogy Schez Péter *Metamorphosis Hungariae* című művére kell gondolnunk. Az ausztriai rendtárs földrajztudománnyal foglalkozott, tehát őt is joggal sorolhatjuk a tudós jezsuiták közé.

Magyarországi rend- és költőtársa volt Adányi András (1715 – 1795).[61] Jezsuitaként élete ugyanazokon az állomásokon ment keresztül, mint Makóé. Kiválóan érthetett ő is a latin nyelvű verseléshez, mivel részt vett a repetensek kurzusán, bár, mivel Makónál idősebb volt, még a szakolcai intézetben tanult. A rend feloszlása után haláláig az esztergomi iskola igazgatója lett. Ő is a tudós jezsuiták közé tartozott, több fizikai tárgyú könyvet írt, irodalmi műfajok közül pedig az óda állt a legközelebb hozzá.

Friz András (Barcelona, 1711 – Görz, 1790)[62] 1726-ban lépett a rendbe; a poézist tanította előbb Grácban, majd Szakolcán és Győrött latint és görögöt. Később a bécsi Theresianumban volt tanár, itt ismerkedhetek meg Makóval. A rend eltörlése előtti három évben Görzben a mathesist tanította, s ugyanitt halt meg. Személyében egy újabb tudós, kortárs jezsuitát ismerünk meg, akit, ahogy azt már az előzőekben is láttuk, Makó csak közvetve, a művén keresztül említett meg versében. A 113. sor Hymenaeae szava az ő írására utal: *Hymen Austriae*. Friz jelentősebb darabjai drámák, közülük a leghíresebb a *Zrinyius ad Szigethum. Comoedia a rhetoribus Posonii acta*. Viennae, 1738.

Ebbe az utolsó korszakba tehát, Metastasio kivételével, olyan rendtársakat sorolhatunk, akik a tudományoknak szentelték életüket, de emellett irodalmi tevékenységük is említésre méltó. A jezsuitáknak azt a sokoldalú életét élték, amit maga Makó is, ezért méltán emeli ki őket versében, s lát magához hasonló alkotókat bennük.

Összegzés

A dolgozat középpontjában Makó Pál, a költő és az ő latin nyelvű elégiaköltészete áll, illetve egyetlen, sok szempontból *ars poeticának* tekinthető verse, az *Ad Amicum Musis mitioribus operam navantem*.

A jezsuita Makó élete jelentős részét matematika- és fizikatanítással töltötte, ami mellett írói tevékenységet fejtett ki. Megjelent munkái két részre oszthatóak: tudományos és irodalmi írásokra. Makó versei négy kiadást éltek meg, illetve fennmaradt két kéziratot kötete. Ezek legnagyobb részben ugyanazt a huszonhét elégiát tartalmazzák, mégsem ismétlései egymásnak, ugyanis szerzőjük folyton csiszolta, alakította verseit és köteteinek struktúráját is, amire kitűnő bizonyíték a dolgozatban szereplő verse. Makó ebben a versében sorakoztatta fel legpontosabban azokat a szerzőket, akiket olvasásra és követésre méltónak tartott, illetve akiket maga is példaképnek tekintett. Az általa megnevezett szerzők egy része antik költő és drámaíró, műveiknek használata mindennaposnak volt mondható az 1700-as években. Másik részük jezsuita rendtárs volt. Az utóbbiak munkássága ma már kevésbé ismert, de a 18. században nagy népszerűségnek örvendtek, a rend iskoláiban ismerték és használták műveiket. A világi szerzők alkotják a harmadik csoportot: szintén neves írók, költők voltak Makó korában. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy Makó olyan szerzőket használt fel művei megírásakor – és ajánlja őket a költőtársaknak is használatra –, akik saját korában széles körökben ismertek voltak, mivel az iskolák jelentős része jezsuita irányítás alatt állt, és a diákok ezeken a poétákon nevelkedtek. Általánosságban is igaz lehet tehát, hogy a 18. század versírói gyakorlatát rájuk alapozták, verseik szolgáltattak anyagot egy „új” költemény megszületéséhez. Mutatja ez a tény azt is, hogy a korban még nem fektettek hangsúlyt az eredetiség kérdésére, témákat, sorokat, szókapcsolatokat átvenni egy neves költőtől pedig dicsőségnek számított.

Az *Ad Amicum* című vers a versírás hosszas folyamatát tárja elénk, azt, hogy milyen állomásokon megy át egy vers, míg elnyeri végleges formáját. Témáját tekintve költői elmélkedés, *ars poetica*. Ebben a korban már nem ragaszkodtak a vallási témákhoz, a mindennapi élet jelenik meg a költeményekben, amivel megelőzik a magyar nyelven megszólaló költészetet.

Makó a magyarországi neolatin költészet egyik utolsó képviselője volt, munkássága jellemzően 18. századnak mondható.

Jegyzetek:

[1] Vö.: Tóth Sándor Attila: A latin humanitas poétikája. II/1. Szeged, 2000. (továbbiakban: Tóth, 2000.) 11-29. p.

[2] Dante hozott elsőként fordulatot a latin és a nemzeti nyelvek viszonyában *Convivio* című munkájával. Hangsúlyozta, hogy a szépirodalomnak és a tudományoknak nemzeti nyelven kellene megszólalniuk, mivel az mindenkinek a birtokában van, és ennél a tulajdonságánál fogva a nemzetté válás gondolatára igen alkalmas lehet.

[3] Tóth, 2000. 16-17. p.

[4] Jelenits István: A latin nyelvű epigramma a tizennyolcadik századi piaristák költői gyakorlatában. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1969. 176-198. p.

[5] Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. Bp., 1971. 5. p.

[6] Szörényi László: Latin nyelvű Árkádia a tizenharmadik századi Magyarországon. In: A megváltozott hagyomány: Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk.: Hopp Lajos – Küllös Imola – Voigt Vilmos. Bp., 1988. (továbbiakban: Szörényi, 1988.) 383. p.

[7] Uo. 384. p.

[8] Jelenits István: A latin nyelvű epigramma a tizenharmadik századbeli piaristák költői gyakorlatában. Bp., 1969.; Uó: Az ének varázsa. Bp., 2000.; Élet és Evangélium. Jelenits István összegyűjtött írásai. Bp., 2001.

[9] Szörényi, 1988. 389. p.

[10] Az életrajz alapjául a következő művek szolgáltak: Lukács, Ladislaus: Catalogus generalis, seu nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu. (1551–1773) Romae, 1988. (továbbiakban: Lukács, 1988.); Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című könyvében is olvashatjuk rövid életrajzát és főbb műveit. Wirth Lajos, a jászberényi főiskola tanára, több tanulmányában és kötetében foglalkozik Makó munkásságával, ezekben mindenhol közöl rövidebb-hosszabb életrajzot: Európai tudósportré: Makó Pál. In: *Jászkunság*, 1993. (továbbiakban: Wirth, 1993.); Makó Pál élete és életműve. Jászberény, 1997. (továbbiakban: Wirth, 1997.) Sárközy Pál Makót, mint matematikust vizsgálta: Makó Pál élete és működése. In: *Matematikai és Fizikai Lapok*, 1929. 23-34. p. Nevével találkozhatunk az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* rövid szócikkében is.

[11] Wirth szerint 1723. július 9-én született, ezt az állítását a jászapáti plébánia anyakönyvének bejegyzésére alapozza, ahogy ezt *Makó Pál élete és fizikusi munkássága* című tanulmányában írja.

[12] Béla nevű apátság a Szepességben feküdt, az esztergomi egyházmegye területén, némelyek szerint Béla mezővárosban, mások szerint Strázsa nevű helységben, Béla közelében.

[13] Ennek a szerepnek a részletei vitatottak, de minden jel szerint ő fordította a német szöveget latinra, megadva ezzel a mű végleges, tömör formáját.

[14] Baróti Szabó Dávid: Makó Pál haláláról írt elégiája. In: Toldalék a Magyar Hírmondónak, Nov. 26-dik napján, 1793-ban költ árkusához. Pest, 1793.; Posthumae memoriae Pauli Mako. – G.A.C.A.P. – Pest, 1793.

[15] Sommervogel, Carlos: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Tome V., Bruxelles-Paris, 1894. (továbbiakban: Sommervogel, 1894.) 388. p.

[16] Magyarországon Szinnyei József állította össze műveinek jegyzékét a legalaposabban.

[17] Művei a következők: Compendaria logicae institutio, 1760.; Compendaria metaphysicae institutio, 1761.; Compendaria physicae institutio, 1762-63.; Materia tentaminis publici, 1763.; Compendaria mathesos institutio, 1763.; Dissertatio de figura telluris, 1767.; Calculi differentialis et integralis institutio, 1768.; De arithmetis et geometricis aequationum resolutionibus libri duo, 1770.; Physicalische Abhandlung, 1772.; Dissertatio physica de natura et remediis fulminum, 1773 (magyarul Révai fordításában: Az menykőnek mivóláról, 1781.); Physicalische Abhandlung von Nordlichte, 1773.; Sätze aus dem Gleichgewichte, 1773.; Elementa mathesos purae, 1778.; Elementa geometriae purae, 1778.; Dissertatio physicae quas elucubratus est, 1781.

[18] Boscovich a kor kiváló tudósa, matematikusa volt, a hozzá írt levél olvasható: Tudóslevelezések művelődésünk külföldi kapcsolataihoz, 1577-1797. Szerk.: Herner János. Szeged, 1989. 135-141. p. (Makó levelét kiadta és a jegyzeteket írta: Szörényi László.)

[19] Wirth, 1993. 25. p.

[20] Wirth, 1993. 12-13. p.

[21] Wirth, 1993. 13. p.

[22] Hets Aurelián: A jezsuiták iskolái Magyarországon a XVIII. század közepén. Pannonhalma, 1938. (továbbiakban: Hets, 1938.) 74. p.

[23] Wirth, 1993. 12. p.

[24] Hets, 1938. 28. p.

[25] Ránk maradt egy Institutio című kézirat a győri gimnáziumból, amely tanárok számára frott kézikönyvként szolgált a latintanításhoz. Ezt ma az Egyetemi Könyvtár őrzi.

[26] Hets, 1938. 65-66. p.

[27] 1619-ben Trierben tartottak rendi gyűlést, ahol ezeket a megállapításokat tették.

[28] A tanárok maguk is jeles verselők voltak, így többek közt Pray György, Adányi András és Klein Károly.

[29] Ma Pannonhalmán találhatóak, többek közt egy négykötetes kézirat, melyet Kirina Ferenc vitt magával, mikor megbízták, hogy szervezze meg a bencések repetens-képzését. Ugyanitt található meg Riedl Xavér Ferenc jegyzetanyaga is. Mindkettő az elméleti oktatást szolgálta.

[30] Például Paintner Mihály jegyzetanyaga 1771–1772-ből.

[31] Szabó Flóris: A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében. (1742-1773) In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1980. 469-485. p.

[32] Ennek másik oka lehet az is, hogy mire költőileg be tudtak volna érni, addigra már a latin költészet hanyatlóban volt.

[33] Makó 1764-es elégiás kötetéről: Tóth Sándor Attila: Makó Pál elégikus carmenjei. In: Latin humanitas, neolatin poézis: Fejezetek a magyarországi barokk-klasszicizáló költészetből, I. A jezsuita és piarista rend poétái. [Kézirat.] Ez a kötet csak kéziratban található meg, így nem lehetett felhasználni a jelen dolgozathoz.

[34] A budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi Makó kéziratot matematikai és fizikai munkáit E 35 jelzet alatt.

[35] Uo., H 61.

[36] A kézirat a Váci Egyházmegyei Könyvtárban található 219.148 jelzet alatt.

[37] Vö. Szörényi László: Neolatin költészet a XVIII. századi Magyarországon. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1991. 590-591. p.

[38] Uo. 590. p.

[39] A munka alapjául a Bibliotheca Teubneriana által megjelentett klasszikus szövegkiadások szolgáltak.

„**Cím** **M P** Ad amicum mansuetioribus Musis vacantem; **S** Ad Amicum. **1 P** Haec ab Ukranicolis tibi venit epistola Russis; **M** Haec ab inhumanis tibi venit epistola Russis. **3 ad M in.** **5 M** Nec, quod ad has animo lenti[?] ferere, monemus. **11 M P** Nuper enim vitreum curas solabar ad amnem, / (A Stephani Regis nomine nomen habet) / Aestus erat tiliae umbrosa sub fronde sedebam. / Fronde sub umbrosas tamen aestus erat. **12 vacat in P.** **17** sic teneris furtim **M** sic furtim teneris. **18 M P S** Lumina, et a mento languida dextra cadit. **20** Aut vidi, aut somno **M P S** Vidimus, an somno. **21** lauro **M P S** myrto. **22** et Iavarina fuit **M** et situs urbis erant. **23** meminim, citharam **M** cytharam, meminim. **25 M P** Me miserum, quid agis? mala sunt haec omnia dixi.

„**27** rapitis **M** trahitis. **32 M** Nunc minus exilium sartaque, nosque manet. **32** sartaque nostra **P** nostraque sarta **33 P** Quid tibi nunc prodest pars o dulcissima cordis; **S** Quid tibi nunc prodest pars o nostri dulcissima cordis. **35 M P S** Quid tibi nunc prodest teneras, coluisse Camaenas. **36** ex Ungo **M** ex Ungi **P S** e Russo. **37** servavit **M P** defendit. *Post v.* **42 in M et P** Somnus abit, sed dicta manent, quae mobilis umbra, / Aut dedit, aut certe visa dedisse fuit. **46 M** Quod pretium studii Russia facta mei est. *Post v.* **46 in M** Non sumus ut famuli, pretio aut mercede sortae, / Et pretium, et minus Cynthus ipse sibi est; **P-ben** Non locus aut cathedrae vani murmura vulgi, / Sed studium vires, ingeniumque facit. **47-50 vacat in P.** **47** captent **M** spectent. **48** Hi **M** Et. **53** vulgavit **M** procludit.

„**54** autores **M P** dominos; **S** auctores. *Post v.* **57 in M** Forsitan et nostri (licet hinc nemus inde paludis) / Et video stantes per tria lustra nives. **58 in Russa P** Ukrania; **M** Nec vox exilii nulla futura mei est. **59 vacat in S.** **60 M P** Et mea si, quae me, carmina terra teget; *vacat in S. **61 P** Iam tulimus pretium curarum, exolvit Apollo; **M** Iam tulimus pretium studii, iam solvit Apollo. *vacat in S. **62 M P** Quas mihi tot noctes abstulit atque dies; **S**-ből hiányzik. *Post v.* **62 in M et P** Iam mea fors licet infelix, optabilis esse, / Incipit et sunt, qui quod sumus, esse volunt / Forsan et inspiciens aliquis mea carmina dicit / O mea si, quamvis exulis, ista forent! / Membra fere alterno febris mihi succuit aestu / Et jaceo, si quid (**M** siquid) nunc quoque, quaeris, agam / In febris, sed vivo tamen, nec vivere**

possem / Si mea Melpomene non mihi ferret opem (M Si mihi non Phoebus Musaque ferret opem) / Illa levat curas, illam mea sacra regusto, / Et dare verba mihi praemia magna voco. **71** Quid **P S** Quod **M** Quid nisi cum tribulis lappas et inutile gramen **73** *vacat in S.* **74** *vacat in S.* **77** cultis **M P S** teneris. **79** stellis Titan **M** Titan stellis.

85 *vacat in S.* **86** **M** Exitium multis haec, dominoque fuit; **P** Multos cum domino, perdidit illa suo; *vacat in S.* **88** **M** Et nihil antiquis cedere fama putat. **91** **P S** Nec procul abscessit Guilielmi Musa Becani; **M** Cui veterum cessit Guilielmi Musa Becani. *Post v. 96 in M* Non adiment illis, augebunt tempora famam, / Et quantum crescunt saecula, crescet honor; *in P* Aeternas illis Pindi sub vertice lauros / Gloria formosa texuit ipsa manu. **S** Aeternas illis Pindi sub vertice lauros, / Gloria formosa texuit ipsa manu. *Post v. 102 in P* Altior invidia est, quamvis hoc Suevia nolit, / Qui cecinit fastos Ungara terra tuos. **103–104** *vacant in M et S.* **105–112** *vacant in M P S.*

113 Tu quoque **M** Inquoque. **117–118** *vacant in M P.* *Post v. 118 in M* Hi mihi contigerent omnes, non contigit illis, / Qui posset cura non prohibente frui. / Saepe jacens positos, ut nunc quoque in ordine cerno. / Nec tamen his operam me dare posse, quaeror. / Quid nisi consumor mediis sitibundus in undis. / Quid nisi possideo dives avarus opes. / At tu, cui licitum est, seu Phoebus volvitur, illos, / In manibus, seu nox praecipitatur habe. / Nec tamen assiduo studiis haerebis in iisdem: / Taedia., ni cesses, ipsa Thalia facit. / Consule ruricolam: non vomere semper adunco, / Aut gravibus rastris sub j[?] versat humum / Nunc loliis purgat, segetem vitiantibus, agros, / Nunc metit et plaustro messa sonante vehit. / Temporis certis iterum sua semina terrae / Credit ut uberius credita reddat ager / Temporibus certis maturas colligit uvas, / Conterit et nudo dulcia grana pede / Sic labor assiduus, facies non una laboris / Sit tibi, si constans, nec piger esse velis. *In P* Hi mihi contigerant omnes, non contigit illis, / Qui posset cura non prohibente frui. / Saepe jacens positos, ut nunc quoque in ordine cerno. / Nec tamen his operam me dare posse, quaeror. / Quid nisi consumor mediis sitibundus in undis. / At teneo magnas dives avarus opes? / At tu, cui licitum est, seu Phoebus volvitur illos, / In manibus, seu nox praecipitatur, habe. *Post v. 120 in P* Consule ruricolam: nox semper vomeris ictu, Frugiferam nudo sub Iove findit humum. / Nunc purgat loliis, segentem vitiantibus, agros, / Nunc metit et plaustro messa sonante vehit. / Temporis certis iterum sua semina terrae / Credit ut uberius credita reddat ager / Temporibus certis maturas colligit uvas, / Conterit et nudo dulcia grana pede / Sic labor assiduus, facies non una laboris / Sit tibi, si constans, nec piger esse velis. **123** si te ferat **M P** animum rapit. **123** arripe **P** accipe. **125–126** *vacant in M P S.* **127** si **M S** seu; **P** sive. **129** si placeant **M** sive juvent; **P** sive placent. *Post v. 127 in P* Aut si te patriae capiat facundia linguae, / Virgilium, quo se gens tua tollat, habes.

131-132 *vacant in M P.* **133–134** *vacant in M P S.*

[40] „Sex tamen obscoenos, moneo, ne tange libellos, / In titulo vetiti nomen amoris habent”(81-82. sor)

[41] Albrecht, Michael von: A római irodalom története. I. Bp., 2001. (továbbiakban: ALbrecht, 2001.) 553. p.

[42] ALbrecht, 2001. 556., 588. p.

[43] Alvarus, Emanuel: Grammaticarum liber III. de syllaborum dimensione cui adjunguntur Ars Metrica.

[44] ALbrecht, 2001. 557. p.

[45] Sommervogel, 1894. IV. 473-479. p.

[46] Jesuit Latin Poets of the 17th and 18th centuries: an Anthology of Neo-Latin Poetry. Sel. and paraphr.: Mertz, James J. Wanconda, 1989. (továbbiakban: Mertz, 1989.) 84-87. p.

[47] Sommervogel, 1894. I. 1088-1091. p.

[48] Sommervogel, 1894. VIII. 966-969. p.; Mertz, 1989. 213. p.

[49] Sommervogel, 1894. V. 1039-1055. p.; Mertz, 1989. 213. p.

[50] Sommervogel, 1894. IV. 512-522. p.

[51] Knapp Éva: Az emblematika oktatásának forrásai a magyarországi jezsuita kollégiumokban. In: *Magyar Könyvszemle*, 2000. 1-26. p.; Knapp Éva – Tüskés Gábor: Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon, 1564-1796. In: *Magyar Könyvszemle*, 1995. 142-163. p.; Knapp Éva – Tüskés Gábor: Emblémaelméletek Magyarországon a XVI-XVIII. században. In: *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*. Szerk.: Jankovits László – Kecskeméti Gábor. Pécs, 1996. 171-187. p.

[52] Sommervogel, 1894. VI. 1443-1457. p.

[53] Coppel, Bernhardt: Zur Einführung in das Thema: Petrus Lotichius Secundus. In: Lotichius und die römische Elegia. Hrsg.: Auhagen, Ulrike – Schäfer, Eckart. Tübingen, 2001. 11-17. p.

[54] Keith, Alison: The Ovidian Allusion in Lotichius' Callirhoë Elegies. In: Uo. 133-151. p.; Wiegand, Hermann: Imitatio und aemulatio: Tibull, Janus Pannonius und Petrus Lotichius Secundus über Krieg, Krankheit, Frieden und die Mondgöttin. In: Uo. 35-51. p.

[55] Világirodalmi Lexikon. 2. köt. Főszerk.: Király István. Bp., 1972. 349-351. p.

[56] Világirodalmi Lexikon. 8. köt. Főszerk.: Király István. Bp., 1982. 337-340. p.

[57] Sommervogel, 1894. V. 1784-1787. p.

[58] Dizionario enciclopedico della letteratura italiana. Roma-Bari, 1968. 187. p.

[59] Sommervogel, 1894. II. 1015-1024. p.

[60] Sommervogel, 1894. VII. 777-779. p.; Lukács, 1988. 1460. p.

[61] Lukács, 1988. 7-8. p.

[62] Magyar katolikus lexikon. Főszerk.: Diós István. III. köt. Bp., 1997. 843. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMX

Szigeti Jenő: Tizennyolcadik századi lelkészsorsok

Kiszolgáltatva

Ha az egyháztörténetet nem csupán eseménytörténetnek, vagy a keresztény tanítás történetnek tartjuk, hanem belőle meg akarjuk érteni hajdan volt eleink hitét, kegyességét, akkor különös figyelemmel kell vizsgálnunk a lelkészsorosokat, hiszen nemcsak tanításuk, de életpéldájuk is nagyban befolyásolta az emberek vallásosságát. A vallásnéprajz azt a célt tűzi maga elé, hogy a mindennapokban megélt hitet vizsgálja, aminek lényeges része az egyház hivatalosainak az életútja.

A Rákóczi szabadságharc bukása után következő „vértelen ellenreformáció”,^[1] a kegyetlen templomfoglalások,^[2] az „árva gyülekezetek” problémája, a külföldi tanulmányutak korlátozása,^[3] a papmarasztási harcok,^[4] a küriarchia és a hierarchia közötti feszültségek^[5] nagyban befolyásolták a protestáns papok életútját, sorsát. Ekkor jelent meg a laikus elem intézményesen az egyházkormányzásban,^[6] aminek pozitív, a vallás korlátozott szabadságának biztosításában betöltött szerepét az egyháztörténeti irodalom megvizsgálta, de viszonylag kevés szó esett arról, hogy ez a papság egzisztenciális elbizonytalanodását is magával hozta.

A század egyik legjelentősebb belső egyházi problémája a papmarasztási harcok kiéleződése volt (mondhatni, „sok volt az eszkimó és kevés volt a fóká”), ami minden bizonnyal régi probléma, hiszen már 1566-ban Heltai Gáspár így panaszolja keserű humorral a papok sorsát: „Olyanok a prédikátorok, mint az út mellett való hársfa. Mikor eső lesz, mind alája futnak az emberek és ott oltalmazták magukat az esőtől. Ha elmúlik az eső tehát mindenki szakaszt annak ágaiban. Ki süvegre teszi, ki tisztességgel mondván az alfelét törli vele. Ez a világnak jutalma és fűzetése. Ezt várjad hív szolgálatodért, egyebet nem.”^[7]

Ez a feszültség csak fokozódott a katolikus restauráció századában, hiszen a prédikátorok egyre kevésbé élvezték a fejedelmek és a kegyurak támogatását. Az árva gyülekezetekből elűzték a papokat és kevesebb lett a szolgálati hely. Így kiszolgáltattottabbak lettek a gyülekezetek egyre jobban szekularizálódó közvéleményének, no meg a közvéleményt irányító helyi hatalmasságoknak. A lelkészek társadalmi helyzete, presztízse gyengült meg. Ezt a bonyolult folyamatot illusztrálhatjuk egy három generációs lelkészcsalád sorsával. Példaként említhetjük az emlékiratait is az utókorra hagyó Nánási Fodor János (1693. március 10., Szerencs – ?), valamint fiának és unokájának életútját.^[8]

Nánási Fodor János Szerencsen, Sárospatakon és Debrecenben tanult. Ezután iskolai rektor, községi jegyző, majd lelkész lett, aki a bizonytalan lelkészi sors miatt kétévente váltogatta állomáshelyeit. Hol tanított, hol pedig adminisztrált. Csak 30 esztendőskorában kapott papi állást Tiszaladányban, és a papmarasztás miatt három-négy évente más és más gyülekezetbe került. (Csobaj, Tiszaladány, Hernádbúd, Zsujta, Téglás, Monostorpályi.) 1742-ben négyévi szolgálat után elmozdították Monostorpályiból. Ezután egy esztendőt élt Hajdúböszörményben állástalanul. 1743-ban Tótiban lett lelkész. Itt sem maradt sokáig, mert tanítását eretnekségnek nyilvánítván 1747-ben elzavarták. Egy évig Vértesen lakott. 1748-ban ismét pap lett Kólyban, ahonnan 1754-ben – szintén eretnekséggel vádolva – elküldték. Négy hónapi fogságra ítélték, és eltiltották végleg a lelkészi szolgálatától. További sorsáról semmit nem tudunk.

Fia, Nánási Fodor Pál (1723-1798) Debrecenben tanult, köztanító, majd szenior lett, és 1753 januárjától 1754 végéig a baseli és a heidelbergi egyetemen tanult. 1755-ben Derecskére választották, de 1763-ban már lelkészi állás nélkül tengődött a faluban. 1764-ben Gáborjánban pap. 1778-ban az elkergetett egyeki lakosoknak a tiszacsegei határban lévő telepén szolgált. 1780-ban Sápon, 1782-ben Tégláson lelkész, de 1785-ben

elvesztette állását. Haláláig Hajdúböszörményben állás nélkül élt.[9] Az ő munkája volt „a Hübner”, vagyis a *Száz és négy bibliai históriák*[10] amely számos kiadást ért meg és évtizedeken keresztül a népiskolák bibliaismereti kézikönyve volt.[11]

Az unoka, Nánási Fodor Pál fia volt Nánási Gerzson (1763-1833), aki 10-11 debreceni kollégiumi év után 1790 és 1792 között Genfben volt külföldi tanulmányúton. Hazatérve Nagykőrösön lett 1792-ben tanár, majd 23 évi tanári szolgálat után 1815-ben ugyanott lett lelkész. Csokonaival, Fazekas Mihállyal, Pálóczi Horváth Ádámmal való kapcsolata ismert. A Dunamelléki Egyházkerület 1814-ben főjegyzővé választotta. Az ő pályáján csak az okozott törést, hogy a magyar jakobinus mozgalomban való részvételéért 1795-ben bíróság elé állították, s bár felmentették, de az egyház egy ideig nem engedte tanítani.[12]

Viszonylag kevés önéletrajzi írás maradt ebből a korból. Szőnyi Virág Mihály (1703-1790) püspök életrajza,[13] Szilágyi András naplója,[14] vagy Tessedik Sámuel (1742-1820)[15] élete más-más küzdelmes modellt mutat, hiszen akkor is voltak szerencsésebb és kevésbé szerencsés karriertípusok, no meg az idő is változott. A lelkészek áldatlan helyzetét ismertetve Zsilinszky Mihály egyháztörténeti monográfiája így jellemezte a kialakult helyzetet:

„Némelykor annyira felingerelődött gyülekezetök, hogy a szeniorátus vagy a szuperintendens kérésére sem csillapodtak le; negyed- vagy félévnyi haladékba is nagy nehezen egyeztek bele s a prédikátor kazlait is felgyújtotta egyik-másik haragos híve. Akárhányszor megesett, hogy a legérdemesebb papok szenvedtek a legtöbbet; azok, akik hivatásukat nem pusztán kenyérnek nézték, hanem teljes erejükből, a szeretet s a fenyíték eszközeivel is munkálkodtak a nép erkölcsének javításán. [...] Egyikre panaszkodtak, hogy gyenge a hangja s prédikációját csak a szószék körül ülő tanácsbeliek értik meg, a másikon más hibát vettek észre. Egész szabadon, a legcsekélyebb tartózkodás nélkül bírálták papjaikat, tehetségüket, munkájukat, magánéletüket.”[16]

Szőnyi Benjámin, a jeles hódmezővásárhelyi prédikátor, akinek énekeskönyve, áhítatos könyvei a későbbi évtizedeknek is lelki tápláléka volt, és marasztása körül országos hírű botrányok támadtak, így sóhajtott fel: „Olyan vagyok, mint az őlyv körmei közül egy ízben kimentett galamb.”[17]

A Türelmi rendelet lelkésznemzedéke egy napló tükrében: felkészülés

A papi sorsokban a cezúrárt II. József Türelmi rendelete hozta.[18] Ez természetesen nem vetett véget a küriarchia és a hierarchia között kialakult feszültségnek, de az „árva gyülekezetek” újjászerveződésével új lehetőséget kaptak a papok megnövekedett társadalmi presztízsiük megerősítésére. Ennek a változásnak hűségesebb tükré Keresztesi József (1748-1812) naplója, mely még a 19. században két kiadásban is megjelent[19] és életrajzírója, Gulyás József szerint: „krónikájából élénk tárva a XVIII. századi Magyarország állami, egyházi, iskolai s megyei élete, élénk az írónk szimpatikus jelleme is”. [20] Az ő naplójának gazdag kincsesbányájából – mely II. József és I. Lipót korának közviszonyairól és a reformátusok hitéletéről nyújt színes képet – próbáltam néhány, a papi sorsra vonatkozó érdekességet gyűjtögetni, mely fényt vet a 18. századvégi lelkészek életkörülményeire.

A napló folklór anyagokban is gazdag forrásanyagát már Gulyás József (1855-1954) is használta, amikor Keresztesi zöld tógáról szóló latin versét ismertette.[21] Takács Béla pedig Keresztesi koronáról írt naplójegyzetét mutatta be a *Theológiai Szemlében*. [22] Tóth Béla magyar anekdotakincsébe is belekerült

Keresztesi néhány adomája.[23] Nem szólok itt Keresztesi énekeskönyvvel kapcsolatos munkáiról, csak jelezni szeretném, hogy az 1806-os énekeskönyv létrejöttében jelentős szerepe volt. Ebben 37 éneke jelent meg, de naplójának tanúsága szerint ennél többet küldött be a szerkesztőségnek.[24] Ugyancsak külön tanulmányt érdemelne történetírói, nyelvtudományi munkássága. Könyvet írt a magyar nyelv eredetéről, ami halála után megjelent,[25] és hasznos adatokat szolgáltatott Tóth Ferenc püspök-életrajzaihoz is.[26] Ugyancsak segített Szerencsi Nagy Istvánnak Bod Péter *Magyar Athenas*ának megjelentetésében.[27]

1748. december 29-én Veszprémben született reformátusként, egy „árva gyülekezetben” Padányi Bíró Márton[28] püspöksége idején, aki a két évvel később megjelent *Enchiridion*jában az uralkodót a heretikusok kiirtására szólította fel, és emlékeztetett az 1525. évi országgyűlés hírhedt IV. törvénycikkére, mely elrendelte „a lutheránusok megégetését”. Ezt az iratot Mária Terézia csak a protestáns nagyhatalmak erélyes diplomáciai lépései után koboztatta el.[29] Keresztesi Józsefet egy Aranyosi László nevű piarista keresztelte meg „nem lévén szabad a reformátusoknak kivinni gyermekeiket akkor”. (1)[30] Iskolába ott járt, ahol lehetett. Apja tanította meg írni, olvasni, majd Nemesvámosra és Felsőörsre járt, ahol „asztalt is kapott” egy-egy református családnál. 12 éves korában Mezőkeresztesre került nagynénjéhez, ahol tanulmányait folytatta, majd Miskolcon tanult, és 1767-ben „subscribáltatott” (vagyis végbizonyítványt nyert) Sárospatakon. Ezután rögtön visszatért Miskolcra a declinisták felügyelőjének.

Naplójából kitűnik, hogy gyenge egészségű ember volt, 1765-ben „halálos petécsbe” (valamilyen ragályos, fekélyekkel járó betegségbe[31]) esett. A naplójában több betegségről, gyengeségről is megemlékezik. Mégis bátor férfi lehetett, mert 19 éves korában az ifjú preceptor Hejőcsabán, bizonyos Kódsi György udvarán (akinek a fiát tanította) 1767. október 30-án megvert „egy vasas németet”, aki agyon akarta löni. Naplója szerint karddal kergette és kardját is elvette, (2) ami nem kis hőstett lehetett.

1769. február 18-án Debrecenbe költözött, ahol a „két esztendőre forduló öreg diákok közé” bevették, itt sok nyomorúság között élt. Tanúja volt viszont a későbbi uralkodó látogatásának 1770. május 18-án, amikor „a felséges II. József császár, Albert herceggel és Laszi generálissal Debrecenbe jövéen, volt szállva a 'Fehér Ló'-ban; a nagy templomot és a collegiumot megnézte; a bibliothecában sokáig volt”. (30) Ekkor történhetett az a beszélgetése II. Józsefnek Weszprémi Istvánnal, aminek kéziratos feljegyzése ránk maradt.[32]

1773 kora őszen Erdélybe küldte a kollégium szüretre, amikor Kolozsvárra is ellátogatott. „Magyarország és Erdély határában szokás, hogy az idegenek a magok neveiket a Meszesen nagy fák oldalába vágják” – írja naplójában. Ő is így tett, és egy latin epigrammát vésett a fa kérgébe.[33]

Keresztesinek a kollégiummal kapcsolatos legnevezetesebb emléke a kollégiumi diákköltözettel kapcsolatos latin verse volt, melyet több kéziratos forrásból ismerünk.[34] Ezt minden bizonnyal Kazinczy Ferenc is ismerte.[35] 1774-ben – felsőbb kívánságra – a kollégiumi diákok egyenruháját meg kellett változtatni, mivel a viselet illetlennek és az időhöz alkalmatlannak ítéltetett.[36] Keresztesi a jeles eseményt így örökölte meg naplójában 1774. május 6-án:

„Kezdték munkálódni a consistoriumban a zöld toga és a sinkó (kunsüveg) eltörlését, melynek bucsuzását distichonokban adtam elő: – Palástot engedett a consistorium a toga helyett, melyben májustól fogva decemberig jártunk is; de ez is megtiltatván köpönyegben; ez rútnak ítéltetvén, a. 1775. a zöld toga helyett fekete engedtetett, oly különbséggel, hogy az elein sas ne legyen zsinorból; a sinkó helyett kalap állott fel és nyakra valót is engedtek viselni; de a csizma patkóra hagyatott. Ó sancta simplicitas!” (4).

Keresztesi ekkor „poesis praeceptor” és szenior volt. Ennek az epizódnak volt egy kis politikai háttére is. A zöld tóga sárga díszítéssel a Rákócziak színeit képviselte. A kollégiumi diákok régi és új viseletét Csokonai József – a költő édesapja – akvarelleken örökítette meg, amelyeket a Déry Múzeum őriz. Keresztesi verse pedig egy dialógus, melyben a tóga és a kunsüveg panaszkodnak egymásnak, hogy idejük 150 év múltán lejárt. A verses párbeszéd így kezdődik: „Ó, én Debrecen múzsájának emlékezetes jele, melyet latinul zöld tógának hívtak a sokaság, miért születtem?”^[37] S ha már a textíliáknál tartunk, érdekességként megemlíti a napló, hogy „időmben [1776-ban, amíg ő a poétai osztály felügyelője volt] csináltatott Tisza István a classisnak egy szép világos kék zászlót”. (4) A napló megemlíti még ugyanebből az évből az április 17-i debreceni tűzvészt is: „A Darabos utzán tűz támadt a collegium is égett, kicsinybe, hogy meg nem égett.”⁽⁴⁾

Keresztesi Józsefet 1777. január 6-án a hajdúböszörményi rektornak nevezték ki, amit sikeresen két esztendeig ellátott. Tanúja volt a hajdúföldök szétesztása miatt kitört lázongásnak, amelyet „bottal csillapítottak”. A villongás oka az volt, hogy Csanádi Sámuel hajdúkapitány „a földet telkek szerint felosztotta; sokan föld nélkül maradtak, mely miatt idővel sok zenebona támadt a városokon, kivált Nánáson”. (5) Keresztesi, úgy tűnik, igyekezett semleges maradni a helyi politikai csatározásban.

Egy jól használt peregrinációs év

A harmadik évre is tartóztatták, de ekkor elhatározta, hogy külföldre indul. Előtte lelkészi szolgálatra jelentkezett, amit a szuperintendencia 1779. április 16-án jegyzett be. 1779. június 2-án indult útnak Böszörményből 150 arannyal a zsebében, ami 235 aranyra duzzadt a segíteni kész barátok jóindulatából.^[38] Két útitársával, Medgyesi Pállal és Tóth Pállal július 3-án hagyta el az ország területét. Ekkor már harmincegy esztendő volt. Tudatosan gyűjtötte a tudni és látnivalókat. Pozsonyon, Bécsen keresztül Svájcba ment, majd Németországon és Belgiumon keresztül érkezett Hollandiába. Jegyzeteit a nyomtatásban kiadott napló csak hézagosan közli, de Gulyás közzétette a teljes *Itinerariumot*,^[39] ami külön vizsgálatot igényel. Gazdag néprajzi vonatkozású feljegyzéseinek vizsgálata is egy másik elemzés tárgya.

Keresztesi a látott, hallott dolgokat szorgalmasan jegyzetelgetve, folytonosan tanult. Ügyelt arra, hogy a magyar diákok veszekedését elkerülje. Szeptember 14-én a franekerai egyetemre iratkozott be, de mint létszám feletti hajóra szállt és a viharos tengeren, amikor utastársaitól „csak a nagy öklöndözés hallatott”, (10) Amsterdamon keresztül Utrechtbe érkezett. Itt töltötte 1780. június 2-ig a további tanulmányi idejét:

„Itt mindég sok magyar atyafiak vagynak, sokan lévén veszekednek, irigykednek, egymás alá áskálódnak, szegények vagy fősvények lévén, sok illetlenségre vetemednek, ily szép jelét adván papi vocatiojuknak (elhivatásuknak). Itt nem a legjobb becsületek vagyon a magyaroknak.” (11)

A jámbor hollandok ezt úgy próbálták mérsékelni, hogy minden hallgatónak ajándékoztak egy Bibliát, hogy olvassák, de ennek nem volt sok foganatja.

Útja során megismerkedett Henricus Hattamer Bauholzthorral, aki „deákul igen cifrán beszélő ember” volt. Ő volt a magyarok patrónusa. Naplójában minden magyarról írt emlékeztetőt, a sorból Keresztesi sem maradt ki. A következő verset írta:

„Patriae fumus luculentior igne alieno est.

Jobb a hazánk füsti más ország tüzenél,

A leánya is szebb Anglia szűzenél,

Kevesebb a húsa más cziberénél, (a német ízénél)

Így sóhajt egy magyar a Rehnus vizénél” (9)

Emléket állít a magyar diákok vasárnapi utrechti könyörgésének, amit vasárnap reggel énekléssel kezdtek és fejeztek be. Lejegyzi az itt elmondott bűnbánó imát is. (12-15) A napló megőrzött egy franciából fordított, a 102. zsoltár dallamára írt 10 versszakos verset, a bűnein kesergő ember énekét, ami a 102. zsoltár parafrázisa, meg több latin köszöntőverset. Feljegyzi tanulóársainak névsorát, és természetesen azokat a látnivalókat és tudnivalókat, amikben útja során gyönyörködött. Megörökítette a latin alkalmi verseket, amelyekkel találkozott, latin feliratokat is gyűjtött, de volt szeme a köznapi nevezetességek megfigyelésére és rögzítésére is.

Egy tanév elteltével, 1780. június 2-án Bécsen keresztül indul haza. Ide augusztus 28-án érkezik meg, és hamarosan megismerkedik „egy fő anglus úrral,” kinek latinosa neve Sidneius Swinneius, aki szintén átutazóban járt a császárvárosban. Konstantinápolyból jött, ahol hat évet töltött, és hazafelé menet a „páduáni gróf” házában lakott. Klasszikus műveltségű ember volt, aki a görög és római szerzőket könyv nélkül idézte. 58 esztendő volt találkozásukkor. 21 éves korában teológiai doktorátust szerzett.

„Vele megismerkedvén, megkívánta, hogy minden harmad nap vele legyek früstökömön; magával hintón hordott, az anglus követhoz elvitt etc. A többek közt a magyar reformata ekklezsiákról szorgalmasan tudakozódott [...] Egy páros körmöczi arannyal megajándékozván, versekkel köszöntem meg neki. Kívánt tőlem más verseket is, ő is epigrammával kedveskedett.”

Gazdagon megajándékozta a poétai lelkű jó barát Keresztesi Józsefet. A segítségével ismerte meg a bécsi könyvtár ritkaságait. Szeptember 14-én utazott tovább. „Elmenvén Bécsből megcsókolgatott és megáldván elbúcsúzott.” (20-21)

Keresztesi József, megfizetvén hét mázsa könyveieért a harmincadot 1780. október 26-án indult haza a „császár hajóján”. Itt sem marad el a színes legendás útleírás: „Petronella és Haimburg között néztem azt a szép kerek hegyecskét, melyet Mátyás király katonái maguk mulattából hordottak a süvegekkel. Mások pedig úgy tartják, hogy az Attila vitézei közül minden egy sisak földet vívén ide, abból lett ezen hegy.” (21) Pozsonyban ismét megvámolták a könyveit, amit Pestre küldött, ő pedig 1780. november 1-én szülővárosába, Veszprémbé érkezett, itt töltötte szüleivel a telet. 1780. november 29-én meghalt Mária Terézia, „a gyászban az egy lévén vigasztalás, hogy felséges II. József császár, mint egy Silvius ült a Lavinia királyi székében”. (22)

A Türelmi rendelet – lehetőség: hogyan éltek vele?

1781. február 1-jén tér vissza Debrecenbe. Fráter Pál fogadja házába. „Ezen keresztyén úrnak szárnya alatt mind bő asztalt, mind menedékhelyet találtam.” (23) Többfelé hívják szolgálni, házitanítóskodni. Ezen a nyáron – utoljára – hazamegy szüleit meglátogatni, „ugyan ekkor Pesten a felséges császárt s annak táborozását szemléltem”. (23) Visszatérve Debrecenbe hallja meg a Türelmi rendelet jó híretét. Így ír erről naplójában:

„A felséges II József császár és magyarországi király megszáván a maga protestáns híveit minden birodalmaiban, azokat d. 19. oct, a vallás szabadsága végett kiadott 16 punctumokból álló normális resolutioval, mely a keresztyén toleranciát foglalja magában, méltóztatott kegyelmesen megvigasztalni, de ennek tökéletességre való menetele, mely sok akadályokkal volt összeszőve ezen hazában, a következő idők bizonyítják. Jerem VIII. v. 20.[40] Ezen resolutio Debreczenben érkezvén d. 26. decembr. publicáltatott, melynél nem ért Debreczen örvendetesebb István napját.” (24)

Illő módon 1782. január 15-én, a Nagytemplomban hálaadó istentiszteleten köszönték meg a királyi kegyet.

„A nagy templomban mind a városról, mind a külföldről begyült roppant sokaság lőtt prédikálott tiszt. professor P. Szathmári István uram ex Péld. X, 9. Ezen idő a magyarországi régi elnyomatásban levő ekklézsiáknak valóságos arany ideje vala, midőn nem fegyver szerezte vissza mit másszor, hanem a törvényes igazság, a királyi kegyelem önként adta meg az isteni tiszteletre való szabadságot. Melyekért áldassék az Isten; éljen a király!”(39)

Természetesen ez a rendelet nem oldotta meg egy varázsütésre az egyház minden problémáját. A meglévő feszültséget jól példázza Domokos Lajos (1728-1803) és Sinai Miklós (1730-1808) küzdelme.[41] Ennek egyik előjátéka volt Bélyey Péter esete 1782-ben. Erről Keresztesi József is beszámol:

„Bélyeyi Péter urat, 19 esztendőktől fogva való kedves papját, a ven. debreczeni tractusnak notáriusát, a debreczeni ekklézsia előljáróinak több része pro 1782. nem marasztalta, a mint volt híre a tek. főbíró Domokos Lajos Úr és ő kegyelme között lévő magányos bosszúság adván erre okot, s' ez nyomván le a fontot.” (28)

Bélyey Péter helyett Lévai Bálintot választották Szabadszállásról, de Bélyey nem volt hajlandó átadni állását: „Az ekklézsa meghasonlott, ki is ellene volt, mint az előljárók több része, ki mellette mint a czéhek és a község, sőt még a pápista senator urak is.” (28) Bélyey nem hagyta magát „sok pártfogói és pénze is elég lévén” először a tractushoz (egyházmegyéhez), majd a szuperintendenciához fordult, itt először nyeresre állt az ügye, de „kemény magaviseleése” miatt az a döntés született, hogy „a debreczeni ekklézsia ő kegyelmét papjának tovább ne ismerje, ne fizesse, egyszersmind minden stolaréktól, u.m. halotti papolástól, copulálástól, publicációktól stb. eltiltatott”. (28-29) Bélyey ebben nem egyezett bele, a királyhoz fellebbezett egy Bujanovics nevű ágens által, „mely dologgal még azok szívét is, kik eddig pártját fogták elidegenítette”. Ennek ellenére tovább folytatta papi szolgálatát a városban, amiből újabb perek kerekedtek, amelyek 1784-ig

elhúzódtak. „Egy szóval oly zűrzavar volt ez, hogy pap dolgában, a reformátusok közt ez hazában több ilyen nem történt.” (29) Ezek a belső egyházi küzdelmek gyengítették azt a lehetőséget, amit az egyház kapott.

A nagyváradai „árva gyülekezet” újraindulása egy lelkészsors tükrében (1782-1787)

A Türelmi rendelettel megnyílt a lehetőség az elárvult gyülekezetek újjáépítésére. Keresztesit pontosan pályája elején éri ez az örvendetes fordulat. A rendelet kihirdetését a protestáns egyházak ellenségei igyekeztek szabotálni. Keresztesi még 1783-ban is azt panaszolja, hogy „még kevés helyen publicáltatott”. (24) A Türelmi rendelet utáni újjáépítési munkának lesz szorgos munkása Keresztesi József. „A váradai reformáta árva ekklezsia régi gyászából való kikelésre reménységet vévén, s azt gondolván, hogy az Istennek órája együt jár az emberek órájával, hogy a vigasztalás olyan hamar siet, mint azt a szomorú szív kívánná, hogy jövendőbeli papot hívjon, abban a Bihar vármegyei református urakkal megegyezett”. 1782. március 12-i megállapodásuk szerint Keresztesi Józsefet hívták meg a nagy múltú ekklezsia[42] újraélesztésének nemes feladatával. Bár több helyre is hívják Keresztesit, ő hű marad ehhez a megállapodáshoz, melynek szövegét a napló is közli. (24-25)

A Türelmi rendelet kihirdetése, érvényesítése körüli feszültségekről is hűségesen tudósít a napló, aminek az lett a következménye, hogy a nagyváradai gyülekezet szervezése is egyre több nehézségbe ütközött. Keresztesi 1782. október 11-én megházasodott, 1783. augusztus 12-én Debrecenben pappá szenteltetett. Ideiglenesen 1783-tól Vértesen lelkészi szolgálatot vállalt, de a nagyváradiaknak tett ígéretét nem vonta vissza. A nagyváradai templom építése egyre késett, mivel a Türelmi rendelet ellenzői szerint „a sok templomok építése által az adózó nép meggyengül”. II. József 1783. január 28-án olyan parancsot adott ki, „hogy amely árva ekklezsiához egy óránynira van templom, ott nem szükséges építeni, mely ereje szerint a szegény protestánsoknak örömeiket kezdték sok helyen letaposni”. (34) Így a nagyváradai templom építésének terve is megghiúsulni látszott. A rendeletet viszont visszavonta a király, ezért szeptember 7-én Nagy Sámuel (1730-1802)[43] bécsi ágens által új engedélyeztetési kérelmet nyújtottak be, aminek eredménye is lett. (Szövege: 39-42.)

A püspökség természetesen mindent elkövetett, hogy a református gyülekezet ne jöhessen létre. Az 1783. december 30-i megyegyűlésen, ahol kihirdették a király engedélyét, Béra Mihály azt vitatta, hogy nincsenek meg az elmúlt esztendőben aláíró kérelmezők, de a gyülekezet lelkes tagjai az elmúlt esztendei aláírásoknál többet gyűjtöttek össze, így semmilyen akadály nem volt annak, hogy 1784. január 1-jén – 123 év és négy hónap árvaság múltán – megtörténjen az első református istentisztelet a 17. századi puritán ősök fellegvárában. Erről így számol be a napló:

„Felette igen sok népnek, uraknak és minden valláson lévőknek, összegyűlt roppant serege előtt, az isteni tisztelet Váradon is elkezdődött., tizedfél órakor délelőtt. tek. Tisza urak udvarán, az hol azelőtt nap estve felé egy nagy görög sátor vonatott, melynek vonásában a görögök magok igen serényen munkálódtak: ezen sátor alatt tehát az isteni tisztelet elkezdődött.” (43-44)

Az istentiszteleten a karácsonyról ide sereglett debreceni diákok és Biharpüspökiből érkező református diákok énekeltek. Keresztes József a 2Kor 5,17 alapján prédikált, amit „emlékezetnek okáért ki is nyomtattatott”. [44] Az ünnepi sátor-istentisztelet „nagy örömmel és sírással elvégződött, délután fél órára [= fél egyre]”. (44)

A délutáni istentisztelet kevésbé volt ünnepélyes „az időnk igen hideg és rövid volta miatt”. Nem volt prédikáció és úrvacsorát sem osztottak. Keresztesi egy új esztendei könyörgést mondott és a kántor énekelt néhány zsoltárverset. A napot viszont a kor szokásai szerint lakomával meg is ünnepelték.

„Öreg Péchy Imre és főszolgabíró Mensáros Dániel urak vendégséget adtak, melyben sok úri rendek jelen voltak. Ezt, bár nem igen jól esett, nagy muzsika és táncz követte, majd egész éjjel, jelenlétén többnyire minden váradi pápista főrendek, haditisztek etc.”(44-45)

A sátrat másnapra elbontották, de úgy döntöttek, hogy napi istentiszteletet tartanak reggel 9, és délután 3 órakor Szilágyi István özvegyének, Benedek Katalinnak a telkén, amit a gyülekezet egy esztendőre bérbe vett. Itt építettek deszkasátrat, ahol az istentiszteletet kívánták tartani. Január 2-án kezdték az előkészített sátorhoz a gerendákat és deszkákat szállítani. „Egy 10 öl hosszúságú és 6 öl szélességű deszka sátonak építéséhez fogtak a reformátusok, nagy örömmel és serénységgel fúrtak, faragtak, dolgoztak.” (45) De a munka nem volt zavartalan. Délután a püspök és a szolgabíró megakadályozta a munkát, „a munkásoknak elrettentésére a neveiket felíratta, de azért a munkát félbe nem hagyták”. (45) Estére megjelentek a becsüsök és a házat, kertet, pincét, udvart felbecsülték és Szilágyi Istvánnak estére – egy méltatlanul alacsony árért – vételi ajánlatot tettek. A reformátusokat pedig azzal marasztalták el, hogy a püspöknek, mint földesúrnak a tudta nélkül vették bérbe a házat és a telket. Közölték azt is, hogy erre az ingatlanra „a püspöknek szüksége van, hogy ott méhes kertet állítson fel és egyéb kikeresett okokkal kívánták a vallás iránt való gyűlölséget palástolni”. (46) Ennek ellenére Keresztesi január 4-én az udvaron megtartotta prédikációját Lk. 1,68 alapján,[45] majd utána Mensáros Dániel és Sípos Sándor református szolgabírókkal, valamint a váradi gyülekezet két jeles tagjával, Bereczki Istvánnal és Baranyai Pállal elmentek a püspökhöz, aki nem tagadta, hogy az ő parancsára történt a ház lefoglalása. Küldetésük eredménytelen volt.

Ennek ellenére Keresztesi József búcsút vétén ideiglenes szolgálati helyétől, Vértestől, január 6-án „ezer nyomorúságokra” (46) Váradra, a vitatott házba költözött. Előző nap

„a ház kulcsát a püspök elvitette, de a ház, mivel sokan voltak benne, nyitva maradt; a pincét lepecsételte, éjjel és nappal két hajdú strázsált a házban, kik is minden szóra figyelmeztek és minden szóról tartoztak hírt adni. Az udvaron pedig, a más háznál, mely iskolának volt rendelve, bort kezdett a püspök méretni, egy kreuczeren iczóját, holott egyebütt 3 koron költ a bornak iczéje; oda borivókat, lármázókat szereztek és gyűjtögettek, s mind kinn, mind benn minden illetlenséget elkövettek.”

A házra ekkor Horváth György debreceni diák, az ideiglenes kántor, az alapítandó iskola kiszemelt tanítója vigyázott, akit „erővel a házból ki akarták hajítani sok ízben; de ő nem ment”. (47) A ház örökösét, ifj. Szolági Pétert is kétszer, a karjánál fogva kivezették az egyházból.

Ennek ellenére a deszka-sátor építését nem hagyták abba a munkások, sőt a nagyobb résszel el is készültek, mire január 6-án este 8 órára Keresztesi József és családja Nagyváradra érkezett. A zűrzavarról már a Bihari-hágónál tudomást szereztek, ezért ingóságai nagy részét Új-Váradra, a Körösön túlra küldték. Első váradi éjszakájukról így tudósít Keresztesi:

„Feleségemmel, szolgálómmal és két szekéren lévő házi eszközökkel, a peres és zenebonával teljes házba beszállottam a kis ajtón, mivel, a nagykapu lakatra volt verve, és a püspök hajdúinak őrzése alatt keserves sóhajok közt ott háltam.” (47)

Másnap, január 7-én a püspök ispánja, Csór János többedmagával felszólította Keresztesit, hogy önként menjen ki a házból, mert különben erőszakkal kipakolják minden holmijával együtt az utcára. Keresztesi arra hivatkozott, hogy ez ügyben már a királyhoz fellebbezett, türelmet kért. Válaszul elkezdődött a kilakoltatás.

„A sátorhoz való fákat, székeket, deszkákat kezdték az utcára kihordani az oda csődült sok pápisták nagy örömmel és futkározással s lármázó nevetéssel. Sőt, még az ott álló és sóhajtozó reformátusok közül is némelyeket zen munkára kényszerítettek. Azután a fenn álló sátornak fáit, deszkáit, léceit törték, vágták, szaggatták, hajgálták; maga Csór ezt mondván, hogyha a püspök hibáz, elég fája van, megtudja a romlást fizetni.” (49-50)

A sátor rombolásával kapcsolatban az is kiderült, hogy január 6-án

„20 fr. büntetés terhe alatt parancsoltatta a püspök az olasz pápistáknak, hogy másnap a sátorvágásra felgyűljenek”. (60)

„Mi pedig reformátusok, ezen romlás és lárma alatt mint a fészekből kivert madarak az ég alatt, a ház előtt összeállottunk, s sírva könyörögtünk s hosszan énekeltünk először Zsolt 25., könyörgés után pedig Zsolt 42: 5.6.7. és 38: 15 végig. Ezután ismét a házba visszamentünk, hol maga volt a feleségem, s könyörgés alatt 3-szor akarták kihajítani: de ő azon esedezett, hogy hadd végezze el odabé az imádságot; úgy mégis nem bántották.” (50)

A fából épült sátor rombolásakor egy baleset is történt.

„Egy pintér, a ki legserényebb volt a munkában, a sátor tetejéről a nyakára leesett, kit mint holtat négyen felfogták és a kocsmaházba bévítették, hol érvégés és egyéb szerek által midőn észre jött, így szóla: 'Jaj be átkozott valék, hogy ezen gonoszsághoz hozzáfogtam.' Ennek leesését a többek közt egy nyelver reformáta asszony látván, így szóla (a mint nekem Csór panasolta): 'Hála Istennek! Bár mind kitörne a nyakatok; most vágjátok azt a fát, melynél fogják az ördögök sütkérezni a lelketeket.' Melyért akkor mindjárt megfogott és 24 óráig való árestomot szenvedett.” (50)

A sátor szétrombolása után Keresztesit, feleségét és az iskolamestert, erőszakkal az utcára vezették.

„Mint medvét késértek, ki örült, ki sírt, ki bámult, maguk közül is sok pápisták a püspököt átkozták s békességes tűrésünkön csodálkoztak, kivált a feleségem szüléshez közelgő állapotja, még az ellenkező előtt is szívet mozgató spectaculum volt.” (51)

Amikor már az utcán álltak, akkor érkezett meg Mihályi Sándor, református vallású prókátor, akinek kérdésére Csóri azt válaszolta, hogy mindezt azért teszik, mert a reformátusok korcsmába akartak istentiszteletet tartani. Mihályi erre így válaszolt.

„Nem az illetlen, hogy mi korcsmán tartunk isteni tiszteletet; hanem az, hogy az urak a mi isteni tiszteletünk helyére korcsmát állítottak.” (51)

A történetek ellenére Keresztesi József nem futamodott meg.

„Ezek után a Mensáros úr közel levő szállására vontam el magamat ez nap; hova kihányt jószágomat is hordottam az utcáról. Azután 8 nap sehol sem lehettem biztos helyen; még csak a rajtam lévő ruhámat sem változtathattam, a jószágom széjjel 9 helyen is lévén. Prédikációt, hol a hó hátán hol istállóban is kénytelenítettem tanulni, semmi csendes helyem nem lévén. De mégis, ezen hányódásokban tetemes kárt nem vallottunk.” (51-52)

A sátor szétrombolásakor keletkezett kárt megbecsültette a mesteremberekkel, a megmaradt deszkát Péchy Imre úrhoz hordták, és fellebbezést írtak a történetekről a királynak. Aznap éjjel Péchy Imre háza kapujára „valamim mocskos, minden elme nélkül való írást szegeztek, mely az elolvasásra is méltatlan”, de szerencsénkre a versíró Keresztesi a csúfoló vers utolsó versszakát feljegyezte naplójába:

„Calvinus Jankónak eldűlvén sátora

Nincs már hol ugasson a predikurtája

Borozván dúdoljon a pátriarchája[46]

Így deformátusok szép a tolerantia” (52)

Az istentiszteletek nem szüneteltek. Január 8-án ismét a Tisza urak udvarára „költözött” a gyülekezet,

„a hol kezdettünk, vissza mentünk az Istent tisztelni; hol most az ebédlő házban, hol most az udvaron s tornácban nyomorogtunk; de azért az exerciumot soha ezután félbe nem szakasztottuk.” (52)

Hosszabb utánajárással, felsőbb engedéllyel sikerült lelkészi lakásnak egy házat is bérbe venni, ahová január 14-én a Keresztesi család be is költözött.

„Ez időtől fogva külső háborgatásoktól ugyan üresen, de az eklézsiában lévő ezer bajokkal lehet lakni, mert idővel el nem lehet hinni, mely nagyon begyepesedett 123 esztendőktől fogva ezen eklézsiára; ennek minden tagjai, a pápista czeremoniákhoz szoktanak s tartatni is azokkal kívánnak; a ref. eklézsia rendtartási idegeneknek tetszetek; hogy a plébánusnak stolát adjanak, azt a király akarta, hogy pedig a maguk papjoknak is fizessenek, azt a vallás szeretete és a lelkiismeret diktálhatta; de a városi kevélység, a nagy tudatlanság és sokakban a szívnek megveszése, semmi rendet felvenni nem akart, minden első s vezér kívánt lenni Bir. 21:25.[47] a mellyek miatt nekem ezer bajaim és sok keseres óráim s nyögésim voltak. 'Úgy hogy az én életemet, elfelejtém kenyeremet.' [48] Igen ritka volt az, a ki megtudta volna gondolni és illőképen becsülni azt a jót, melyet Isten közöttünk ezen eklézsiával akkor, midőn a maga beszédének szabados folyást engedett ebben is. Itt tetszett meg igazán micsoda terhek tétetnek a lelki pásztornak vállaira, melyek alatt még az angyalok vállai is reszketnének. Ezeket pedig némely pap atyafiak irigységek, kik nekem rózsából vetett ágyamat lenni álmodozták, még nehezebbé tették. Nehem. 5: 19.”[49]

Keresztesi József nem adta fel. Január 15-én megtörténik a beiratkozás. 134 gyerek – 76 fiú és 58 leány – kezdi el az írni, olvasni tanulás, no meg a számolás művészetének elsajátítását a református elemi iskolában, az eddig sok megpróbáltatást átélt Horváth György vezetésével. „Oskolának s rector háznak ideig-óráig kiárendáltuk hónapszámra Oláh József uramnak egy szobáját és konyháját Páris pataka mellett.” (54) Február 15-én presbitériumot választott „a nagy rendtelenségeknek, veszekedéseknek mellyek ezen eklézsiában mindennapiak voltak, orvoslására és kigyógyítására”, (54) de a naplóból kitűnik, hogy „mindezeknek igen kevés haszna és látszatja volt, sőt sokan azért esküdtek meg, hogy hiteket megszeghessék”. (55)

A gyülekezet legnagyobb problémája az istentisztelet helyének megoldatlansága volt.

„Szorongottunk keservesen a Tisza urak házánál, kik annál nyomorúságosabbá tették nyomorúságunkat, hogy a házból, hol vasárnap az asszonyok gyűltek össze, mártius elején, még hidegben kiküldöttek bennünket, hogy már kívül is ellehetünk. És így csak a tornácban és udvaron gyűltünk össze, nagyobb részint az ég alatt, hol kivált a cselédek zörögven, feltett süvegekkel, lovakkal, szekerekkel stb. járkálván, az imádkozó nép között nem kevés botránkozást okoztak. Semmi orvosság nem volt; máshová menni nem bátorokdtunk, a felküldött instantiákból is keveset reménykedtünk.” (55)

A napló a felküldött kérvényeket sorba ránk örökíti.[50] Végül a megye vállalta a püspöki harag megszelídítését. Az iskolát is támadás érte a hatalom részéről. (68-74) A szívós küzdelem eredményeként 1784 júliusában sikerült megszerezniük az engedélyt az ingatlanvásárláshoz a püspöktől, mint illetékes földesúrtól is.

A birtokba vett telken először egy deszkasátort állítottak fel, amely 13 öl hosszú, és 5 öl széles volt. 1784. augusztus 1-jén tartottak benne először istentiszteletet, melyen Keresztes József Zak.1,16 alapján[51] prédikált, hálát adva azért, hogy

„a Tisza urak udvaráról hét hónapokig tartott keserves és botránkozásokkal teljes összegyűléseink után az isteni tisztelet ezen megvett fundusra tétetett. Ezen ifjú urak az ekkléziára mindazonáltal felette megneheztek, és hogy soha semmi segítséggel nem léznek, declarálták, azért 1. hogy ők is, ezen kertet meg akarták venni s tőle elestének; 2. hogy az édesanyjuktól adott 1000 rhft. az ekklézsi kezéből vissza nem vehették.” (74)

Keresztesinek azon is szégyenkeznie kellett, hogy a gyülekezet vezetői, senki tanácsát ki nem kérve, meglehetősen illetlenül mondtak köszönetet a püspöknek a telekvásárlási engedélyért.

„Ezután mit csináljanak, hol építsenek, mennyit, mit először? Szüntelen azon veszekedtek, így a boldogtalan egyenetlenség, s ész nélkül való végezések közt a kertnek éretlen gyümölcsseit s minden veteményeit elprédálták. Itt fog tehát akkor a mikor fundáltatni a váradi ref. oratorium és parochiális házak. De bizony soha le nem lehet írni, micsoda kegyesség nélkül való zűrzavarban volt ezen ekklézia, melyben én kénytelen valék nyomorogni.” (74)

Keresztúri szorgalmasan prédikált, mint ahogyan ez hivatásához is illett. A váradi püspökségtől elszenvedett sérelmek nem antikatólikussá, hanem toleránssá tették. Nem duzzogott, hanem cselekedett, épített. Lassan a város polgárai közé is beilleszkedett.

„A mi a nagy-Váradon való lakást illeti: a romano-catholicusoktól semmi bántódásom nem volt, sőt érdemem felett megbecsültek, szerettek, ebédjeikre méltóztattak. Az egész káptalannal együtt nem egyszer ebédeltem. Látogatásomra eljártak professorok és mások. – Az académiái tentamenekbe rend szerint invitáltak. Főtiszt. Ronkovits theologiae professor úr,[52] a ki azt szokta azelőtt mondani, hogy 'orrát, fülét elrágja a váradi református papnak' még legjobban becsült. És így betölt az, a mit rég állítottam és még 1782-ben megmondottam, hogy 'a nagy-váradi református papnak nem a pápistáktól, hanem a maga hallgatóitól lesz legtöbb baja s háborgatása.” (77)

Az első, Váradon elmondott prédikációját Miller, a katolikus cenzor nyomtatásra engedélyezte, a József napi prédikációjának[53] megjelenését pedig a katolikus urak, sőt a klérus egyes tagjai is szorgalmazták, de Keresztes a maga költségén adta ki 1050 példányban, a példányok nagy részét elajándékozta. A könyvnek szintén Miller volt a cenzora.[54] A könyvecske 1Móz 45,24[55] alapján indul. A katolikusokkal való barátság elsősorban a jozefinista szellemű papokkal alakulhatott ki, mint ahogyan ez például a pesti evangélikus gyülekezet megszervezésénél is megfigyelhető.[56] Ez viszont nem jelentette azt, hogy a klérus a kibontakozódó református gyülekezet ellenében nem tett lépéseket. Nagyvárad-Olasziban ahogyan elkezdett a református templom épülni, 1784-ben a püspökség új plébániát is szervezni. (91)

II. József radikális rendelkezései és németesítő törekvései miatt az egyház külső helyzete is nehezedett.

„A nevezetes és sokat ígérő keresztyén tolerancia ezek és más dolgok által úgy körülnyíretett, hogy pusztán nevének kívül alig lehetett valamit látni. A stóla vétele által a plébánusok a protestáns népet jobban, mint azelőtt nyomorgatták[57] [...] Akadémiákra való kimenettől ifjaink ezen esztendőben eltiltattak.” (79)

Az egyház felsőbb vezetése pedig el volt foglalva a belső zsörtölődésekkel. Az 1784. március 8-i szuperintendenciális gyűlésen is az előbb említett „Bélyei János ügye” volt a fő téma. Ezért méltán írja a 92. zsoltár dallamára írt versében:

„A szabadságnak színével

Vallással nem gondolás;

A külső harcz szűnésével

Egymás közt nagy pártolás,

Hálátlan szívűség

Becsúszott, hűlt a hűség,

Szél kell, látom a búzának

Hab a Péter hajójának.” (81)

A telek megszerzése után eljött a templom, az iskola és parókia építésének ideje. Keresztesi a kurátorral és a presbitérium hozzáértő tagjaival megkeresték Eder Jakabot,[58] a kor egyik legjelesebb építőmesterét, akivel a terveket elkészítették. Úgy tűnt, hogy minden rendben van. De „minden jónak a tudatlan ambitio lévén a rozsdája” az egyik conciliárius „sok titulusainak előszámlálása által az ekklezsia tudatlan előkelő embereinek szemek fényét elszedvén” egy kontárt, „a himpellér, tudatlan, részeges Schuster János cseh kőművest” bízta meg az építkezéssel. Keresztesi naplója szerint

„e tudatlan balga népet, balgatag vélekedésekkel tele tömte, hogy senki szavát ne fogadják, mert ők az elsők, övék az erő stb., melyből az lett, hogy senki tanácsát nem fogadták, ha a pap vagy más okos ember javasolt jót, csak azért is megutálták, hogy okos ember mondotta [...] Így azután a sok ludak gágogása közt nem lehetett boldogulni.” (85)

Az alapkövet 1784. szeptember 20-án helyezték el (86-87), a munka Schuster János „fuser kezére bízott”. Az esperes és a vizitátorok igyekeztek elsimítani az egyenetlenséget, kevés haszonnal, „mert a váradi reformátusok őket [...] kinevették, és a mit megettek is, felpanaszolták.” (87)

Az 1784. évi papmarasztásról érdekes feljegyzést találunk a naplóban:

„Ámbátor sok bajokat és méltatlan bosszúkat kell szenvedni naponként a váradi tudatlan, kevély és begyepesedett lelkiismeretű emberektől; mindazonáltal d. 26. dec. papmarasztás lévén először, hogy másoknak balítéleteket, kik ezen zűrzavar népet nem ismerik, elkerüljem s hivatalomnak istenesen megfeleljek, ámbár Diószegre a megholttsz. Mándi József úr helyébe hívtam, mindazonáltal megmaradtam Váradon ily conditio alatt:

1. Tegyenek le az eddig gyakorlott irtóztató egyenetlenségről és papkergetésről.
2. Legyen proportio (legyen arányos) a pap és a mester fizetése között, mert amazt 110 forinttal meghaladja.
3. Parochiális házat építsenek, hogy ne kelljen cigányok módja szerint oly gyakran költözni, s árenda fizetéssel az ekklézsiát terhelni.” (90-91)

A parókia építése körül vita volt a gyülekezetben. Bizonyos „B.J.” és csoportja azzal érvelt, hogy „a parochiális házak nem Isten dicsőségére való épületek, hanem csak a pap hasznára”. (92) Csak akkor kezdtek engedni, amikor kiderült, hogy tetemes összeg, évi 254 forint a házbér. Ezután csak azon folyt a civakodás, hogy hol legyen a paplak, mekkora legyen, és ki legyen a kőműves, aki a munkát elvégzi. A civakodásnak a Körös 1785. májusi áradása vetett véget, ami a kontár munkával épített templom és a parókia addig felépített alapjait tönkretette. A főispán elrendelte a part kiépítését, továbbá a templom alapjainak újjáépítését a jeles építésre, Eder Jakabra bízta. A munka, bár kölcsönökből, szépen haladt.

Tisza István és László, akik Debrecenben Keresztesi József tanítványai voltak, mivel nem tudták az egyháztól visszaszerezni az édesanyjuk által a református egyháznak adott ezer forint adományt, újabb bosszúra szánták el magukat. A templom északi falától egy méterre az ablak alá istállót építettek. Ebből újabb pereskedés, háborúság támadt, aminek az lett a vége, hogy a Tisza testvérek nem istállót, csak kocsiszínt emeltettek.

„Én nekem ezen villongásokban legtöbb vegzáltatásom esett ezen boldogtalan, felfuvalkodott, negédes, zabolátlan erkölcsű, vallásukat sem értő, sem nem szerető, sőt csúfoló, semmi nagy dologra nem termett ifjaktól.” (114)

1785. szeptember 1-jén Keresztesi József és családja beköltözött az új parókiára „mely csak dirib-darabba volt készen”. (103) A templom kőfalai is elkészültek október elejére, de a pénz elfogyott, és a tetőszerkezethez szükséges fát sem szállították a szalontaiak.

A szekularizálódó egyház intézkedéseivel szemben is kialakult egy régi, talán a puritanizmusig visszavezethető konzervatív ellenállás minden lazítás ellen. Például 1786-ban a sátoros ünnepeken való terhes szolgálatokon úgy akart segíteni a szuperintendencia, hogy az ünnepen a harmadnap i prédikálást eltörölte,

azon csak énekeltek, ígét olvastak és imádkoztak a templomban. Ugyanakkor Keresztesi naplója szerint ebből „oly nagy villongás, lárma és zavarodás lett, hogy sok helyeken a papokat is üldözőbe vették az innep nem tartásáért, fizetéseket elfogták, haszontalan és tudatlan beszédekkel keserítették”. (131) De olyan papok is voltak, akik maguk is helyeselték az ünnep harmadik napjának megtartását. Egyre rosszabb lett az egyház belső hangulata. „Mindenfelé megvesztek, a szeretetben meghültek az irigy hallgatók, és a lelki tanítók mindenütt panaszkodtak,” (131) A maga helyzetét egy szólásmondással jellemzi Keresztesi: „Igazán mondják, hogy nagy út, úr, víz, vár mellett nem jó lakni. Nekem pedig nem csak egyikben, hanem mind a négyben részem van.” (136)[59]

Az önálló, a katolikustól független anyakönyvezés is gondot, feszültséget okozott. Keresztesi szerint gróf Kolonics László nagyváradi püspök ezen „annyira megbosszantatott, hogy fogait is csikorgatta”. (139) A harchoz az egyház érdekeinél a személyes érdekeket jobban becsülő világi hatalmasságoktól nem kapott támogatást. A tárgyalások során például Bereczki István így kommentálta a püspök előtt az egyház függetlenségi harcát: „Jó dolog volt, míg templomunk nem volt: az Isten áldja meg az urakat, minket nem háborgattak, semmi különbség nem volt a pápisták és miközöttünk.” (145)

1787-re ugyan marasztották Keresztesit a nagyváradiak, de mindent elkövetett, hogy megcsonkítsák a prédikátor eddigi fizetését. (151)[60] Teleki grófnak kellett megdorgálni a lázadókat, akik az egész egyházkerületben igyekeztek lejáratni Keresztesit. (152-153) 1787. elején ezt írja naplójába:

„Magamra nézve pedig Váradon micsoda hasznot hajtottam mindezen szíves fáradságaimmal? Semmitsem egyebet ezer keserűségnél és bosszúságnál. Az én hallgatóim többnyire bégyepesedett lelkiismeretű, háládatlan, tudatlan emberek, kik közt méltán lehet óhajtani, hogy bárcsak ma is volna olyan Lacedaemon, melyben a háládatlanságnak bírái és törvényei valának. Vagy bárcsak ne volna igaz Esopusnak az a meséje, hogy egyszer a juhok az őket őrző ebeket elkergették, a mit megettek, azt sajnálván. De tudja az Isten minden szívnek titkait.” (149)

Keresztesi József nem is maradt tovább Váradon, az épülő templomot sem ő fejezte be. A főispán javaslatára elfogadta a szalacsi református gyülekezet hívását. Március 5-én elvégezte „a szent Bibliának egész olvasását, melyet 1784, d. 14. mart. kezdettem el”. (160) A gyülekezettől április 29-én szíve fájdalmával és a nép sírása között búcsúzott el,

„midőn kivált idegen helyekről öszvegyült úri s más roppant sokaság vala jelen [...] 3 esztendőig és 4 hónapokig tartott kibeszélhetetlen terhű, sok keserűségű és gyermekszülésnek fájdalmával vetekedő szolgálatomat a váradi hideg és nyughatatlan reformátusok közt elvégeztem; és hogy az Isten adjon ezen ekklezsiának terhe viselésére erősebb vállú, igazabb hűségű és bátrabb szívű őrállót, ennek tagjai között egyességet, atyafiúi szeretetet, a Krisztus evangéliumához intézett szent életet és az idegenek közt s előtt is kedvességet, az én rajtam elkövetett kedvetlen dolgokat ne tulajdonítsa bűnükül sokaknak”. (156)

Május 4-én 13 szekérrel, családjával együtt Szalacsra költözött, ahol élete végéig, 1812. május 15-éig szolgált. Emlékét a szalacsi templomban egy emléktábla is őrzi.

Összefoglalásként a következőket mondhatjuk. Keresztési József kettős harcot vív. Egyrészt a katolikus ellenállással, a törvények végrehajtását szabotálni akaró erőszakkal kell harcot vívnia. Ebben támasza csak a helyi uraságoknak a hitet lazán kezelő csoportja, melynek jellegzetes példája a Tisza urak magatartása. Csak ők partnerei a helyi hatalmasságoknak. De ők az egyházban nem az istentiszteletet, a Biblia magyarázását látják fontosnak, hanem úgy gondolják, hogy az egyház egy olyan polgári szervezet, civil tömörülés, amin keresztül bizonyos politikai érdekeket érvényesíteni lehet. Keresztési József sorsában az a különös, hogy a harcokban soha nem úgy jelenik meg a szuperintendens vagy az esperes, mint aki segít. Nem is teheti meg, továbbá a küriarchia több emberöltős eluralkodása miatt önálló hatalma, befolyása sincs. Épp úgy kiszolgáltatottja az uraknak, mint a lelkipásztorok, legfeljebb elvi szabályokat, teológiai döntéseket hozhat.

Kevés szó esik a fagyban, hóban, a szabad ég alatt is összegyülekező, prédikációt hallgató népről, a hívek sokaságáról, mely ebben a küzdelemben peremre szorul. A lelkipásztor lényegében őértük van, ők az igazi egyház, akik a küriarchia és hierarchia harcában marginalizálódnak. A lelkipásztornak, ha létezni akar, kapcsolatot kell építeni, tartani az egyház létezésének feltételeit megteremtő urakkal a hívek érdekében is. Így kerül a lelkipásztor két ütköző erő közé. Ha a bibliás, zsoldározó hívek érdekeit nézi csupán, az egyház urainak bizalmát elveszti, és nem lesz pap többé. Ha viszont csak az urak pártján áll, lehet, hogy felverekedi magát egy másodosztályú úr státuszába, de a gyülekezet bizalmát veszíti el. Ezért a következő század belső gyülekezeti problémái a papválasztási botrányokban lepleződnek le. Ennek leegyszerűsített, nem mindig pontosan diagnosztizálható képlete az, hogy a gyülekezet olyan hívő papot akar, aki képes lelki kenyeret adni, érvényesen prédikálni Isten Igéjét, a helyi gyülekezet hatalmasai meg olyant, aki beleilleszkedik az ő világukba, és féken tartja, erkölcsre neveli az egyszerű hívek seregét.

Ezt a folyamatot megfigyelhetjük a presbitériumok szerkezetének, ügyrendjének átalakulásában, az ecclesiolák megerősödésében, a házi istentiszteletek egyre jobban kárhozottat virágzásában. Ez a helyzet a 19. századi protestantizmusban kétirányú folyamatot indít el: a belmissziót és a különböző új protestáns, szabadegyházak megjelenését. Mindkettő a puritanizmusban kialakított gyülekezet-eszményre épít.

A papi hivatás konfliktusát Keresztési József egyik, a 92. zsoltár nótájára írt versrészlete foglalja össze:

Mindeneknek nevetsége

És gyalázatja lettünk;

Hallgatóink negédsége,

Bábel tornya felettünk;

Nem bírván keresztedet,

Uram! Kérünk tégedet:

Induljon szíved szánásra,

Ne juttass unatkozásra.

Szent beszéded drága gyöngye

Adatik a disznóknak,

Botránkozásnak göröngye

Szent neved, és sok póknak

Oly virág, melyből szívnek

Mérget s ellened vívnek,

Uram! miért nem akarod,

hogyan megjelenjen szent karod^[61].

A mióta az üldözés

Híveid nyája közt szűnt,

Nincs egyéb csak papküldözés,

Lásd meg Uram! ezt a bűnt,

Akiket legeltetünk,

Azoktól kergettetünk,

Kevés a juh; sok a gödölye

Kész, hogy pásztorát megölje.” (132-133)

Jegyzetek

[1] Áttekintés a korról: Csúthy Zsigmond: Protestáns egyháztörténet, 1711-1782. Debrecen, 1878.; A magyarhoni protestáns egyház története. Szerk.: Zsilinszky Mihály. Bp., 1907. (továbbiakban: Zsilinszky, 1907.) 331-512. p.; Ravasz Boriska: A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében. (1760-1780). Bp., 1935.; A magyar református egyház története. Szerk.: Bíró Sándor – Szilágyi István. Bp., 1949. (továbbiakban: Bíró-Szilágyi, 1949.) 177-261. p.; Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon, 1521-1945. Bp., 1985. 143-170. p.

[2] Pl. a Pest megyei Rád temploma elkobozásának története: Földváry László: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. Bp., 1898. I. köt. 305-315. p. Más példák: Zsilinszky, 1907. 372-418. p.

[3] A külföldre utazó diákok útlevelét csak szigorú ellenőrzések után kaphattak. Az osztrák örökösödési háború idején hazarendelték az összes diákot. 1750-1759-ig senki nem kapott útlevelét. A külföldi könyveket rendszeresen elkobozták a határon, csak hosszas vizsgálatok után kaphatták meg tulajdonosaik. A hazai teológiai művek megjelenését akadályozták. Bíró-Szilágyi, 1949. 233-235. p.

[4] A papmarasztásról: Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. és bőv. kiadás) (továbbiakban: Zoványi, 1977.) 458. p. Jellemző eset, hogy Szikszai Györgyöt 1783-ban menesztette a makói gyülekezet,

és 1786-ig állás nélkül volt. Szabó Aladár: Szikszai György élete és munkássága. Debrecen, 1927. (Szikszai egyébként a legtöbbet kiadott imádságos könyvet, az „öreg Szikszait” készítette: Keresztény tanítások és imádságok. Pozsony, 1786.) Szőnyi Benjámín papmarasztási botránjáról és a hőmezővásárhelyi helyzetéről: Zsilinszky, 1907. 423-424. p. Vö. Szeremlei Sámuel: Szőnyi Benjámín és a hőmezővásárhelyiek. Bp., 1890. 135-200. p.

[5] Az ágensek szerepéről, névsoráról: Zoványi, 1977. 15-16. p.; Zoványi Jenő: Ágensválasztás, 1762-1763. In: *Protestáns Szemle*, 1914. (továbbiakban: Zoványi, 1914.)

[6] Nyiri Sándor: A nagybirtok vallásügyi magatartása a 18. században. Bp., 1941. Ehhez a problémához, a Sinai Miklós körül kibontakozódó vitára ld.: Révész Imre: Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez. Bp., 1959. (továbbiakban: Révész, 1959.); Vörös Károly: Megjegyzések Révész Imre: Sinai Miklós és kora című munkájához. In: *Századok*, 1961. 1. sz. 138-149. p.; Révész Imre: A Sinai kérdéshez. In: *Századok*, 1962. 1-2. sz. 199-203. p.

[7] Heltai Gáspár: Száz fabula [...] Aesopusból és egyebünnen. Kolozsvár, 1566. Betűhű, új kiadás: Heltai Gáspár esopusi meséi. Kiadja: Imre Lajos. Bp., 1897. (Régi Magyar Könyvtár 4.) Az idézet „Az agg lóról és az agg agárról” szülő meséből való.

[8] Hoffer Ede: – In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1877. 90-92., 154-158., 227-230., 344-347., 390-394., 436-447., 483-491. p.

[9] Zoványi, 1977. 202. p. Egy kötet autográf prédikációi, amelyek 1757 és 1785 között születtek a Ráday Gyűjtemény kéziratárában található: K-1. 532. sz.

[10] Pozsony, Landerer. é.n. Zoványi lexikona szerint Bâselben 1754-ben jelent meg, talán egy német kiadásról van szó. Zoványi, 1977.

[11] Johannes Hübner (1668-1731) német pedagógus és teológus könyvei Magyarországon elterjedtek, neve közmondásos lett. „Ez volt hát a dolgok Hübnere” = a dolgok magyarázata. A Fodor Pál által fordított *Száz és négy bibliai históriák*-ból terjedt el például a „gyengébbek kedvéért” szólás is. Tóth Béla: Szájruul szájra. Bp., 1901. 423. p. Jókai is használja a „hübnere van” szólást a „furfangja van”, „valamilyen csele megoldása van” értelemben. Jókai Mór: A barátfalvi lévita. Bp., 1898. A Debreceni Kollégium 1770-ben megjelent *Methodusa* szerint a conjugisták a Hübner-féle bibliai históriákból mondták el saját szavaikkal azt, amit megjegyeztek belőle. A Debreceni Református Kollégium története. Szerk.: Barcza József. Bp., 1988. (továbbiakban: Barcza, 1988.) 122. p.

[12] Életéhez: Ádám Gerzson – Joó Imre: A nagykőrösi ev. ref. gimnázium története. Nagykőrös, 1896.; Juhász Béla: Fodor Gerzson és Csokonai. In: *Studia Litteraria*. Debrecen, 1963. 17-48. p.; Hoffer Endre: Fazekas Mihály levele Fodor Gerzsonhoz. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1878. 391-393. p. (Fazekas Debrecenből 1826. április 22-én kelt levele.); Uő: Horváth Ádám levele Fodor Gerzsonhoz, a dunamelléki superintendens főjegyzőjéhez Nagy-Kőrösön. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1876. 46-49. p.; Uő: (1877): Horváth Ádám levele Fodor Gerzsonhoz. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1877. 316. p. A jakobinus perben való részvételéről: Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. II. köt. Bp., 1952.

[13] Szőnyi Virág Mihály önéletrajza. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1893. 492-495., 509-511., 522-524. p.

[14] Czibula Katalin: Szilágyi András protestáns prédikátor naplója. In: *Lymbus*, 2004. 123-186. p.; A kézirat: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Oct. Hung. 679.

[15] Theschedik (Tessedik) Sámuel önéletírása. Kiadja: Zsilinszky Mihály. Pest, 1873. (2. kiadás: bev. és kiadja: Nádor Jenő. Szarvas, 1942.)

[16] Zsilinszky, 1907. 423-424. p.

[17] Ld. 3. sz. jegyz.

[18] Iratok a Türelmi Rendelet történetéhez. Szerk.: Mályusz Elemér. Bp., 1940. (A magyar protestantizmus történetének forrásai.) Itt található a legtöbb dokumentum.

[19] Mindkettőt Hoffer Endre tette közzé. Keresztesi József eredeti naplója. Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Keresztesi József Naplója. Bp., 1882. A kiadás az előszó szerint a Keresztesi mellett „Szalacson rektorkodott Szakács Józsefnek 1821 és 1822-ik években sajátkezűleg vett másolata nyomán, a kevésbé közérdekű és szerzőnek szorosabb családi körülményeit illető helyek kihagyásával készült példány után rendeztetett”. Szakács József Keresztesinek több kéziratban maradt munkáját lemásolta. A Ráday Gyűjtemény Kézirattára. K-1-28. 349. p. Ld. Kozma Borbála – Ladányi Sándor: A Dunamelléki

Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa. Bp., 1982. 51. p.

[20] Gulyás József: Keresztesi József. In: *Theologiai Szemle*, 1927. 5. sz. 356-365. p. (továbbiakban: Gulyás, 1927.)

[21] Gulyás József: Keresztúri verse a zöld tógáról. In: *Debreceni Szemle*, 1929. 34-39. p. (továbbiakban: Gulyás, 1929.)

[22] Takács Béla: Egy református prédikátor véleménye a magyar koronáról. A magyar korona és a koronázási jelvények leírása 1790-ből. In: *Theologiai Szemle*, 1978. 3-4. sz. 114-116. p.

[23] A magyar anekdotakincs. I-IV. Gyűjtötte és magyarázza: Tóth Béla. Bp., 1898-1903. II. köt. 65., 66., 79. sz.

[24] Az énekkéziratainak sorsát ismerteti: Gulyás, 1927. 360-361. p. Ehhez még: [Gulyás József:] Hol van Keresztesi József énekeskönyvének kézírata? In: Magyar protestáns könyvtárpolitika. Sárospatak, 1929. 4. p.

[25] A magyar nyelv eredetéről. Néhai Keresztesi József kéziratából (1799) kiadta: Fel-Apáti Molnár Sándor Pozsony, 1844. Belső eredeti címe: „A bárkai nyelvből ágazott magyar nyelv, melynek eredetét, reguláit, ágazatait és ezek szerint némely nemzetnek, főembereknek, familiáknak, helységeknek, hegyeknek, pogány isteneknek, vizeknek, mértékeknek s a t magyar eredetű és értelmű neveiket vizsgálja és mutogatja Keresztesi József”. A kiadó írt hozzá előszót. Ld. még: Ponori Thewrewk József: Keresztesi József 1799-iki magyar nyelvtudományi művének felfödözése s megismertetése. Pozsony, 1844. 64. p. A könyvet ismertette: *Irodalmi Őr*, 1845. 3. sz.

[26] Tóth Ferenc: A helvetiai vallástételt tartó túl a dunai [...] püspökök élete [...] Győr, 1808.; Uő: A helvetiai vallástételt követő túl a tiszai [...] püspökök élete [...] Győr, 1812. Kapcsolatukról: Gulyás, 1927. 361-362. p.

[27] Gulyás, 1927. 363. p.; Harsányi István: Bod Pétera Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1928. 81-95. p.

[28] Pehm [Mindszenty] József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. Padányi Bíró egyetlen vizitációs alkalma alatt 46 protestáns templomot záratott be.

[29] Zsilinszky, 1907. 365. p. XIV. Benedek pápa Bécsben a vakbuzgóságot elítélte, és ezt közölték is Padnyi Bíró Mártonnal. Vö. Zsilinszky, 1907. 519. p.

[30] Vö. 16. sz. jegyz. A továbbiakban a napló 2. kiadásainak oldalszámait a szövegben zárójelben jelölöm.

[31] A petécs vagy patécs a bőrön keletkezett kiütés, elváltozás, valami kiütéssel járó járványos betegség. Kis József: Egészséget tárgyazó katechizmus [...] Sopron, 1794. Egyik gyimesi szerelmes átokdal szerint „Vegye el a jó Isten az eszedet/ Apró petécs kelje meg a melledet”.

[32] Délután 4 órakor Wespri Istvánnal beszélgetett. Ennek dokumentuma a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában R. 790.a. jelzettel egy 10 oldalas kéziratban található, latin címe: „Colloquium Inter Augustissimum Romanoru(m) Imperatorem Josephum II. et Stephanum Wespriimum Medicinæ Doctorem Debrecini ad diem 18 am May, horam 4tan pomerida(m) 1775” Magyarul: Ember Ernő: Wespri István beszélgetése József császárral. In: *Könyv és Könyvtár*, 1977. 71-81. p. A császár jelölt ekkor Szilágyi Sámuel szuperintendenssel is beszélgetett „hosszan, bátran és szabad lélekkel”. Szűcs István: Királyi Debreczen Város történelme. 3. köt. Debrecen, 1872. 788-792. p.

[33] A szokásról: Szigeti Jenő: A grafittik előtörténetéhez. Fába vésett nevek, szívek, versek nyomában. In: *Ethnica*, 2001. 4. sz. 124-125. p. Az epigramma így szól: „Transilvaniacos magnó molimine mones / Scandeus, sedit in hac Pannonus hospes humo. J.K. mp.”

[34] Gulyás, 1929. Gulyás a kéziratot Szentgyörgyvölgyi József gyűjteményéből közölte: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, R 702. 90-93. p. (A vers kézírata.) Lugossi József 1860 körül Csokonai József naplójából másolta ki: Uo. R 1092. Ld. még uo. R 3069. 14-15.p. Az Országos Széchényi Könyvtárban Gyárfás Pál gyűjteményben (1806-1830): 18/b-20/a. stb. Fekete Csaba – Szabó Botond: A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. Bp., 1979.; Stoll Béla: A magyar kézirat énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542-1840). Bp., 2002. 333. p., 1176. tétel.

[35] Uo. 1157. tétel, 101b-103a. A gyűjtemény Kazinczy Ferenc tulajdonában volt kéziratok gyűjteménye. (Apróságok I.) MTA Könyvtárának Kézirattára, 604/I. 84a-107b.

[36] Tiszántúli Református Egyházi Levéltár. Debrecen, I.1.a.5.; Barcza, 1988. 135. p.

[37] „Toga: O ego, Debrecinae signum memorabilie Musae, / Quod dixit viridem turba latina togam, / Cur ego nata fui?”

[38] A napló felsorolja azoknak a jóakaróknak az adományait, akik külföldi útját segítették. (6-7)

[39] Keresztesi József naplójegyzetei akadémiai útgáról, 1779-1780. In: *Theologiai Szemle*, 1925-1926. 78-83., 154-166., 262-264., 365-367., 530-534., 707-708., 918-919. p.; 1927. 160-161., 331-338. p.; 1928. 106-109., 199-200., 319-320. p.; 1929. 182-186., 376-381. p.; 1930. 553-556., 764-765. p.; 1931. 285-286., 380-381. p.; 1932. 542-555. p.; 1934. 336-341. p.; 1936. 114-148. p. Az utolsó közlemény után is „folytatása következik” jelzés van, de a folyóirat több részletet nem közölt. Gulyás József szerint „ez Itinerarium a Szepesi Csomboréra s a Miskolczi Csulyak Istvánéra s Mátyáséra emlékeztet”. Gulyás, 1927. 357. p.

[40] „Elmúlt az aratás, elvégeződött a nyár, és mi meg nem szabadultunk.” (Károli Gáspár revízió előtti fordítása, 1883.)

[41] Révész, 1959. 343. p.; Révész Imre: Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728-1803) életéből és működéséből. Bp., 1966. Érdemes elolvasni Vörös Károly kritikáját és Révész Imre erre adott válaszát, ld. 6. sz. jegyz.

[42] Csernák Béla: A nagyváradi reformáta árva ekklesia régi gyászából való kikelése. Nagyvárad, 1933. 18. p.; Uő: A református egyház Nagyváradon. 1557-1660. Nagyvárad, 1934. 274. p.

[43] Zoványi, 1914. Életéről: Zoványi, 1977. 424-425. p.; Somkúti Gabriella: Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője. In: *Magyar Könyvszemle*, 1968. 147-170. p.

[44] Az alapige: „A ki a Krisztusban vagyon, új teremtett állat légyen; a régik elmúltak, ím, mindenek megújultak” (2Kor 5, 17) – A kiadvány címe: „Új teremtett állat, amelynek ábrázatjában midőn a nagyváradi reformata ekklesia felséges II. József római császár és valójában apostoli király vallás szabados gyakorlása iránt kiadott kegyelmes parancsolatjának ereje szerint 1784. eszt. első napján, régi árvaságának gyászából levetkeztvén, az isteni tiszteletnek felállásával, egy valóságos új öröm esztendőtt szentelt volna; a keresztyén ember első tanításban levette előadta [...] t.sz. és v. Boros-jenői Tisza István, és László urfiaknak Várad-Olasziban lévő házok udvarán felvont sátor alatt. Nagy-Várad, 1784. – Egy Miller nevű cenzor jóváhagyta, 1300 példányban készült. (Napló, 76-77)

[45] „Áldott az Izrael Ura Istene, hogy meglátogatta és megváltotta az ő népét”

[46] A patriarcha az öreg Péchy Imre, akinek házában a január 1-jén az istentiszteletek újraindulását köszöntötték.

[47] „A napokban nem vala Király Izraelben, kinek-kinek a mi jónak tetszik vala az ő szemei előtt, azt cselekszi vala.”

[48] Valószínűleg valamilyen énekversre utalhat.

[49] „Emlékezzél meg rólam én Istenem nekem jómra, és mind azokról, melyeket én e néppel cselekedtem.”

[50] Nagy Sámuel ágens február 12-i felterjesztése (56-60), ennek hibái (60); a püspöknél való tárgyalás (62-63); a Beóth János viczispánhoz küldött királyi parancsolat (63-64); a püspökség tiltakozása (65-67); az álmosdi urak Péchy és Csanádi elleni replikája (67-68).

[51] „Annakokáért ezt mondja az Úr: Megtértem a Jeruzsálem városához kegyelmesen, az én házam megépítetik abban, ezt mondja a Seregeknek Ura, és kinyujtatik a mérő linea Jeruzsálemen.”

[52] Ronkovits Dávidról van szó, aki Szinnyei József szerint szentszéki ülnök volt, és Nagyváradon kánonjogot tanító tanár, bölcséleti és teológiai doktor. Műve: *Theses canonicae ex decretalibus D. Gegorianae Pape IX. jure Hungarice depromtae [...] Praeside [...] propugnandas suscepit David Ujvary [...] mense Nov. anno 1771. N-Varadini.* Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái. I-XIV.* Bp., 1891-1914.

[53] Attyafiait békességre intő József, kinek képében a felséges II. József római császárt [...] a vallás szabados gyakorlásában szükséges keresztyén egymást eltérés iránt kiadott kegyelmes parancsolatja szerint leírta és mindeneket az ő parancsolatjának megtartására Nagy-Várad Olasziban 1784. eszt. böjtmás havának 19. napján tartott József napi gyülekezetben intett. Nagyvárad, 1784.

[54] Sashegyi Oszkár: *Zensur und Geistesfreiheit under Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder.* Bp., 1958. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae*)

[55] „És elbocsátá az ő atyfiait és elmenének, kiknek megparancsolta vala, hogy az úton egybe ne veszének.”

[56] A pesti evangélikus gyülekezet első istentiszteletén 1787. október 24-én a közeli kegyesrendi iskola diákjai karnagyuk vezetésével énekelte, a belvárosi plébániatemplom vezetősége pedig ettől kezdve 7 éven át egy hordozható kis orgonát bocsájtott az evangélikus gyülekezet rendelkezésére. Fabiny Tibor: *Insula Lutherana. Képek a Deák téri Evangélikus gyülekezet kétszáz éves történetéből.* Bp., 1987. 5. p.

[57] Jellemző, hogy Keresztési József első gyermekét, Miklóst, csak úgy keresztelhette meg a Tisza urak házánál, hogy előbb Józsa Ferenc plébánosnak lefizette a stólát. (75)

[58] 1784 és 1790 között a nagyváradai görögkeleti székesegyház tervezte. 1802-ben a debreceni református Nagytemplomhoz is készített terveket, de Péchy Mihály tervét fogadták el. Zádor Anna – Genthon István: *Művészeti Lexikon.* 1. köt. Bp., 1965. 583. p.

[59] A nagy úr a Tiszákat, az út az országutat, a víz a Körös 1786-os árvízét, a vár pedig a bontásra ítélt váradai várat jelentette.

[60] A mozgalom vezetői „irigy és nyughatatlan emberek” voltak: Bereczki Mihály és fia István, Baranyai Pál, Szathmári János és Nagy László. (151)

[61] Ézs53, 1. „Kicsoda hiszen a mi prédikálásunknak? és az Úrnak karja kinek jelenik meg?”

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
 évfolyam
 2. szám
 A. D.
 MMX

Csohány János: Leo Thun egyházpolitikája

Leo Graf von Thun-Hohenstein^[1] (1811-1888) cseh nemzetiségű arisztokrata 1849 nyarának végén kapta a bécsi kormányban az akkor alakított kultuszminiszteri tárcát. A minisztérium neve *Vallásügyi és Oktatási Minisztérium (Ministerium Cultus- und Unterrichts)* volt. Az 1848 novembere óta működő Félix von Schwarzenberg herceg miniszterelnök vezette kormány gyökeresen új birodalmi politikát követett. A fiatal I. Ferenc József által Olmützben, 1849. március 4-én kiadott birodalmi alkotmány szellemében egységes összbirodalmat kívánt kialakítani, Magyarország alkotmányát, területi integritását eltörölték és beosztották az örökös tartományok közé. Világos után tényleges katonai diktatúrát építettek ki a koronatarományokra szabdalva Magyarországon. 1851. december 31-én a császár egy pátenssel eltörölte az 1849. március 4-i alkotmányt, és abszolutizmust vezetett be az egységesnek deklarált birodalomban. Ezt nevezik az osztrák történészek *Neoabsolutismus*-nak, a magyar történelmi hagyomány egyszerűen abszolutizmusnak vagy önkényuralomnak szereti nevezni, hiszen Magyarországra nézve semmi új vonás sem volt az abszolutizmusban, aminek berendezkedésében már 1849. augusztus 13-a után élt. Az összbirodalmi eszmének és szervezetnek megfelelően kellett az oktatási rendszert és az egyházak helyzetét szabályoznia a kormánynak. Az oktatásügygel mi most nem foglalkozunk, bár az is érzékenyen érintette a magyarországi egyházak jogi és anyagi helyzetét. Az egyházpolitika területén is a magyarországi protestánsokra vonatkozó elképzeléseket, terveket és intézkedéseket tekintjük át annyiban, amennyiben abból Leo Thun egyházpolitikáját megismerhetjük.^[2] Magáról az 1859. szeptember 1-jén keltezett, valójában szeptember 11-én kibocsátott protestáns pátensről és annak sorsáról más előadások szólnak.

1848. október 12-én a minisztertanácsban gróf Stadion belügyminiszter a protestánsok helyzetéről terjesztett elő beszámolót, december 24-én visszatért e témára és hangsúlyozta, hogy a császár elé kellene terjeszteni a protestánsok ügyét, és a Magyarországra vonatkozóan kiadásra kerülő törvény meghatározott paragrafusaihoz róluk intézkedni kellene. A minisztertanács egyetértett a belügyminiszterrel, ennek ellenére nem terjesztették a császár elé.^[3] 1849. január elején gróf Dessewffy Emil Windischgrätzhez, január 18-i kelettel Pozsonyban keltezve gróf Andrássy György báró Hübnerhez intézett memorandumban egymástól függetlenül a kialakult helyzetet elemezve, a jövőbeli teendőkről azt fejtegették, hogy a protestánsok felelősek elsősorban a történelemért, különösen a kálvinisták, akik a huszárok közt többségben vannak. A protestáns egyházakat szoros állami ellenőrzés alá kell vonni.^[4] Ján Kollár (1793-1852) volt pesti (Kohlmarkt, ma Deák téri) szlovák evangélikus lelkész, aki már 1848. márciusában Bécsbe menekült, ahol 1849. április 29-én a bécsi egyetemen a szláv régészet és őstörténet professzorává nevezték ki, beadvánnyal fordult a belügyminiszterhez és szakszerűen kifejtette, hogyan kell átszervezni a magyarországi protestáns egyházakat. Szerinte az örökös tartományok állami konzisztóriummi jellegű egyházigazgatási rendszerét kell kiterjeszteni a magyarországi protestáns egyházakra is és ezt az egyházalkotmányt az uralkodó kötelezően rendelje el, és kényszerítse rá - korabeli kedvenc szóhasználatával - oktrojálja rá az egész birodalom valamennyi protestáns egyházára, hogy azok egyetlen birodalmi protestáns egyházat alkossanak (eine „*protestantische Gesamtkirche Österreichs...ist rathsam*”).^[5]

1849 áprilisában menekült Besztercebányáról Bécsbe Ján Kollár elv- és személyes barátja, Karol Kuzmány (1806-1866), ottani szlovák evangélikus lelkész, volt esperes. Kuzmány tehetséges és jól képzett teológus, sikeres szlovák költő, aki 1836-38-ban egy szlovák irodalmi lapot (*Hronka*) is szerkesztett, mindezen felül Kollárhoz hasonlóan lelkes szlovák nacionalista volt.^[6] Mindketten kitűntek az 1840-es években zajló, és a magyarországi evangélikus és református egyház egyesítését célzó, ún. uniós mozgalmak heves ellenzése terén. A gróf Zay Károly (1797-1871) evangélikus egyházi főfelügyelő által kezdeményezett és a szintén evangélikus vallású Kossuth által is erősen támogatott egyházi unióban a szlovák evangélikus lelkészek egy része nem látott mást, mint a majdnem kizárólag magyar nemzetiségű reformátusokkal egyesülve az

evangélikus szlovákok elmagyarosítására tett kísérletet. A Magyar Királyságban (Erdély, Horvátország és a Határőrvidék nélkül) élt 1.655.600 református, 827.800 evangélikus. Az evangélikusokból mintegy 450.000 szlovák, megközelítőleg 200.000 német és 180.000 magyar anyanyelvű volt. Az egyház közép és felső vezetésében a világi egyháztagság, azaz a magyar nemesség volt a meghatározó elem. A lelkészek minden nemzetiségben az illető nemzetiségből valók voltak, akik a saját és híveik anyanyelvén végezték az egyházi szolgálatot, ezen a nyelven folyt az adminisztráció, mindössze az anyakönyvek vezetése történt 1843 óta országgyűlési törvény rendelkezése következtében magyarul, ami sérelmes volt a nemzetiségek számára.[7] Az anyanyelvi középfokú oktatás, tanítóképzés biztosítva volt az után is, hogy a közép- és felsőoktatásban megszűnt a latin tanítási nyelv. A felsőoktatásban viszont jelen volt a német nyelvű oktatás.

Az uniós mozgalmakban kétségtelenül volt magyarosítási szándék, nem szabad azonban elfeledni, hogy ez a két egyház évszázadokon keresztül szoros együttműködésben élt, hiszen a katolikus uralkodóház rekatolizáló törekvései hosszú ideig állami politikai szinten voltak, amiket rendeletek, törvények támogattak. Az evangélikus és református egyházra azonos állami törvények vonatkoztak, egyházalkotmányuk gyakorlatilag megegyezett, a teológiai áramlatok is hasonlóan hatottak mindkét egyházra, tehát ezek a kifejezetten egyházi szempontok sem voltak elhanyagolhatók. A szlovák nacionalisták viszont csupán a magyarosítás veszélyétől tartottak. Ebben őket a pánszlávizmus erősítette, aminek volt az orosz cári kormányzat által támogatott titkos vonala, és volt egy ausztrósláv szárnya, amely Ausztria keretén belül óhajtott a birodalomban élő szlovákokat egyesíteni, el odáig, hogy a magyar államiság keretéből is kivonja, és közvetlenül Bécs fennhatósága alá rendelje területüket. Ehhez az irányzathoz tartozott Kollár, Kuzmány, Ludovít Štúr (1815-1856), Michal Miloslav Hodža (1811-1872), Josef Miloslav Hurban (1817-1888), az utóbbi két evangélikus lelkész létre nem csupán szóban és írásban küzdött az unió és a „magyarizmus” ellen, hanem 1848-49-ben szabadcsapatot szervezve fegyveresen is.[8]

Kuzmány is hivatalt vállalt a felvidék megszállása után a cs. kir. polgári közigazgatásban, 1849 márciusában pedig hódoló küldöttséget vezetett a császárhoz, megköszönte az olmüzi alkotmányt és kérte, hogy a szlovákok lakta területeket vegye ki a császár Magyarország területéből, és csatolja közvetlenül a birodalomhoz, mint koronatarományt. Ezért tartotta tanácsosnak 1849 áprilisában, amikor a magyar honvédség felszabadította a Felvidéket, hogy Bécsbe meneküljön.[9] Valójában tehát egyházi köntösbe öltöztetett nemzetiségi küzdelemről volt szó. Arról viszont a szlovák nemzeti érzéstől vezérelt evangélikus lelkészek is elfeledkeztek, hogy a magyarságnak is meg kellett vívnia a jozefinizmus idején (1780-1790) és majd 1849 után a maga nyelvhasználati küzdelmét, mert rá a német nyelvet akarta az osztrák öszbirodalmi eszme rákényszeríteni. Ami a pánszlávizmust illeti, azon a téren is megvolt a valóságos veszély, ami Magyarország integritását fenyegette. Azt sem voltak hajlandók tudomásul venni a szlovák hazafiak, hogy a magyar felfogás a politikai nemzet kategóriájában gondolkodott, amely szerint a közös hazához való hűség a haza más anyanyelvű tagjaira is önmaguktól kötelező kellene, hogy legyen.[10] A korábbi századok *hungarus* tudatát várták a haza minden állampolgárától a magyar elit tagjai, ami nem volt azonos, azzal, hogy a más nyelvűek adják fel anyanyelvüket. A kuruc szabadságharcokban a szlovákok a magyarokkal együtt küzdöttek, s 1848-49-ben tízezret meghaladó számban harcoltak szlovák honvédek.

Karol Kuzmány 1849. június 24-i kelettel a birodalmi belügyminisztériumhoz memorandumot nyújtott be,[11] amelyben a magyarországi protestáns egyházszervezetet úgy ábrázolta, mint ami a lázadás melegágya, ezért is megszüntetendő és a birodalom összes protestánsa egy birodalmi protestáns egyházba egyesítendő, aminek legfőbb vezetője a birodalmi főkonzisztórium legyen, amelynek tagjait az uralkodó nevezze ki, és fizesse. Az egyház hierarchikus-episkopális, azaz lelkészek és szuperintendensek által vezetett legyen, a szuperintendenseket az állam fizesse, hogy azok egyházuk tagjaitól anyagilag is függetlenek legyenek, és képviselni tudják az állami elvárásokból rájuk háruló feladatokat. Ezt adják ki egy ideiglenes rendeletben és kb. három év múlva bizalmi emberek tanácsát kikérve az uralkodó engedélyezzen zsinatot, ami elfogadja – legfeljebb lényegtelen módosításokkal – a már érvényben lévő egyházalkotmányt. Ugyanezt megküldte 1849. július 6-i dátummal az evangélikus vallású, erdélyi szász származású Geringer bárónak[12] (1806-1889), Magyarország politikai kormányzójának (Landes-Comissair in Ungarn). 1850-ből található a

Thun-Hohenstein Nachlaß iratai között Kuzmánynak szintén egy hasonló beadványa.[13] Ezzel el is jutottunk ahhoz a ponthoz, ahol látjuk a Leo Thun protestáns egyházpolitikájának forrását. Közben 1849. október 8-án beiktatták Kuzmányt a bécsi Protestáns Teológiai Tanintézet frissen létesített gyakorlati teológiai tanszékére, az ő kötelessége lett az egyházjog előadása is.[14]

Kollár és Kuzmány nemzetiségi politikájuk érdekében összbirodalmi politikai hasznot ígértek a bécsi kormánynak, e politikai haszon érdekében fogadta el a kormány javaslataikat és készítette el Thun velük, vagy már Kuzmányval a rövid úton, láthatóan még 1850-ben császári parancssal bevezetni kívánt egyházalkotmányt.[15] 1850 januárjában nem várt módon értesült erről Georg Bauhofer (1806-1864) budai német evangélikus lelkész, az evangélikus Mária Dorottya főhercegnő, József nádor felesége volt udvari lelkésze. Hamarosan, 1850. február 10-én megjelent – az egyébként református vallású – Julius von Haynau báró, Magyarország katonai kormányzójának a magyarországi protestáns egyházak átszervezéséről szóló ideiglenes rendelete. A rendelet Kollár és Kuzmány közreműködésével készült, mert az eddig vázolt javaslatait találjuk meg benne, egyelőre Magyarországra nézve.[16] A protestáns egyházak világi tisztségeit megszüntette, gyűlést tartani az illetékes katonai hatóság engedélyével lehetett. A szuperintendenciák határait a jövőben a katonai kerületekhez fogják majd igazítani, ugyanakkor sor fog kerülni a szuperintendensek és adminisztrátorok állami dotálására. Szuperintendensi adminisztrátorok említésére azért került sor, mert akkorra már három evangélikus szuperintendenst elmozdítottak, ill. letartóztattak, később a negyediket is, és helyükre az állam nevezett ki általa fizetett adminisztrátorokat.

Bauhofer értesülését tehát megerősítette a Haynau által kiadott rendelet és a lelkészek kérvényt fogalmaztak a Metternich parancsára Bécsben élő Mária Dorottya özvegy nádornéhoz, amelyben arra kérték, hogy a Haynau rendeletének visszavonását érje el az uralkodónál.[17] 1850 júniusában az evangélikus vallású Mária Dorottya a kérést teljesítette, és Ferenc József leállította Thunnal a már kinyomtatott egyházalkotmány-tervezet kiadását.[18] A birodalmi protestáns egyház kinevezendő szuperintendensei, a tervezet formális megtárgyalására összehívandó bizalmi férfiak névsora és a birodalmi főkonzisztórium névsora nagyjából szintén összeállt.[19] Amennyire a magyarországi és erdélyi protestánsok nagy része tiltakozott a birodalmi protestáns egyház terve ellen, annyira örültek annak az örökös tartományok protestánsai, mert akkor egy nagy lélekszámú egyház keretébe tartozásuk, az annak élén álló császári-királyi főkonzisztóriummal nagyobb védelmet adott volna nekik a katolikus egyház rovasukra elkövetett túlkapásai ellen.

1850 őszén a kultuszminisztériumban (állam)titkárként alkalmazta Thun Josef Andreas Zimmermann (1810-1897) nagyszabeni jogakadémiai professzort,[20] aki ettől kezdve a protestáns egyházalkotmány kidolgozásának, bevezetése módjának megtalálása terhére nagy részben átvette Kuzmánytól. A munkálatokról rendszeresen tájékoztatta Thun a császárt, aki véleményezte a munkálatot, és akkor folytatta a tervezetet Zimmermann. Így azt is mondhatjuk, hogy Ferenc József egyházpolitikájának is nevezhetjük a Thunét. 1852. december 14-én terjesztette a minisztertanács, majd annak jóváhagyása után a császár elé Thun a tervezetet. Az uralkodó kikérte a birodalmi tanács véleményét, ami elutasító volt. Az agg Metternich is ellenezte. 1854-ben döntött úgy a császár, hogy egyelőre ne birodalmi protestáns egyházalkotmányt készítsenek, hanem csupán Magyarország számára.[21] Ez a lassúság szinte érthetetlen, de nem a cs. kir. adminisztráció tehetetlenségéről volt szó, hanem szerintem várták az idő múlását, hogy a magyarországi egyházi autonómiához ragaszkodók, az ún. autonómisták belefáradjanak az ellenállásba, felhagyjanak a minisztériumok, sőt a császár küldöttségjárásokkal történő zaklatásával és egyéb ellenállási kísérletezéseikkel, és a végén elfogadják az oktrojált egyházalkotmányt. De várták a Szent Székkel készülő konkordátum aláírását is, hiszen akkor a pápa és a katolikus egyház hathatósabb támogatásával még jobban az erő helyzetéből tárgyalhattak volna a protestáns egyházalkotmányról.

1855 nyarán Bécsben magyarországi „bizalmi férfiakkal” tárgyalták végig egy hónapon át a most már csupán a magyarországi két protestáns egyház számára készített alkotmánytervezetet.[22] Azzal egy időben zárult a konkordátum megkötésének ügye, az aláírást viszont a császár születésnapjára halasztották. Zimmermann tervezete az 1835. évi porosz Alsó-Rajna-vidéki és westfáliai református konzisztoriális egyházalkotmány

mellett az 1791. évi budai és pesti zsinatok végzéseit is némileg figyelembe vette. A protestáns autonómiát azonban így is mélyen sértette pusztán az a tény, hogy az uralkodó akar egyházalkotmányt adni a magyarországi protestáns egyházaknak, továbbá a világiakat a vezetésben háttérbe szorítja, valamint a főkonzisztóriumnak az a jellege, hogy nem csupán kormányzati felügyeleti szerv, hanem egyúttal az egyház belső igazgatásának, bíraskodásának legfőbb szerve is lett volna.

1856-ban az egyházkerületekhez küldte meg a kultuszminisztérium az egyházalkotmány tervezetét – korabeli szóhasználatlaltal – az Entwurf-ot, hogy azok nyilatkozzanak. Az egyházkerületi közgyűlések megtárgyalták és elutasították azt. E megtárgyalást a sajtóban is engedélyezte a cenzúra. A kerületi közgyűlések ragaszkodtak ahhoz, hogy autonóm zsinatokon alkothassák meg egyházalkotmányukat, amit az uralkodó csupán jóváhagy.[23]

Még három év telt el addig, amíg a minisztertanács, majd a birodalmi tanácsa véleményezte a némileg átdolgozott egyházalkotmány-tervezetét. A zsinatot csupán az oktrojált egyházalkotmány alapján átszervezett egyházak tarthatnak, a végső kibocsátása előtt elhagyták az egyházalkotmányból a két egyház élére tervezett külön-külön fő-konzisztóriumot, és helyettük kultuszminisztériumi osztály gyakorolta volna a főfelügyeleti jogot. Az eredeti terv szerint az egyházközségeknek kellett volna legelőször átszerveződniük, aztán az egyházmegyéknek, végül a kerületeknek.[24] A kibocsátott pátenses egyházalkotmányban viszont az egyházkerületeken kellett az átszervezést kezdeni. Az 1859 tavaszától dúló osztrák-francia-olasz háború egy győztes csatája után javasolták a pátens kibocsátását, azonban sorra vereséget szenvedtek az osztrák csapatok.[25] A vesztes háborúból Ferenc József viszonylag kedvező békével hozta ki a birodalmat, így külpolitikailag megerősödve, belpolitikai ereje tudatában írta alá és adta ki a protestáns pátens néven elhíresült egyházalkotmányt a császár.[26] Alexander Bach (1813-1893) belügyminiszter, a rendszer névadója megbukott, nem így Leo Thun, aki átvészelte a magyarországi pátens-küzdelmet, annak kudarcát,[27] és más területen vezette be a pátenses egyházalkotmányt, így például a birodalom ciszlajtániai területén, ahol viszont örömmel fogadták azt a protestánsok.

Jegyzetek

[1] A német nyelvű szakirodalomban írják nevét Leo Graf Thun-Hohenstein-nak is, de Leo Thun-nak is, a magyar szakirodalomban korábban Thun Leó-ként szerepelt többnyire, a jelenlegi külföldi névhasználathoz alkalmazkodva írjuk Leo Thun-nak.

[2] Néhány feldolgozás, ami e témához tájékoztatást ad és régi, valamint új irodalmat: Révész Imre, ifj.: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Bp., 1957. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 2-3.) (továbbiakban: Révész, 1957.); Gottas, Friedrich: Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Aera des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859. München, 1965. (továbbiakban: Gottas, 1965.); Csohány János: A magyarországi protestánsok abszolutizmuskori bécsi kormányiratok tükrében. Bp., 1979. (Theológiai Tanulmányok. Új folyam. 8.) (továbbiakban: Csohány, 1979.); Csohány János: A Habsburg-önkényuralom változásai. In: *Confessio*, 1979. 3. sz. 65-77. p.; Szatmári Judit: A református egyház az önkényuralom éveiben, 1850-1860. [Kézirat. PhD-disszertáció. Bp., 2001.]

[3] Csohány, 1979. 41. p.

[4] Wertheimer Ede: Újabb adatok a magyar ókonzervatívok történetéhez. In: *Századok*, 1915.; innen vette át: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. 2. köt. Szerk.: Andics Erzsébet. Bp., 1952. 266-275., 353-363. p.; Vö. Csohány, 1979. 40-41. p.

[5] Schwarz, Karl W.: Ján Kollárs Denkschrift zur ungarischen Kirchenfrage (1849). In: *Österreichische Osthefte*, 1979. 105 skk.; Uő: Eine „protestantische gesamtkirche Österreichs...ist rathsam. In: Ján Kollár als kirchenpolitischer Vordenker. Referat in Bratislava im Rahmen der Konferenz „Die slawische Idee und Ján Kollár – genese des Nationalismus in Mitteleuropa. 1994. 09. 19-21.; Kollár emlékiratai megjelentek: Kollárova dobrozdáni a nástin zivotopisny z roku 1849. Hg.: Karásek, J. v Praze, 1903. Ez a magyar

szakirodalomban teljesen ismeretlennek számít, nem használta például: Révész, 1957. Karl W. Schwarz említett tanulmányát recenzeálta: Csohány János: Kuzmány Károly két osztrák egyházjogtörténeti tanulmányban. In: Csohány János: Egyháztörténeti írások. Debrecen, 1994. (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének Tanulmányi Füzetei, 29.) 99-100. p.

[6] Schwarz, Karl W.: Wien und das slowakische Luthertum im 19. Jahrhundert. Karl Kuzmány – ein Lehrer der Kirche. In: Lutherische Kirche in der Welt. Jahrbuchs des Martin-Luther-Bundes 1993. (továbbiakban: Schwarz, 1993.); Uő: „Meine Popularitaet (...) dürfte auch der Anstalt zu Gute kommen”. Zum 200. Geburtstag des lutherischen Kirchenrechtslehrers Karl Kuzmány. In: Wiener Jahrbuch für Theologie Bd. 6. 2006. 337-352. p. (továbbiakban: Schwarz, 2006.)

[7] Bőséges irodalma van a magyarországi protestáns unió mozgalmának, de szerintem téves csupán politikai mozgalomnak és a magyarosítás törekvésének beállítani, amint alább kifejtem. Vö. Kertész Botond: Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években. In: *Protestáns Szemle*, 1997. 4. sz. 256-281. p.; Csohány János: A Leuenbergi Konkordia előfutárai Magyarországon. A magyarországi reformátusok és evangélikusok kéri és nagygeresdi egyezménye 1830-ban és 1833-ban. In: *Theologiai Szemle*, 1984. 5. sz. 306-309. p.; Ugyanez németül: Vorlauffer der Leuenberger Konkordie in Ungarn. In: *Der deutsche Protestantismus und die Kirchen Südosteuropas im 16. und 19. Jahrhundert.* Hrsg.: Ritter, A.M. Heidelberg, 1985. 110-119. p.; Schwarz, Karl W.: A magyarországi protestantizmus helyzete és fejlődése a 19. században. A magyarok és a szlovákok közötti egyházi konfliktus különösen a neoabszolutizmus korában. In: *Theologiai Szemle*, 1997. 5. sz. (továbbiakban: Schwarz, 1997.) 281-282. p.; A statisztikai adatokra ld. Gottas, 1965. 46. p.

[8] Schwarz, 1993. 162-163. p. Bő adatokat tartalmaz Ján Kollárról és az említett szlovák személyiségek tevékenységéről is.

[9] Schwarz, 1993. 163. p.; Schwarz, 2006.

[10] Gogolák, Ludwig von: Beitrage zur Geschichte des slowakischen Volkes II. Die slowakische nationale Frage in der Reformepoche Ungarns (1790-1848). München, 1969. 25. p. Idézi: Schwarz, 1997. 282. p.

[11] Schwarz, Karl W.: Karol Kuzmány's Memoranden zur kirchlichen Verfassungsgeschichte (1850) und zur aktuellen Lage der Lutherischen Kirche (1849). Edition und Analyse. Presov, 2000. (Acta Collegii Evangelici Presoviensis VII. Miscellanea anno 1999.) (továbbiakban: Schwarz, 2000.) 97-109. p. Eredeti az Österreichisches Verwaltungsarchiv, Wien, Nachlaß Helfert, Konvolut 5. alapján közölve. Másolata található: MOL. (továbbiakban: Magyar Országos Levéltár) D 55. (= Abszolutizmuskori Levéltár.) Res. Ger. Nr. 522/1849.

[12] Schwarz, 2000. 109-114. p. Eredetije: MOL. D 55. Res. Ger. Nr. 522/1849.

[13] Kuzmány, Karl: Historische Darstellung der Verfassungs-Veränderungen der evangelischen Kirche im Kaiserstaate Österreich nach den verschiedenen Ländern und beiden Confessionen (1850). E címmel és jelzettel hivatkozás: Csohány, 1979. 166. p., 14. sz. jegyz. Teljes szövege: Schwarz, 2000. 90-97. p. Eredetije: Haus-Hof und Staatsarchiv, Wien. Nachlaß Leo Thun-Hohenstein. A 3 XXI. D 92.

[14] Schwarz, 1993. 164. p.

[15] Schwarz, 1993. 165. p.

[16] Schwarz, 1993. 165. p.; Schwarz, 1997. 283. p.; Haynau rendeletét közli: *Landesgesetzblatt für Ungarn*, 1850. 5. sz. 29. skk. Magyar szövege egyebek között a *Magyar Hirlap* 1850. február 17. számában.; Bauhofer, Georg: Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn von Anfang der Reformation bis 1850 mit Rücksicht auf Siebenbürgen. Mit einer Einleitung von Merlé d Aubigné. Berlin, 1854. (továbbiakban: Bauhofer, 1854.) Más helyek mellett ld. még Kuzmány, Karl: Urkundenbuch zum österreichisch-evangelischen Kirchenrecht. Wien, 1856. 350 skk.

[17] Schwarz, 1997. 284. p.; A kérvény szövege megtalálható egyebek közt: Bauhofer, 1854. 638-643. p. (További fejlemények: uo. 643-654. p.)

[18] Csohány, 1979. 52-55., 167-168. p., 21-26. jegyz.; Bauhofer említett művének (Bauhofer, 1854.) folytatása németül cím nélkül kéziratban, mivel nem került kiadásra, az 1849-1859 közti időszakról szól. Karner Károly gépirásos másolata maradt meg, az eredeti elveszett, terjedelme: 139 oldal. Ld. Evangélikus Teológiai Könyvtár, Budapest. Bauhofer, 1854. 638-654. p.; A Kuzmány-Kollár-Thun által 1850. januárjára elkészített és kiadás előtt álló egyházalkotmány címe: Provisorisches Gesetz über die Ordnung und Verwaltung der Kirchen- und Schulangelegenheiten der evangelischen Glaubensgenossen in Österreich. Bauhoferhez lehet, hogy csak a kivonata jutott el. Schwarz, 1997. 284., 287. p. 55. sz. jegyz. szerint megvan az Evangélikus Országos Levéltárban:

Bauhofer-hagyaték IIIa 9,16. Oktroy. Kirchenverfassung. A XXI. fasc. Melléklet.

[19] Csohány, 1979. 200-201. p. Függlék 2. „Verzeichnis der zur Berathung über die Kirchenordnug, für die beiden protestantischen Confessionen einzuberufenden Persönlichkeiten”. 1850. Thun-Hohenstein Nachlaß. D 98. Mikrofilmarchiv im Haus-Hof- und Staatsarchiv, Wien., 202-203. Függlék 3. „Vorschlag zur Besetzung der Stellen eines evangelischen Reichkirchenrathes”. 1850. Thun-Hohenstein Nachlaß. D 97. Mikrofilmarchiv im Haus-Hof- und Staatsarchiv, Wien.;Vö. Csohány, 1979. 49-52. p.

[20] Zimmermann, Franz: Das Ministerium Thun für die Evangelischen im Gesamtstaat Österreich 1849-1860. Wien, 1926.; Zimmermann, Josef Andreas: Die Leiturkunden für Neuordnung der evangelischen Kirche im Gesamtstaat Österreich. Im Jahre 1852 verfasst von J. A. Zimmermann. Hg. mit Einleitung von Franz Zimmermann. Hermannstadt, 1925.

[21] Csohány, 1979. 62-71. p.

[22] Csohány, 1979. 72-82. p.

[23] Csohány, 1979. 83-92. p.

[24] Csohány, 1979. 92-111. p.; Schwarz, 1997. 283-284. p.

[25] Albrecht főherceg Bécsből 1859. június 25-én kelt és az itáliai harctéren lévő császárhoz intézett levelében írta, hogy a protestánsok számára egy győztes csata után kedvező alkalom lesz az új egyházalkotmány kibocsátása kötelező érvényű császári-királyi nyílt paranccsal, azaz pátésssel. Nem tudhatta Albrecht a levél keltezése napján, hogy Solferinonál éppen azon a napon szenved el a császár hadserege a háborút eldöntő vereséget. Csohány, 1979. 111., 180. p., 63. sz. jegyz.

[26] Csohány, 1979. 112-115. p.

[27] Csohány, 1979. 116-146. p.; Schwarz, 1997. 284-285. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMX

Papp István: Fehér Lajos és a magyar református szellemi örökség

„Ritka élményben volt része vasárnap a nyilastelepi egyházrész templomjáró gyülekezetének. Balla Péter tanította a híveket igazi zsolttáéneklésre. Most másodszer jött el Debrecenbe a fiatal konventi énekügyi tanár. Lányok, asszonyok padsora zsúfolásig megtelt. Férfiak is sokan jöttek, jóval többen, mint a múlt vasárnap. Úgy látszik, az emberek megszerették az igazi: a régi magyar zsolttáéneklési módot. Tudta is mindenki a CXXXVI. zsolttárt, amelyet a múlt alkalommal tanultak meg. Felállva énekelte el a gyülekezet, majd leülve elismételte.

Ma nem egy, hanem három éneket kell megtanulnunk – kezdte Balla Péter. – Csak félóra áll rendelkezésünkre. Először a CXLI. zsolttárt fogjuk megtanulni. Úgy kezdődik, hogy »Tehozzád kiáltok Úristen...« A szöveget olvassuk először hangosan együtt.

Majd éneklés következik. Nemsokára már megy az ének. Mindenkinek megjön a hangja. – Most egészen rövid tanítás essék az igazi éneklésről – szakítja félbe az éneklést Balla Péter. – Mi a titka ennek? A fülünk mondja meg, hogyan kell énekelnünk. Úgy, ahogy beszélünk. Juttassuk érvényre a magyar beszéd belső lüktetését, feszítő erejét. Érvényesítsük a hangsúlyos és a hangsúlytalan beszédet. Hosszú hangot hosszan, rövidet pedig röviden énekelünk. Tudjuk magyarul énekelni a zsolttárt, mint őseink. – Mit is mondott Luther: »Szükséges, hogy németeknek német zsolttárt adjunk.« Hát mi nem németek, - magyarok vagyunk. Magyar zsolttárt adunk magyaroknak.

Két dicséretet tanított még Balla Péter a gyülekezetnek. Mind a kettő nagyon régi. Ma már senki sem ismeri. A debreceni »Öreg« énekeskönyvből valók. Az egyik így szól:

»Jézus születél idevességünkre,

Amint régenten vala ígérve.

Atyaistennek nagy szerelme

Emberi nemhez tetszik ebbe kegyessége.«

Mondjuk a szöveget együtt. Kétszer-háromszor elismétlik. Balla Péter éneklé először a dallamot – egyedül. Különös a dallama, különös a ritmusa első pillanatra, de nagyon szép. Hatalmas a másik dicséret is. Az is nagyon régi. Szintén 1778-ból. Így hangzik:

»Semmit se bánkódjál Krisztus szent serege

Mert nem árthat néked senki gyűlölsége.

Noha e világnak rajtad dühössége

De nem hágy szégyenben Krisztus ölelsége...«

Először a lányok, asszonyok éneklék tiszta, üde hangjukon. Eleinte félénken. Utána csak a férfiak. Majd együtt. Végül a karmester, Balla Péter vezetése nélkül. Az asszonyoknak jobban megy. De kétszeri-háromszori próbálkozás után biztosan énekel az egész gyülekezet. – Utoljára – élesedik ki Balla Péter

hangja – vegyük át még egyszer, ezt a két régi szép magyar éneket, amit máma tanultunk. A félóra letelt. Az előadás után csillogószemű asszonyok, öreg emberek vették körül s szorongatták a lelkes fiatalember kezét, s búcsúzkodtak tőle: »Békesség Istentől.« Legközelebb jövő vasárnap délelőtt tartja, illetve folytatja előadását Balla Péter ugyanabban a templomban, nyomban az istentisztelet után.”

I. A *Tiszántúl* című, Debrecenben megjelenő napilap 1941. december 16-i számában olvashatták e riportot^[1] a kálvinista Róma lakosai. Az újságot alig több mint két héttel korábban vette át a népi írók egy csoportja, akik közül Kodolányi János határozta meg legerőteljesebben az lap karakterét. Rajta kívül Juhász Géza, Németh László, Pálóczi Horváth Lajos, Szij Gábor és Veres Péter alkotta a szerkesztő-bizottságot.^[2] A felelős szerkesztői teendőket a Budapesten élő Kodolányi helyett Simándy Pál látta el, aki eredetileg Gombos Ferenc néven református lelkészként kezdte pályafutását, és a palástot letéve szegődött a népi mozgalom szolgálatába. Aligha véletlenül esett rá a választás, hiszen a *Tiszántúl* fejlécén református szellemű politikai napilapként ajánlotta magát az olvasók figyelmébe, mielőtt a népiek megszerezték volna. A lapot 1941. november 30-a előtt a Debreceni Református Lapkiadó Társaság Kft. adta ki, s ezekben a lapszámokban tudatosan hangsúlyozták a politikai távolságtartást, és sokkal inkább a hitbuzgalmi megközelítés érvényesült.

A tulajdonosváltással megváltozott a lap irányvonala is, ezt jelezte, hogy ettől fogva „A népi Magyarország független lapja” felirat szerepelt a fejlécen. A szerkesztőbizottság azzal a határozott szándékkal vette meg az újságot, hogy a debreceni hagyományokra támaszkodva a népi mozgalom számára napilapot is biztosítson a fővárosban megjelenő hetilap, a Szabad Szó mellett. Kodolányi János programadó cikkében úgy fogalmazott, hogy „Ellentéteket áthidalni magyar és magyar között az élet minden területén: ez a legégetőbb tennivaló. Öntudatot, önbizalmat ébreszteni minden magyarban, kicsinyben-nagyban egyaránt, ez a legsürgetőbb kötelesség.”^[3]

A nagy nekibuzdulással munkához látó népi írók azonban igen hamar szembesültek azzal a ténnyel, hogy a *Tiszántúl* markáns politikai irányváltása nem feltétlenül esik egybe az eddigi olvasók és előfizetők igényeivel. Mivel egy már működő, bejáratott lapot könnyebb átformálni, mint egy teljesen újat felfuttatni, ezért alig két héttel a tulajdonosváltást követően Kodolányi hosszú vezércikkben igyekezett megmagyarázni, hogy a *Tiszántúl* igenis hű marad a magyar református hagyományokhoz. Mivel a lapban publikáló népi írók zömmel nem egyházas formában, különösen nem kegyességi alapon hívő emberek voltak, így Kodolányi azt igyekezett bizonyítani, hogy nem a látványos külsőséges vallásgyakorlás, hanem a belső, mély meggyőződésből táplálkozó hit jellemzi a népieket: „Hiszen sokan nem tudják, nem is tudhatják, hogy a népi írók túlnyomó többsége református. Ők ezt nem szokták hangoztatni. Inkább tetteikben, műveikben, szellemükben nyilatkozik meg a kálvinista jelleg, pontosabban a kálvinista tartalom. Nem abban kálvinisták, hogy homlokukra írják kálvinista voltukat, vagy mellükre öltik széles, virító szalag gyanánt, hanem abban, hogy valamennyien konokul hisznek küldetésük isteni eredetében, sorsuk az Isten e szegény szőlőjének művelésében, amit Magyarországnak nevezünk.”^[4]

Ezen álláspontból következett, hogy a következő hetekben a lap hasábjain megsaporodtak a református egyház, a gyülekezetek mindennapjaival foglalkozó írások. A bevezetésként idézett cikk két nappal Kodolányi gondolatait követően látott napvilágot a *Tiszántúl* hasábjain. Szerzője nem írta alá a nevét, s aligha tudtuk volna azonosítani, ha ő maga nem hívta volna rá fel a figyelmet három és fél évtizeddel később papírra vetett emlékiratában. A memoár írója az alábbi módon idézte fel újságírói pályája korai riportját: „Három riportom őrizgetem ma is meleg szeretettel. Az egyiket Balla Péterrel készítettem, aki a debreceni nyilastelepi református templomban a gyülekezetet régi magyar zsoltáréneklésre tanította. »Tudjuk magyarul énekelni a zsoltárt, mint őseink« – hangoztatta. Két régi, szépséges dallamú dicséretre tanított meg bennünket Balla Péter a debreceni »öreg« énekeskönyvből. Már az akkori, 40-es évek nemzedéke sem ismerte ezeket. A riport elején és végén fakszimilében közöltem mindkét dicséret kottáját és szövegét az újságban.”^[5]

Az emlékirat és a cikk szerzője Fehér Lajos, a Kádár-korszak egyik vezető politikusa. 1974-ig volt a Politikai Bizottság tagja, 1962-től miniszterelnök-helyettes is. Elsősorban, mint az 1960-as, 1970-es évekbeli új gazdasági mechanizmus, ezen belül is a mezőgazdaság és az élelmiszeripar egyik legfőbb patrónusaként tartja számon a történetírás. 1974-es kényszerű nyugdíjaztatását követően több éven át tartó szívós, aprólékos munkával készítette el pályájának összegzését születésétől kezdve az 1954-es pártkongresszusig. Ebből a memoárból az 1945-ig terjedő szakasz jelent meg több kiadásban is.

Ezek után teljes természetességgel adódik a kérdés: Miért idézte fel ezt a zsoltréneklésről szóló cikket egy vezető kommunista politikus, aki saját írásainak és kortársai visszaemlékezéseinek tanúsága szerint is meggyőződéses marxista volt? Ha összevetjük a cikk és az emlékirat szövegét nyilvánvaló, hogy Fehér újra elővette és kijegyzetelte a régi újságot, hiszen szó szerint idéz, és abszolút hűen adja vissza a tartalmat. Mit jelentett a reformátusság Fehér Lajos számára? Mit jelentett számára az egyház? Hit, hagyomány, szellemi örökség volt nála a magyar kálvinizmus? Mennyiben képezte, képezhette mindez identitása részét? Vajon kell-e foglalkozni a vallás ilyen, akár torz vagy csökevényes formában létező jelenségével az egyháztörténetnek? Végezetül, egyedi volt-e Fehér példája vagy hasonló történetek más párttársainál is előfordultak? A továbbiakban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

II. Elemzésem első lépéseként Fehér Lajos reformátusságát szeretném bemutatni, vagyis azokat a jelenségek, intézményeket, személyeket, olvasmányokat, amelyek a témáról vallott felfogását alakították.

Fehér Lajos a Békés megyei Szeghalmon született 1917. december 15-én, és nyolc nappal később keresztelte meg Papp Lajos a helybeli református gyülekezet lelkésze.[6] Szeghalmon a református egyház meghatározó intézményként és közösségként volt jelen a falu életében. A Tiszántúl más településeihez hasonlóan a 16. század közepén tértek át a falu lakosai az új hitre. A többszöri törökdúlást átvészelve 1711-től kezdve folyamatosan építették gyülekezetüket. Szeghalom még a 19. század közepén is csaknem homogén és magyar etnikumú református település volt. Bár elkezdődött a római katolikusok, evangélikusok, görögkeletiek és izraeliták lassú beszivárgása Szeghalomra, még egy 1852-es összeírás szerint is az 5818 lakosból több mint 95% tartozott a református felekezethez.[7] 1930-ra, vagyis Fehér Lajos ifjúkorára ez arány valamelyest módosult. Ekkor a 10196 fős lakosságnak már csak 84,5 %-a vallott magát reformátusnak.[8] A több mint 10 %-os csökkenés ellenére némi túlzással mégis azt mondhatjuk, hogy szeghalminak és reformátusnak lenni ebben az időszakban még nagyjából ugyanazt jelentette.

A református egyház magától értetődő természetességgel vállalt szerepet az oktatásban is, már a 18. század végén 3 elemi iskoláról és 3 tanítóról tanúskodnak az iratok. 1917-ben, Fehér Lajos születési évében 16 tanítói állást tartott fenn az egyházközség. Emellett 2497 kat. hold földbirtokkal rendelkezett, amelynek jelentős része adományozások révén szállt rá. A birtokok java része a 33 egyházi alapítvány működését segítette elő.[9] A református közösség nem csupán Szeghalmon tett szert jelentőségre, hanem az egész tiszántúli egyházkerületben az egyik legnagyobb községi gyülekezetnek számított. A jelentősége tovább növekedett azáltal, hogy 1932 nyarán Tildy Zoltánt választották meg lelkészelnöknek,[10] és ezzel egy országosan is egyre ismertebbé váló politikus, 1935-től országgyűlési képviselő került a gyülekezet és – nyugodtan mondhatjuk – Szeghalom élére.

Igen figyelemre méltónak tartjuk, hogy a mindmáig egyetlen szeghalmi református egyháztörténeti összefoglaló szerzője sem hallgatta el az 1920-as évek közepén egyre jelentősebbé váló elvallástalanodás jeleit: „Vasárnap, az Úrnak szent napján csak néhány száz lélek zengi zsoltrátát és dicséretét a Teremtőnek és a Gondviselőnek a templomban. [...] Az egyes társaskörök szintén dugig vannak egész vasárnap, a helyett azonban, hogy eredeti céljukat szolgálnák, inkább egészen kocsma jellegűek, túlságba vitt italozás, kártya nagyon divatosak.”[11]

A századfordulón a református egyházközség a növekvő gyereklétszám és a nevelési-oktatási körülmények javítása érdekében új iskolaépületekkel gazdagította Szeghalmot:[12] a Vörösmarty, a Kossuth és a Bocskai utcában. A Kossuth utcában lévő ún. Balogh-iskolát 1922-ben öt tantermesre bővítették, és itt kezdte meg 1923 őszén elemi iskolai tanulmányait Fehér Lajos. Itteni tanítói közül visszaemlékezésében viszonylag hosszasan foglalkozott Szeghalmi Gyula személyével.[13] A korabeli falusi értelmiség különös alakja volt a polihisztor hajlamú tanító, aki több évtizeden át állt a szeghalmi református egyházközség alkalmazásában. Őt még a Földműves Munkáskörből ismerte Fehér Lajos édesapja, ahol ismeretterjesztő előadásokat tartott. Később részt vett a Tanácsköztársaság idején a helyi tanács munkájában, ezért a későbbiekben többször is zaklatásokban volt része. A szeghalmi református egyház erős öntudatáról és toleráns légköréről tanúskodik, hogy nagy népszerűségnek örvendő, jól felkészült tanárához mindenáron ragaszkodott. Bár 1932-ben az egyházmegyei bíróság politikai nyomásra elmebeteggé nyilvánította, egy évre rá a presbitérium megválasztotta őt a Balogh-iskola igazgatójának.[14]

A régészeti, szépirodalmi, történeti, turisztikai tanulmányokat író Szeghalmi Gyula, aki az elsőként megismert értelmiségi volt Fehér Lajos életében, 1917-ben társszerzőként emlékfüzetet[15] írt a reformáció 400. évfordulója alkalmából. Arról semmilyen forrásunk sincs, hogy olvasta vagy forgatta-e Fehér Lajos ezt a könyvecskét, s ha igen, milyen mértékben határozta meg a magyar reformátusságról vallott felfogását gondolkodását. Az oktatási segédanyagként szolgáló munkát feltehetően használták a szeghalmi református egyház oktatási intézményeiben, az elemi iskolákban és a gimnáziumban egyaránt. A mű elsősorban történeti áttekintést ad, különösen hangsúlyozva Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György érdemeit a református hit védelmezésében és terjesztésében. Emellett megfogalmazza azt az alapgondolatot, amely végső soron magyarázatul szolgálhat Fehér Lajos és a magyar kálvinizmus kapcsolatának megértéséhez. Ezek szerint: „más országokban a reformáció ünnepe csak az evangéliumi hit ujjászületésére, a lelkiismereti szabadság diadalára emlékeztet, nálunk azonban emlékeztet azokra a százados küzdelmekre is, melyeket az ősök hazaszeretete, szenvedése és mártíromsága avatott szentté s melyeknek eredményeként a hitbeli szabadsággal karöltve hazánk szabadságát is köszönhetjük.” A protestáns függetlenségi gondolat igen világos megfogalmazását adta a szerző. Erre a megállapításra még vissza fogunk térni a későbbiekben.

1928-tól 1936-ig Fehér Lajos a két évvel korábban alapított Református Péter András Reálgimnázium tanulójaként végezte középiskolai tanulmányait.[16] Az országos viszonyban is unikumnak számító intézmény egy módos szeghalmi parasztgazda, Péter András hagyatékára alapozva jött létre a református egyházközség patronálásával. Az iskola keretén belül az 1930–1931-ben alakult meg a Bethlen Gábor Kör, amely a fiatalok vallásos szellemben való nevelését tűzte ki célul. Fehér Lajos nem volt túlságosan aktív az egyesület munkájában, az évkönyvek tanúsága szerint az első évben osztályának egyik képviselője volt, míg VIII. osztályos gimnazistaként választmányi tagként említik a nevét.[17] Ezekben az években nem annyira a vallásos buzgalom, mint inkább a közéleti kérdések foglalkoztatják: néprajzi gyűjtést végez, Tildy Zoltán oldalán korteskedik, a földkérdésről szóló munkákat tanulmányozza.

Az érettségit követően még mindig nem szakadt meg Fehér Lajos intézményes, hivatalos kapcsolata a református egyházzal, mivel Debrecenben folytatta egyetemi tanulmányait. Legnagyobb problémát a kollégiumi elhelyezés jelentette számára. Nehéz helyzetében volt gimnáziumi igazgatója, Nagy Miklós sietett a segítségére. Beajánlotta Fehért a Református Kollégium Tanárképző Intézetébe, amelyet az egykoron Szeghalmon tanárkodó Péter Zoltán vezetett. Ezen intézet növendékeként végezte el Fehér Lajos a történelem-latin szakot. E falak között többek között Makkai Sándor és Révész Imre képezte a fiatal tanárjelölteket, így Fehért is.[18]

1941-ben egyetemi tanulmányai végeztével Fehér újságírói pályára lépett, és aktívan politizálni kezdett. Ez év őszén a Nemzeti Parasztpárt lapjánál, a *Szabad Szónál* induló pályafutása hamarosan Debrecenben folytatódott, és december elejétől immár a *Tiszántúl* munkatársa lett. A bevezetőben idézett cikke egyik legkorábbi írása volt.

Mielőtt rátérnék annak taglalására, hogyan vélekedett Fehér a reformátusságról, milyen módon kapcsolódott az egyházhoz, fontosnak tartom, hogy felidézsek egy művet, amely döntő hatást gyakorolt a népiekkel jó viszonyt ápoló marxista értelmiségiek gondolkodására. Ez a munka Mód Aladár *400 év* című alkotása, amelynek első kiadása 1943-ban látott napvilágot. Mód nem történész, inkább újságíró, vagy – némi jóindulattal – egyfajta pártideológus volt. Azonban a magyar történelem marxista megközelítését a függetlenségi eszmekör jegyében szintetizáló kötete az 1960-as évek végéig erősen rányomta bélyegét az párt- és iskolai oktatásra egyaránt. Fehér Lajosnak pedig még közvetlenebb kapcsolata volt a szerzővel és művével, ahogyan arról emlékirata tanúskodik: „Az egyik kiránduláson Mód Aladár, tudván, hogy egyik szakom a történelem volt, arra kért: olvassam el most elkészült könyvének, a 400 évnek a kéziratát, és mondjak róla véleményt. Váratlanul ért a felkérés, de nagyon jólesett. Legközelebbi alkalomra el is olvastam, s elmondtam észrevételeimet. S még nagyobb lett a meglepetés: túlnyomórészt el is fogadta, s érvényesítette a kéziratban.”^[19]

Mód összefoglalója 1514-től tekintette át a magyar históriát, és alcíme előre vetítette a szerző megközelítését: *Küzdelem az önálló Magyarországért*. Mivel Fehér Lajos ily szoros kapcsolatba került a szerzővel, sőt a kézirattal is, ezért úgy vélem, az ő történelemszemléletét is jól feltérképezhetjük, ha a *400 év*-et nagyító alá vesszük. Természetesen nem áll módomban a könyv egészének bemutatása, csupán a protestantizmusra vonatkozó megállapításokat idézem.

Az 1945 után számos kiadásban megjelent műnek az 1948-ban napvilágot látott, ötödik kiadását vettem alapul.^[20] A *400 év*-nek 1945-öt követően több kiadása is napvilágot látott. Ezek mind a bővített jelzőt kapták, kivéve az utolsót, mely a „bővített és átdolgozott” jelzővel jelent meg. 1945-ben a második, 1947-ben a harmadik, 1948-ban a negyedik és az ötödik kiadás került az olvasók kezébe. 1949-ben Mód Aladár közreadott egy brosúra terjedelmű (39 oldalas) füzetet, mely *A magyar munkásmozgalom kialakulása* címet viselte. Ennek alcíme *Függelék a 400 évhez* volt. A szerző ennek mondanivalóját bedolgozta az 1951-ben napvilágot látott hatodik kiadásba, amely 629 oldalas terjedelmével is bőven felülmúlta az eddigi köteteket. A *400 év* utolsó kiadása 1954-ben jelent meg, összesen 744 oldalon.

Az 1948-as, ötödik kiadás terjedelmében szinte megegyezett a korábbiakkal, ezt támasztja alá, hogy a szerző változatlanul az 1945 szeptemberében megfogalmazott előszót illesztette a kötetbe. Ebben változatlanul érvényesnek tartotta az első kiadásban kitűzött célt, mely szerint „a politikai és társadalmi küzdelmek menetét és belső törvényszerűségeit nem érthetjük meg anélkül, hogy e folyamatot ne a gazdasági fejlődéssel kapcsolatban szemléljük”. Az 1945-ös előszóban pedig tudatta az olvasóval, hogy „az elmúlt fél esztendő nem nyújtott lehetőséget arra, hogy az 1943-ban megjelent munkát új anyag feltárással kiegészítsem”. Vagyis bizvást tekinthetjük alapszövegnek ezt a kiadást is, mivel az alapvető újraértékelést csupán az 50-es évekbeli kiadásokban végezte el Mód Aladár.

Jelenlegi kutatási eredményeim alapján nem tudom megmondani, hogy Fehér Lajos mely ponton és mit javított a szövegen. Viszont a *400 év* sikerét oly módon is igyekezett elősegíteni, hogy megjelenésekor meleg hangon méltatta a *Szabad Szó* hasábjain.^[21] Fehér szerint akkor jelent meg a könyv, amikor kellett. Mód a függetlenségi harcok bemutatásával nagy szolgálatot tett, mivel „a múlt mindig magával hordja a jövő csíráját, annak helyes ismerete iránytű és fegyver a jelen s jövő küzdelmeiben”.

Mód a reformációt vallásos köntösben jelentkező ideológiai megmozdulásnak látta, amelynek „a főpapság által nem kevésbé kizsárolt, nyomorgó alsópapság adott formát”.^[22] Majd leszögezte, hogy „a reformáció eredetileg az eretnokség formájában először a városi szegénység és a polgárság körében jelentkezett, majd a parasztforradalmak által vált általános társadalmi mozgalommá”. Miután Luther és Kálvin követői váltak a reformáció meghatározó szereplőivé, az egész irányzat „már az egyház túlhatalmával szembe forduló és annak javaira sóvárgó főurak és fejedelmek érdekeivel is találkozott”.^[23] A rövid európai kitekintés után Mód áttér a magyar történelem taglalására, és röviden bemutatja a protestantizmus Mohács utáni térhódítását. Ezt követően olvashatjuk a mű témánk szempontjából leglényegesebb megállapítását: „A protestantizmus az

ország birtokállományáért és a nemzeti önállóságért való küzdelemmel forrt egygé; egészen a 17. század végéig a nemzeti függetlenségi mozgalmakat a protestáns főurak és a protestáns nemesség vezette.”[24] Ennek megfelelően igen pozitív színben értékelt Bocskai István és Bethlen Gábor politikáját, az utóbbinál külön kiemeli a korabeli kiáltvány szövegét, mely szerint „az Isten tisztessége és nemzetünk szabadsága” megvédéséért fogott fegyvert.[25] Bár nem ír külön a gályarabokról, de az 1670-es évekről szólva megemlíti „az erőszakos katolikus restaurációt”, valamint a „reformáció híveinek és papjainak üldözését” és templomaik elkobzását”. [26] A Rákóczi-szabadságharc bukását követően Mód szerint csupán papíron maradtak a protestánsok szatmári békében biztosított jogai.[27]

Az 1711 utáni korszakokat tárgyalva oly mértékig eluralkodik a könyvön a gazdaság- és társadalomtörténeti szemlélet, hogy a szinte minden egyéb tényező jelentéktelenné válik. Vallási kérdésekről legfeljebb érintőlegesen esik szó, bár a szerző a katolikus egyházat a Habsburg-dinasztia hű szövetségeseiként ábrázolja.[28] A Martinovics-összeesküvés kapcsán megemlíti, hogy a résztvevők teljes vallásszabadságot követeltek,[29] 1849-et illetően pedig leírja a közismert tény, hogy a Habsburg-ház trónfosztását a debreceni nagytemplomban mondták ki, igaz nem illeszti oda a szintén közkeletűen használt református jelzőt.[30]

Összességében azt mondhatjuk, hogy a 1711-ig, vagyis a nagy nemzeti-függetlenségi küzdelmek korszakának végéig alapvetően pozitív a protestánsok, s ezzel együtt a reformátusok megítélése, s ellentétben a katolicizmus megítélésével a későbbiekben sem válik negatívvá. Ennek az egyértelmű különbségtételnek fontos, sőt kulcsszerepe lesz Fehér Lajos gondolkodásmódjában is.

III. Amennyire módomban állt, igyekeztem az eddigiekben bemutatni mindazokat a kereteket, amelyek valamiképpen a megjelenítették a reformátusságot Fehér Lajos számára. Tisztában vagyok ábrázolásom töredékes voltával, Fehér Lajos hittel, vallással, egyházzal kapcsolatos nézetei számos más forrásból is táplálkozhattak, s nyilvánvalóan legerősebbek azok, amelyek az ateista alapokon nyugvó, marxista irodalomból erednek. A továbbiakban azokat a megnyilatkozásait, állásfoglalásait térképezem fel, elsősorban önéletírása alapján, amelyek a keresztyén hit – református egyház kettős fogalmára vonatkoznak.

Családjáról ezt írja: „Szüleim és őseim kálvinista vallásúak voltak, s ez már önmagában hordott, legalábbis tisztántúli értelemben, egyfajta szabad gondolkozású, ellenzéki magatartást.”[31] Figyelemre méltó, hogy egy 1941-ben megfogalmazott önéletírásában[32] sokkal tömörebben és szinte türelmetlenül fogalmaz az őstől áthagyományozott dolognak tekintve a vallást, bármiféle pozitív képzettársítás nélkül: „Református vallású vagyok, mert szüleim is azok. Ilyen hitű volt az az ősrünk is, akitől családunk a Fehér nevet kapta.” Szülei valláshoz való viszonyáról annyit ír, hogy édesapja főként télen sokan járt templomba, de nem mély meggyőződésből, hanem azért, mert szeretett énekelni. Majd eléggé meglepő megállapítást tesz Fehér: „Nagyon szépek ezek a református zsoltárok és dicsérek. Ma sem felejtettem el ezeket.”[33] Ezt a kijelentését más forrásokkal is alá tudjuk támasztani. Egy közeli barátja a következőképpen emlékezett vissza Fehér Lajosra: „Szalmazsákon aludt, volt ilyen lepedős szalmazsákja, szalonnát evett, zsoltárt olvasott este lefekvés előtt. Ő nem volt vallásos, de szerette a zsoltárokat olvasni. Ezek ilyen népi dolgok voltak őnála. A református egyház, a kálvinista hagyományok azok úgy benne voltak, nem volt vallásos, de nyomot hagytak benne. A mentalitásban, a viselkedésben, a világlátásában valahogy mégis benne volt. Nem vallási jelleggel, hanem ilyen viselkedési értelemben.”[34] Ágnes lánya pedig arról tanúskodott, hogy „vasárnap reggelenként anyámmal a zsoltáros könyvből énekelt”. [35] Úgy tűnik, hogy a zsoltáréneklés szépsége élete végéig magával ragadta Fehért, s minden bizonnyal ezzel magyarázható az idézett írása is.

Egyébként igen életszerű megfigyeléseket is tett a gyermekkori templomba járásával kapcsolatban. Leírja, hogy a legények és lányok egymást mustrálgatták az istentisztelet alatt, s hogy a templomból kijövet a kisbíró vagy a községbíró ismertette a híveknek a közérdekű rendeleteket.[36] Sőt azt a megjegyzést teszi, hogy „Kár, hogy a felszabadulás után ezt a formát – a felvilágosítás, a népnevelés kiváló lehetőségét – nem tartottuk meg.

Többre mentünk volna vele, mint jó néhánnal az új módszereink közül.”[37]

A református elemi iskolában töltött éveinek legnagyobb élménye a negyedik osztály végén tett tanulmányi kirándulás volt, amelynek során eljutottak Budapestre, Visegrádra, Esztergomba, Balatonfüredre, Tihanyba és Hévízre. Mind az 1941-es, mint a 70-es évek második felében írt önéletrajzában[38] szó szerint ugyanazt a kifejezést használja: a református egyház, mint „szegénysorsú, jó tanulót” vitte el ingyenes kirándulásra. Nagyon markánsan megjelenik itt az egyház, mint a szegények gyámolítója. Sajnos egyéb forrást nem találtunk, amely ugyancsak erről a kirándulásról szólna, viszont a *Szeghalomvidéki Hírlap* külön cikkben[39] foglalkozott az 1927-es, hasonló elvek szerint megszervezett vidéki vakációval. (Ezek szerint Szeghalmi Gyula szervezésében indulnak a tanulók négy napos kirándulásra Eger, Miskolc és Aggtelek tájára. 15 tanuló vizsgajutalomként ingyen utazhatott el, egyébként a 10 éven aluli gyermekeknek 26, a 10 éven fölülieknek 30 pengőt kellett fizetniük.)

A későbbiekben még egy alkalommal sietett a szeghalmi egyházközség presbitériuma Fehér Lajos segítségére. 1937 elején Tildy Zoltán lelkészelnök kezdeményezésére összegyűjtötték számára a 100 pengő beiratkozási díjat. Ennek kapcsán olvashatjuk az emlékiratban: „Mindmáig csak a legnagyobb hála és tisztelet hangján tudok emlékezni azokra a melegszívű segítőkire, akik rögzös utamról kezdettől fogva a göröngyöket igyekeztek elgörgetni.”[40]

A református egyház mint a hatalmon kívül lévő, s a társadalom elesettjeivel közösséget vállaló intézmény még egyszer felbukkan a visszaemlékezés lapjain. 1940-ben egy falukutató táborozáson vett részt Fehér Lajos Karcag közelében. Ekkor „meglátogattuk az ország legszegényebb református parókiáját. A derzstomaji református templom padozata földes volt. Az adományokból többre nem tellett. Körtvélyesi lelkipásztor apostoli szegénységben élt.”[41]

A gimnáziumi éveiről szólva Fehér Lajos továbbra is kedvező színben ír a helybeli református egyházközség tevékenységéről, hiszen a Péter András Alapítványt, melyre az iskola alapozódott a szeghalmi eklézsia kezelte. A memoárfíró egyenesen a Kis-Sárréten betöltött kultúrmisszióról ír a gimnáziummal kapcsolatban, amely abban állt, hogy számos szegény sorsú diák iskoláztatását segítette elő.[42] Szándékosan használta előbb az eklézsia kifejezést, mivel úgy gondolom, Németh László egy rövid esszéje segítségével megvilágítható, hogyan kapcsolták össze az 1930-as évek népi mozgalmával érintkező marxista értelmiségiek, így Fehér Lajos is, saját mozgólódásukat a 16-17. század református prédikátoraival.

Németh László 1969-ben ellátogatott Pápára, és visszaemlékezett[43] a három évtizeddel korábban ugyanott tartott előadására, amelyet „eklézsia-látogatás”-nak nevezett. Úgy vélte, hogy az 1930-as évek második felében: „Az önképzőkörök a magyar ifjúságban alakuló eklézsiákban teremtődtek, amelyekre nem kisebb szerepet osztottam ki, mint a magyar szellemet életté fordítani, s ezt az idea-ihletésű magyar életet a történelem kényszereibe, mint módosító, magyarrá színező erőtenyezőt bevinni.” Az ún. eklézsiák sorában a pápai, a vásárhelyi, a sárospataki, a debreceni és a soproni református és evangélikus gimnáziumot említi meg név szerint. Aligha tévedek nagyot, ha ebbe a sorba illesztem Fehér Lajos gimnáziumát, a szeghalmit is.

A továbbiakban Németh a NÉKOSZ-nemzedékről beszél, s bátran ide sorolhatjuk Fehért, hiszen csak két-három évvel volt idősebb náluk, s számos barátja, közeli munkatársa akadt ebből a társaságból. Németh László erről a generációról azt mondja, hogy „ha azt a religiót, amit belőlünk szívttak, nem is tudták győzelemre vinni, ezt nem is vártuk tőlük, az viszont, hogy a szocializmusunknak magyar színe is támadt, elsősorban nekik köszönhető. Ha a korán szétszórta közül vezető állásba kevés került is, ott, ahol egy tanár, múzeumigazgató, színész, karmester, íróféle misszóként vállalta, hogy szerény eszközeivel olyasmit hozzon létre maga körül, ami a hajdani ekléziára emlékeztetett, ott többnyire a tragikus nemzedéknek sok mindent túlvészelt tagjai bukkanak elő.” A religió, a misszió, az eklézsia csupa olyan kifejezés, amely a református nyelvhasználatba illik. Joggal feltehető a kérdés, hogy az, hogy Németh László párhuzamot vont a harmincas években protestáns gimnáziumokba járó népi kollégisták tevékenysége és a Mohács utáni egyházépítés között,

mennyiben jelent érvényes megállapítást Fehér Lajos felfogására nézve?

Erre a választ maga Fehér adta meg, amikor memoárjában sorba vette azokat az okokat, amelyek elősegítették, hogy a Márciusi Front Debrecenben tanuló tagjai kommunista értelmiségiekké váltak. Az öt lehetséges indok között utolsóként említi a következőket: „Mindez együttvéve olyan meleg, nyílt, egymást támogató baráti légkört eredményezett, ami leginkább hasonlított – s ebben bizonyára szerepe van az öreg Ref. Kollégium patinás ihletének is – az albigensek, a husziták, a magyar alföldi és erdélyi reformátorok nagy lázadásához. Mi is hasonlóhoz, a társadalom gyökeres átalakításához igyekeztünk nekigyürkőzni, lelkileg és eszmeileg felkészülni, de immár – a tudományos szocializmus alapján!”^[44]

Természetesen nem akarom megkerülni azt az alapvető kérdést, amely minden ember valláshoz fűződő viszonyánál alapvető: hisz-e Istenben vagy sem. Fehér Lajos erre a kérdésre határozott és egyértelmű választ adott. Visszaemlékezései során több ízben is ateistának vallotta magát, tehát teológiai síkon egyértelműen az egyházon, a hiten kívül helyezkedett el. Gimnáziumi vallástanáráról, Baka Béláról, mint „szabadelvű, felvilágosodott” oktatóról írt, aki „nemcsak eltúrte, hanem kezdeményezte is a szabad szellemű, sokszor valóságos ateista vitákat a diákok körében. Nagy szerepe volt abban, hogy érettségi után szellemi poggyásunkban útravalóul nem cipeltünk magunkkal semmiféle vallási bigottságot, ezzel kapcsolatos lelki nyűgöt, elferdülést.”^[45]

Némi önkritikával idézi fel Fehér első vallási jellegű konfliktusát, amikor 1936 nyarán egy uradalomban dolgozott, mint cséplőellenőr, s az intéző családjánál lakott, akik kedvesen bántak vele. Azt írja, hogy „egyik este elég forró fejjel ateista vitába keveredtem a túlzottan, sőt bigottan vallásos meggyőződésű családdal.”^[46] Bár az intéző első haragjában ki akarta dobni, felesége és lánya lebeszéltek erről. Fehér saját bevallása szerint azt a tanulságot szűrte le, hogy realiztikusabban kell beilleszkedni a vitába. Szinte ugyanez a történet játszódott le 1944 őszén, amikor illegális kommunistaként Óbudán lakott egy idős özvegyasszonynál és lányánál albérlőként. Őket nem bigott, hanem meggyőződéses református hívő családnak írja le. Velük is ateista vitába keveredett. „Ezt úgy próbáltam helyrehozni, hogy pár nap múlva, késő éjjelig olvasva – tanulgatva – az asztalon hagytam a bibliát, mintha azt bújtam volna. Továbbá, nem sokkal később elmentem velük az óbudai református kistemplomba vasárnapi istentiszteletre.”^[47] Mivel e történet két női szereplője később Fehér Lajos felesége, illetve anyósa lett, erre még vissza fogok térni.

Ez az álcázó, kitérő, vagy – ha szigorúan fogalmazunk – megalkuvó magatartás más alkalommal is felbukkant Fehér életében. Mivel a Debrecenben a Református Kollégium Tanárképző Intézetében lakott, ezért rendszeresen kellett hallgatnia és vizsgáznia teológiai tárgyakkól. Itt is különbséget tett, hiszen Révész Imrét nagy műveltségi egyháztörténeti tanárként jellemzi, míg Péter Zoltán előadásait a „színvonalatlan, áltudományos, reakciós” jelzőkkel illeti.^[48] Majd hamarosan újabb kihívással nézett szembe: karácsonykor lehetősége nyílt, hogy legátusként pénzt gyűjtsön a maga számára Körösladányban. Végül azonban mégsem ment el, mivel „az, hogy a Ref. Tanárképzőben az ingyenes helyért hallgatnom kellett a püspököt – az egy dolog; de hogy hirdessem is tanításaikat és az igét – az azért már más dolog.”^[49]

Mint korábban említettem, Fehér Lajos újságíróként 1941 végén visszatért Debrecenbe, s ekkor írta a Balla Péter zsoldártanításáról szóló cikkét. Vajon mi az oka annak, hogy az ekkor már magát tudatos marxistának valló, ateista vitákba bonyolódó Fehér figyelmét egy látszólag nagyon is belső, egyházi ügy keltette fel. Miért lehet érdekes, hogy milyen zsoldárokat énekelnek egy külső debreceni templomban? Azt is felelhetnénk, hogy Fehér a szerkesztő utasítására, kötelességszerűen hajtotta vége a feladatot. Ha ez így lenne, akkor miért tartotta fontosnak három és fél évtizeddel később újból felidézni ezt a riportot, amelyet egyébként nem is tudnánk a nevéhez kapcsolni, hiszen nem szignálta a cikket?

A válaszhoz kicsit foglalkoznunk kell Balla Péter személyével, s a református egyházon belül jelentkező ébredési, megújulási mozgalmakkal. Az ébredés protestáns egyházi szóhasználatban olyan vallási megújulási törekvést jelöl, amely a formális egyházi élettel szemben a bensőségesebb, személyesebb hitélet, a személyes

megtérés, a hitbéli újjászületés igényével lép fel.[50] A református egyházon belül az 1940-es évek elején kibontakozott egy egész országra kiterjedő, így Debrecenben is jelentkező ébredési hullám. Ennek a folyamatnak a részét képezte, hogy már 1937-től kezdve a református egyetemes konvent jelentős erőfeszítéseket tett a használatban lévő énekeskönyv revíziójára, megújítására.[51] Ennek során egyik feladatként fogalmazták meg, hogy számba kell venni a magyar reformátori énekhagyományt, „különös tekintettel a közelmúlt idők sok akadályát áttört magyar öneszmélésre és a benne újból örvendetesen időszerűvé vált 16. századi énekköltés értékeire.”

Az 1943-tól felgyorsuló munkába kapcsolódott be Balla Péter, aki többek között a Soli Deo Gloria egyesület énekkarának szakmai munkáját irányította. Balla személye azonban ismert volt a népi mozgalom berkein belül is, elég, ha arra gondolunk, hogy az 1943-as szárszói konferencián a magyar népdaléneklésről tartott előadást, és énekelni is tanította a tábor résztvevőit.[52] Sőt Fehér Gyula, Fehér Lajos bátyja visszaemlékezése szerint Balla Péter bejárta abba a Bolyai Kollégiumba népdalokat tanítani, ahol néhány hónapot Fehér Lajos is eltöltött, éppen Debrecenbe történt újbóli visszatértét megelőzően.[53] Vagyis Fehér Lajos már korábban is ismerhette Balla Pétert, mivel ugyanazokban a körökben mozogtak.

A személyes ismeretségen túl Balla Péter éppen azokhoz a szellemi gyökerekhez nyúlt vissza a zoltáréneklés terén, a 16. század prédikátorainak működéséhez, akik Fehér Lajos és elvbarátai számára is hivatkozási pontként szolgáltak. Így Fehér nagyon is tudatosan választotta riportja tárgyául Balla tevékenységét, hiszen az ellentmondás nélkül beleilleszkedett az ő akkori világfelfogásába.[54]

Az eddigi kutatási eredményeim alapján ennyit információval rendelkezem Fehér Lajosnak a református egyházhoz, hithez való viszonyáról. Pontosabban még néhány fontos adalékkal, amelyet Ágnes lánya osztott meg velem.[55] Édesapja az ostrom végét követően megkérte háziasszonya lányának, Diera Évának a kezét, aki igent mondott. Ezt a történetet maga Fehér Lajos is megörökítette emlékiratában.[56] Azt viszont már nem, vagy legalábbis a kiadott szövegben már nem szerepel, hogy a szülők református egyházi szertartás szerint keltek egybe, s mind az 1946-ban született Erzsébet, mind az 1948-ban született Ágnes lányukat megkereszteltették. Fehér Lajos korábbi szavaira emlékezvén, aki meggyőződéses hívőként írta le feleségét és annak édesanyját, aligha történhetett volna másképp. Szintén Fehér Ágnestől tudjuk, hogy édesanyja 1943-ban a Baár-Madas Református Leánynevelőintézetben tett érettségi vizsgát, és ezt követően kezdte el orvosi tanulmányait. A szülők a mai főváros egyik legrégebbi református templomában, az óbudaiban kaptak egyházi áldást házasságukra. A házasságkötés idején Fehér Lajos már az újonnan szerveződő politikai rendőrség kötelékébe tartozott. Az eseményt mégsem tekinthetjük teljesen kivételesnek, hiszen Nagy Imre lánya 1946-ban szintén református egyházi szertartás szerint kelt egybe férjével, az akkor még lelkesi beosztásban lévő Jánosi Ferencel.[57]

IV. Ezek után megpróbálok felelni arra a kérdésre, hogy minek nevezhetjük őt egyháztörténeti-vallásszociológiai nézőpontból. Mielőtt erre a választ adnák, röviden szeretném összegezni, hogy miben is állt Fehér Lajos reformátussága. Az eddig tárgyaltak alapján négy biztos kijelentést tehetünk. Először is teológiai értelemben ateista, nem hívő ember volt, amely meggyőződés logikusan következik abból a dialektikus materializmusból, amelyet marxista értelmiségiként magáénak vallott. Ebből adódóan egyértelműen kívül esik azon a fajta egyházas vallásosságon, amely a 20. század magyar reformátusságát jellemezte. Kósa László ennek három típusát különíti el: az egyháztagot, a gyülekezeti tagot és a hívő gyülekezeti tagot.[58] Közülük az egyháztagoké a legformálisabb viszony, mivel ők csupán az élet nagy fordulópontjain (születés, házasságkötés, halál) találkoznak az egyházzal. Bár a magyar reformátusságban régóta jelen lévő racionalizmus miatt bizonyos esetekben még a tudatos ateizmus is összeférhet az egyháztagsággal (erre példaként hozható az egyházkerületi főgondnoki tisztet is vállaló Erdei Ferenc), de Fehér Lajos esetében még erről sem lehet szó. Ő saját magát tudatosan és egyértelműen az egyházon, a hitéleten kívül helyezte el.

Mindezek ellenére Fehér Lajos három területen mégis nagyon sajátos viszonyban maradt a református egyházzal, mint kultúrával. Először is az élete végéig megmaradó érdeklődése és szeretete a zsoldáréneklés iránt. Másodszor rokonszenve a református egyház évszázados népi tehetségmentő akciói, a falusi kisközösségek összetartásában játszott szerepe iránt. Harmadszor pedig a nemzeti történelem fontos, és kommunista politikusként is vállalható és vállalandó hagyományának tartotta azokat a történéseket, amikor a vallásszabadság-ért vívott küzdelmek egyben függetlenségi harcok is voltak. Ezen jellemvonások alapján Fehér Lajost olyan egyházon kívül lévő, nem hívő emberként írhatjuk le, aki valamiféle csökevényes, erősen korlátozott kultúrprotestáns[59] identitással mégis rendelkezett. Ez a fajta gondolkodásmód egyébként nem volt egyedülálló a hazai kommunista mozgalmon belül. Leginkább a Márciusi Front debreceni kommunista tagjait jellemezte, ahogyan arról a velük készített interjúkötetben vallanak.[60]

Ezek után joggal adódik a kérdés, hogy vajon az a fajta beállítódás, amely Fehér Lajost is jellemezte, vajon az egyháztörténet tárgykörébe tartozik-e, kell-e ezzel a fajta magatartással valamit is kezdenünk. Ha szigorúan vett egyháztörténeti megközelítést alkalmazok, akkor nem, ha ennél tágabban vett vallásszociológiai, akkor talán. Azért felelek bizonytalan igennel, mivel a vallásszociológiai irodalmon belül is régóta fennálló és megnyugtató módon aligha rendezhető probléma, hogy meddig terjed a vallás határa.[61] Magyarországon 1945-öt követően ráadásul kettős kihívással kellett szembenéznie az egyháznak: egyrészt a hagyományos agrártársadalom felbomlásával és a nagy népességtömegek városba áramlásával felgyorsuló szekularizációval, illetve 1948-tól a kommunista diktatúra változó eszközökkel folytatott, de mindvégig egyházellenes politikájával. Vagyis nálunk nem lehet pusztán a társadalmi modernizációval együtt felerősödő elvallástalanodást vizsgálni, a politikai kényszerek és elvárások is jelentős mértékben alakították a vallásgyakorlás szokásait. Egy nemrég napvilágot látott, élettörténetek elemzésén alapuló vizsgálat szerzője négy típust állapított meg az 1948 utáni vallásgyakorlás tekintetében.[62] Bár az elemzés római katolikus körében készített interjúkon alapszik, de nyilvánvalóan protestáns vonatkozásban is érvényes.

Az első csoportba azok sorolhatók, akik a társadalmi változás nyertesei lettek azáltal, hogy elhagyták a vallást. A másodikba azok tartoznak, akik nyíltan megőrizték vallásosságukat, ezáltal elzárult előttük a társadalmi felemelkedés útja. A harmadik típust azok testesítik meg, akik rejtett módon, a nyilvánosság kizárásával éltek meg hitüket, ezáltal lehetővé vált számukra a társadalmi felemelkedés. A negyedik csoportot azok alkották, akik kívül maradtak a társadalmi változásokon, nem is akartak felemelkedni, s így ők nyíltan gyakorolhatták vallásukat.

Úgy vélem, hogy Fehér Lajos református hithez, egyházhoz való viszonyulása egyik kategóriába sem illeszthető be, hiszen nem felel meg a vizsgálat kiinduló pontjának, nem volt hívő, tehát nem kellett semmiről sem lemondania, vagy semmit sem elrejtene. Visszont nem nevezhetjük őt harcosan egyházellenesnek sem, hiszen érzékeltünk bizonyos elfogadást, sőt rokonszenvet a református hagyomány néhány eleme iránt.[63] Ugyanakkor 1956 végétől 1974-ig tagja volt az MSZMP Politikai Bizottságának, és ebben a minőségében megszavazta, támogatta az egyházak sorsát hátrányosan érintő, korlátozó határozatokat. Eddigi kutatásunk során nem találtunk arra példát, hogy az egyházpolitika terén a hivatalos pártvezetéstől eltérő elképzelést, felfogást vallott volna. A megoldáshoz akkor jutunk közelebb, ha szociálpszichológiai szempontból tekintünk a kérdésre. Mivel tanulmányom tárgya nem Fehér Lajos általános, teljes társadalmi identitásának feltérképezése, ezért némileg leegyszerűsített magyarázatot kell adnom.

Fehér Lajos egy olyan közösségben töltötte a gyermek- és ifjúkorát, amelyben döntő szerepet játszott a református egyház. A korabeli Szeghalmon akkor még az élet megkerülhetetlen tényezőjét jelentette, így az ifjú Fehér saját maga kialakuló identitásába beépített bizonyos elemeket, amelyeket ez a környezet kínált.[64] Vagyis nem beszélhetünk önálló vallásos, református identitásról, hanem sokkal inkább szeghalmi identitásról, amelynek csupán egyik eleme volt a református hagyomány. Természetesen Fehér is ki volt téve, másokhoz hasonlóan „a társadalmi kölcsönhatások, cselekvések hálójában hitelesülő szakadatlan önmeghatározás”-nak.[65] Magának emlékiratának az elkészítése is végső soron ezt a célt szolgálta, így különösen izgalmas, hogy saját maga is bepillantást nyújtott abba, hogy melyek voltak azok az

identitáselemek, amelyeket a fiatakorában őt körülvevő keresztyén hitből és református hagyományból megőrzött. A memoárt egyéb forrásokkal kiegészítve, három identitáselem őrződött meg: a zoltáréneklés, a református egyház szociális érzékenysége és a 16-17. századi függetlenségi harcok illetve a protestantizmus, mint fontos nemzeti hagyomány.[66]

V. Tanulmányom kiindulópontját az az ellentmondás képezte, amellyel Fehér Lajossal kapcsolatos kutatásaim során bukkantam. Már emlékiratában is – különösen más kommunista politikusokhoz képest – sokat foglalkozott a református egyházzal és hagyománnyal. Ehhez társultak az interjúim során nyert meglepő ismeretek zoltáréneklési szokásaira vonatkozóan. Majd ezt követően bukkantam rá a bevezetőben közzétett cikkekre, mely tovább erősítette gyanúmat, hogy nem lehet sematikus módon leírni Fehér és a magyar reformátusság viszonyát.

Első lépésként igyekeztem bemutatni, hogy melyek voltak azok az intézmények, személyek, olvasmányok, amelyek Fehér Lajos gondolkozását ebben a témakörben meghatározták. Úgy tűnik, hogy nem elsősorban a család, hanem szülőfaluja, Szeghalom akkoriban még igen erős és komoly hagyományokkal bíró református gyülekezete játszott meghatározó szerepet. Tanulmányai során mindvégig a református egyház által fenntartott intézményekben tanult és lakott (elemi iskola, Péter András Gimnázium, Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete). Feltevésem szerint meghatározó élményt jelentett számára Mód Aladár *400 év* című munkája, amely ideologikus összegzését adta az 1514 utáni magyar történelemnek, és hivatkozási pontként szolgált a függetlenségi-kommunista történelemszemlélet hívei számára.

Második lépcsőben Fehér Lajos személyes megnyilatkozásait, élményeit gyűjtöttem egybe, jelentős mértékben saját emlékiratára támaszkodva. Ennek során egyértelművé vált, hogy egy tudatosan ateista, egyházon kívül élő, de bizonyos, a kultúrprotestantizmus fogalomkörébe tartozó jelenségekkel rokonszenvező karakterrel van dolgunk. Végezetül a vallásszociológia és a társadalomlélektan eszközeinek segítségével tudtam megrajzolni Fehér Lajos és a református egyház, hagyomány egymáshoz való viszonyát. Ennek alapján azt mondhatom, hogy Fehér olyan korlátozottan kultúrprotestáns felfogású személy volt, akinek kötődése csupán néhány identitáselemmel írható le, igaz ezeket az elemeket marxista meggyőződése dacára tekintélyes politikai karrierje során is megőrizte.

(Készült az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával. A Szerk.)

Jegyzetek

[1] „Jézus születél idevességünkre”. „Öreg” zoltárokat tanít a nyilastelepieknek Balla Péter. In: *Tiszántúl*, 1941. december 16. 5. p.

[2] *Tiszántúl*, 1941. november 30. 13. p. A lap sorsáról rövid összefoglalást ad: Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. New York, 1983. (továbbiakban: Borbándi, 1983.) 284. p.

[3] Kodolányi János: Debrecentől Debrecenig. In: *Tiszántúl*, 1941. november 30. 1–2. p.

[4] Kodolányi János: A kálvinizmus szellemében In: *Tiszántúl*, 1941. december 14. 1. p.

[5] Fehér Lajos: *Így történt*. Bp., 1979. (továbbiakban: Fehér, 1979.) 157. p.

[6] A Szeghalmi Református Egyházközség anyakönyvei. Keresztelési anyakönyv, IX. köt. 1911–1919. Az 1917-es esztendőben ő volt a 120. gyermek, akit keresztvíz alá tartottak. Mindkét szülője református felekezetű volt.

[7] Bencsik János: Szeghalom és vidékének rokonsági kapcsolatai In: Szeghalom protestáns közössége s XVIII-XIX. század fordulóján. Szerk.: Bencsik János. Szeghalom, 1986. (Sárréti Füzetek VII.) 14. p.

[8] Szeghalom. In: Révai Új Lexikona. XVII. köt. Szekszárd, 2006. 266–267. p.

[9] Papp Lajos: A szeghalmi református egyház története Szeghalom, 1925. (továbbiakban: Papp, 1925.) 39. p. Csaknem teljes egészében újraközölték: Írások Szeghalom múltjából. Szerk.: Miklya Jenő. Békéscsaba, 1976. (Bibliotheca Bekesiensis) 97–112. p.

[10] Tildy szeghalmi parókián töltött éveiről jó áttekintést ad: Vígh Károly: Tildy Zoltán életútja. (1889–1961) In: Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szerk.: Miklya Jenő – Szabó Ferenc. Szeghalom, 1979. 332–405. p., külön. 352–359. p.

[11] Papp, 1925. 38. p.

[12] Szarkáné Bíró Piroska: Szeghalom XX. századi településtérképe és történeti értékű épületei. Szeghalom, 1996. 10-11. p.

[13] Fehér, 1979. 17-19. p. Életéről ld.: Miklya Jenő: Szeghalmi Gyula (1876–1963) In: Sárréti Írások: Néprajzi és helytörténeti antológia. Szerk.: Miklya Jenő. Szeghalom, 1965. 267-277. p.

[14] Szabó Ferenc: Szeghalom a két forradalomban (1918–1919). Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szerk.: Miklya Jenő – Szabó Ferenc, Szeghalom, 1979. 323.

[15] Erős várunk nekünk az Isten. Emlékfüzet a reformáció 400 éves évfordulójára. Az iskolákban tartandó emlékűnnepélyek teljes programjával. Írták Szeghalmi Gyula és Tóth József egyházmegyei tanügybizottsági tagok Debrecen, 1917., Hoffmann és Kronovitz 48.

[16] Ennek történetéről lásd Péter András Emlékkönyv. Főszerk.: U. Nagy István, Szeghalom, 1976.

[17] A szeghalmi Református Péter András Reálgimnázium értesítője az 1928/29-es, illetve az 1935/36-os tanévről. Összeállította Nagy Miklós igazgató, Békéscsaba, Tevan.

[18] Fehér, 1979. 69., 99. p.

[19] Fehér, 1979. 136. p.

[20] Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. Bp., 1948. (Ötödik, bőv. kiadás, továbbiakban: Mód, 1948.)

[21] Fehér Lajos: Küzdelem az önálló Magyarországért. In: *Szabad Szó*, 1943. április 4. Közzéteszi: A magyar népfront története. Dokumentumok, 1935-1976. Főszerk.: Szabó Bálint. Bp., 1977. 364-365. p.

[22] Mód, 1948. 11. p.

[23] Mód, 1948. 12. p.

[24] Mód, 1948. 22. p.

[25] Mód, 1948. 23. p.

[26] Mód, 1948. 33. p.

[27] Mód, 1948. 40. p.

[28] Mód, 1948. 45. p.

[29] Mód, 1948. 72. p.

[30] M6d, 1948. 108. p.

[31] Feh6r, 1979. 7. p.

[32] Feh6r Lajos: Curriculum vitae. Az 1941-b6l sz6rmoz6 6letrajzot egy 6ll6shirdetesre v6laszk6nt k6ldte Pfeifer Ferdin6nd k6nyvkeresked6nek. A beces forr6st Sipos Levente tette k6zz6. *B6k6si 6let*, 1987. 4. sz. 446-453. p.

[33] Feh6r, 1979. 9. p.

[34] Interj6 Sipos Levent6vel, 2007. december 21. (K6zirat, a szerz6 birtok6ban.)

[35] Interj6 Feh6r 6gnessel, 2008. janu6r 2. (K6zirat, a szerz6 birtok6ban, tov6bbiakban: Feh6r 6gnes interj6, 2008.)

[36] Feh6r, 1979. 9. p.

[37] Feh6r, 1979. 9-10. p.

[38] Feh6r, 1979. 23. p.

[39] A szeghalmi reform6tus n6piskolai tanul6k kir6ndul6sa. In: *Szeghalomvid6ki H6rlap*, 1927. j6nius 26. 2. p.

[40] Feh6r, 1979. 73. p.

[41] Feh6r, 1979. 123. p.

[42] Feh6r, 1979. 30. p.

[43] N6meth L6szl6: P6p6n. In: *U6: Utols6 sz6ttekint6s*. Bp., 1980. 795-802. p.

[44] Feh6r, 1979. 93. p.

[45] Feh6r, 1979. 41. p.

[46] Feh6r, 1979. 67. p.

[47] Feh6r, 1979. 362. p.

[48] Feh6r, 1979. 99. p.

[49] Feh6r, 1979. 99-100. p.

[50] Kiss R6ka: Reform6tus 6bred6s Budapesten. In: *Reform6tusok Budapesten*. II. k6t. Szerk.: K6sa L6szl6. Bp., 2006. 1343. p. A tanulm6ny egésze j6l 6sszefoglalja az egyh6zon bel6li meg6j6l6si t6rekv6seket, f6k6ppen a Beth6nia Egylet szerep6t 1945 el6tt 6s k6zvetlen6l a h6bor6 v6ge ut6ni 6vekben is.

[51] El6sz6. 6nekesk6nyv a magyar reform6tusok haszn6lat6ra. Bp., 1999. 5-8. p. Emellett Csomasz T6th K6lm6n munk6it eml6lhetj6k, mivel 6 foglalkozott legelm6ly6ltbben a reform6tus zolt6r6nekl6s meg6j6t6s6nak k6rd6s6vel.

[52] Borb6ndi, 1983. 336., 341. p.

[53] Feh6r Gyula visszaeml6kez6se, 1971. Politikat6rt6neti Int6zet Lev6lt6ra. N6KOSZ-gy6tem6ny, 302. f. 3. cs. 11. 6e.

[54] 6rdekess6g, hogy Feh6r Lajos 1941-es cikk6ben egyszerre k6pviselte a hagyom6ny 6s a meg6j6l6s 6ll6spontj6t a zolt6r6nekl6ssel kapcsolatban. A r6gi sz6vegek beemel6se a reform6tus 6nekek k6z6 k6ts6gk6iv6l a gy6kerekhez val6 visszany6l6st jelentette, 6m ezzel egyidej6leg sor ker6lt az 6nekl6s technik6j6nak meg6j6t6s6ra is, hiszen ett6l fogva ritmiz6ltan 6nekeltek.

[55] Feh6r 6gnes interj6, 2008.

[56] Fehér, 1979. 576. p.

[57] Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. I. köt. Bp., 1996. 349-350. p.

[58] Kósa László: Egyházi hagyomány – protestáns vallási néprajz. In: Uő: Egyház, társadalom, hagyomány Debrecen, 1993. 45-46. p.

[59] „A kultúrprotestantizmus [...] a magyar protestantizmusban különösen jellemző kettősségnek azt az oldalát jelöli, amely nem a bensőséges vallásosságra, a hit élményére, hanem a vallás és az egyház művelődési és társadalmi szerepére teszi a hangsúlyt.” Kósa László: A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata. In: Uő: Egyház, társadalom, hagyomány, Debrecen, 1993. 161. p.

[60] Tóth Pál Péter: Messiások. Bp., 1987.

[61] Hamilton, Malcom B.: Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásszociológia. Bp., 1998. (továbbiakban: Hamilton, 1998.) 23-34. p.

[62] Bögre Zsuzsanna: Vallásosság és identitás. Élettörténet a diktatúrában. (1948–1964) Pécs, 2004. 181-188. p.

[63] Most nem kívánok foglalkozni azzal a messzire vezető és a jelen tanulmány kereteit szétfeszítő kérdéssel, hogy maga a kommunizmus vallás-pótlékként szolgált-e a Fehérhez hasonló személyek számára, ahogy egyes vallásszociológusok feltételezik. Vö. Hamilton, 1998. 32. p.

[64] Ezt a nézőpontot alapvetően a strukturális identitáselmélet hívei vallják, mely megközelítéssel magam is egyetértek. Ennek kifejtését ld.: Pataki Ferenc: Identitásalakulás a 70-es évtizedben; Adatok az identitásalakulás vizsgálatához. In: Uő: Élettörténet és identitás. Bp., 2001. 11-34., 35-55. p.

[65] Pataki Ferenc: Identitás, személyiség, társadalom. In: Uő: Élettörténet és identitás. Bp., 2001. (továbbiakban: Pataki, 2001.) 115. p.

[66] Fehér esetében is az történt, mint bárki másnál: „A személyes identitás hangsúlyai eltolódtak a választott és teljesítménynek minősíthető, egyéni erőfeszítéssel kidolgozott kategóriák felé, amelyeknek olykor csupán szimbolikus és ideologikus valóságuk van.” Pataki, 2001. 113. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMX

Bolf Barbara: A Nagykanizsai Piarista Gimnázium és Rendház államosítása, 1948-1950

1948 júniusában fogadta el a parlament az egyházi iskolák államosításáról szóló törvényt, majd a koncepciók percek, internálások, zaklatások hatására 1950-ben megszületett az állam és a katolikus egyház közötti megállapodás. Ezután csak nyolc iskolában taníthattak ismét a szerzetesek, de a négy megmaradt renden kívül a többitől megvonták a működési engedélyt, és az egyházat szoros állami függésbe vonták.

A piaristák nagykanizsai gimnáziumában a többi egyházi iskolához hasonlóan, de némileg „szelídebb” körülmények között zajlottak le az események. Itt is végrehajtották az államosítási törvényt, illetve olyan területeket is állami tulajdonba vettek – sok más iskolához hasonlóan –, amelyek nem tartoztak a törvény hatálya alá. Támadások érték a hittanárokat, 1950-ben államosították a rendházat, majd az elsők között internálták a szerzeteseket, akik a megegyezés megszületése után szabadon távozhattak. Kanizsán azonban nem került sor olyan durva atrocitásokra, mint sok más helyen.

Még sokan vannak köztünk – elsősorban öregdiákok –, akik átélték ezt a nehéz időszakot, és akiknek a beszámolóit által közelebb kerülhetünk a korszak és az események megismeréséhez.

A Nagykanizsai Piarista Gimnázium államosítása

A nagykanizsai intézmény nagy múltra tekint vissza. 1765-ös alapításától kezdve színvonalas oktatást biztosított a térség fiataljai számára, és számos később híressé váló diákkal – mint például Deák Ferenc, Tandor Ottó, Wlassics Gyula, Kaán Károly – büszkélkedhet.

A 20. század közepének eseményei természetesen hatással voltak az iskola életére is. A tanítást miniszteri rendelet következtében 1944. október 29-én átmeneti jelleggel megszüntették.[1] 1944. szeptember 9-én a németek lefoglalták a gimnáziumot táborigénykórház céljaira, majd később az oroszok tették ugyanezt. A tanítás a diákokon épületében zajlott ezután. A gimnáziumot 1945. szeptember 10-én vehették ismét birtokba a piaristák.[2]

Az 1945/1946-os tanévben került sor az általános iskola bevezetésére, amely a következő tanévben igazgatásilag elkülönült a gimnáziumtól, piarista tanári vezetéssel. Botár Csaba igazgató támogatta az általános iskola megszervezését, mert ebben a kalazanciusi hagyományokhoz való visszanyúlást látta.[3] Az igazolóbizottságok részéről a kanizsai piaristákat is érték atrocitások: 1946 májusában Bojt Lajos és Neuberger József ellen néppügyészeti eljárás indult „fasiszta és demokráciaellenes tanításukért”. Az ügyet októberben zárták le bizonyítékok hiányában.[4] Az 1945/1946-os tanévben a tanulólétszám 529 fő volt 91 általános iskolással és 438 gimnazistával.[5]

Az államosítást a nagykanizsai gimnázium sem kerülhette el. Dénes Ferenc piarista öregdiák szerint már az 1947/1948-as tanév vége felé érezni lehetett az államosítás előszelét. Kanizsán az államosítás az országos és Zala megyei államosításoknál szelídebb körülmények között történt. Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy a város a kezelésében álló elemi és polgári iskolákat már 1900-ban átadta az államnak, így az államosítás 1948-ban csak a piarista fiú- és a Notre Dame Leánygimnáziumot érintette.[6]

Nagykanizsán az államosítást támogató első komolyabb megnyilvánulásra 1948. május 22-én került sor az új polgármestert – Nagy Józsefet – beiktató közgyűlésen. Az államosítást kimondó törvény után már az érdekelte

az embereket, hogy mi lesz a szerzetestanárokkal. Az iskola igazgatóját, Lukács Józsefet kérdezte erről a *Zala* című lap főszerkesztője, de ő ekkor még nem foglalhatott állást a kérdésben, hisz eddig a püspöki konferencia sem tette meg ezt.^[7]

A nagykanizsai rendház historia domusa részletesen leírja az eseményeket.^[8] Ebből kiderül, hogy miniszteri rendelkezés szolt a tanév június 15-i befejezéséről. Másnap, 16-án került sor a hálaadó szentmisére, a Te Deumra illetve a bizonyítványok kiosztására.^[9] de ekkor ünnepelték az új iskolába való átköltözés 25. évfordulóját is. Mégis – interjú-alanyom elmondása szerint – ez az évzáró ünnepség eltért a megszokottól, nagy szomorúsággal búcsúztatták a tanévet mind a tanárok, mind a diákok és azok szülei. A politikai helyzetből adódóan ugyanis számítani lehetett arra, hogy az iskolát hamarosan államosítják. (Épp ezen a napon történt meg a szavazás a parlamentben az egyházi iskolákról.) Lukács József igazgató beszéde eltért a korábbiaktól. Nem a nyári szünet eltöltéséről beszélt, hanem a helyzetre való tekintettel a diákok további életére vonatkozóan adott hasznos tanácsokat, útmutatást. Amikor pedig arról szolt, hogy mit adott eddig diákjainak az Alma Mater, milyen szellemben nevelte őket, a jelenlevők zokogásban törtek ki. A diákok nehéz szívvel gondoltak tanáraik, iskolájuk várható elvesztésére.^[10]

Június 20-án jelent meg a tankerületi főigazgatóság képviselője azzal a szándékkal, hogy az összes tanárt állami alkalmazásba vegye, de ezt a paptanárok visszautasították. Így a gimnázium ideiglenes vezetésével Deák János testnevelő tanárt bízták meg, az általános iskola és a diákotthon irányítása pedig Buvári András világi tanár kezébe került. „Sok szép emléket, fáradságos munkát, nemes ambíciókat és színes terveket kellett otthagynunk e szívünkhöz nőtt intézetek elhagyásával” – írta a historia domus krónikása, Szűcs Imre házfőnök.^[11] Majd így folytatta: „Mivel a megegyezés a nyár folyamán nem történt meg, rendtagjainknak elhelyezkedés után kellett nézniök: Az egyházi hatóságok és a tanítórendek közötti megállapodás szerint az elfoglaltság nélkül maradt szerzetestanárokat (e jellegük megőrzése mellett) átveszik az egyházmegyék lelkipásztori munkára. Hosszas és bonyodalmas tárgyalások, levelezések, telefon- és táviratváltások, személyes utánajárások között teltek a nyári hónapok. A rendháznak és a rendtagok elhelyezkedésének szövevényes ügyeit rendfőnökünk tartotta kezében, és bonyolította le fáradságot nem ismerő áldozatos lelkülettel és atyai gondoskodással.”

A rendtagok megdöbbenéssel vették tudomásul egy rendtársuk, a 64 éves Grujber József rendből való kilépését és állami szolgálatba állását. „Igaz, hogy különösképpen fájdalmas, mert kb. 20 éves nagykanizsai tanárkodása alatt úgyszólván mindenki megismerte, és így tanítványai és a hívő társadalom körében nagy botránkozást váltott ki aposztaziája.”^[12] A krónika pontosan beszámol a szerzetesek helyzetének változásáról.^[13] Többeket kisebb településekre, falvakba helyeztek kápláni szolgálatra, másokat nyugdíjaztak. Voltak, akik még egy ideig hitoktatással vagy magántanítással foglalkoztak, hogy keresethez jussanak.

A gimnázium új megbízott igazgatója Csernay László lett, aki Zalaegerszegről augusztus 28-án érkezett Nagykanizsára. Az iskola általános iskolai részét teljesen megszüntették, a „gimn.-i épületben csak a gimn. 6 megnyitott osztálya kapott helyet és a volt polgári fiúiskolából alakult ált. iskola alsó tagozata 5 osztályban.”^[14]

Hamarosan megkezdődött az iskola területének felmérése, majd – elvileg a törvény szerint – az állami és rendi tulajdon meghatározása:

„Az államosítási törvény értelmében bizottságok határolják el a volt egyházi, ill. szerzetesiskoláknál az állam tulajdonába átmenő épület- és területrészeket a szerzetesestületek kezében maradó rendházi részekről, és a bizottság^[15] augusztus 31-én jelent meg nálunk, s a határt közös megállapodással úgy húztuk meg, hogy a szorosan vett rendház (utcai) épület és gyümölcsös, ill. díszkert teljes egészében a rendnek való meghagyása

mellett a határvonal egy méterrel a gimnáziumi (középső) épület fala mellett húzódik [...]. A gimnázium keleti sarkától egyenes irányban meg tovább a konviktus kert kerítéséig, innen a kert belső (keleti) oldalán húzódik a konviktus épület sarkáig, és fordul megint keletre a kőfalig. A rendházé marad tehát a Sugár u. 11–13. számú épületen (lakóház és konyha, ebédlő-épület) kívül az istálló előterével a mosó és a vasalóhelyiség, a sertésólak, a konviktus kertből a füves (déli rész) a botanikus kerttel, a két rendházi konyhakert (az északihoz bejárat mint szolgálat a konviktus kertjén át). – Az északi oldalon a kápolna környékével úgy, hogy a volt zeneiskola (Királyi Pál u. 2) nyugati sarkától a rendház kertjéig vont egyenes képezi a határt.

Egyetlen vitapont a Királyi Pál u. 2 számú épület körül volt. Ugyanis ezt az épületet 1938-ban a rend megvette a várostól 139 000 Ft-ért rendi teológia, vagy más rendi célra. Mikor az általános iskolát ki kellett bővíteni és hirtelen az egyik napról a másikra fel kellett állítanunk az alsó tagozatot (régi elemi osztályok), nem lévén máshol hely, ide helyeztük el ezeket az osztályokat. Ezen az alapon (mivel az utóbbi két évben iskolai célt szolgált) a bizottság kimondta az állami tulajdonbavételt. Mi viszont hivatkoztunk a végrehajtási utasítás 86.4 pontjára[?], mely szerint » a vallási közoktatásügyi miniszter esetenként dönti el, hogy használatba kell-e venni az iskola épületét, vagy helyiséget abban az esetben, ha az épületet nem iskola céljára létesítették, hanem csupán szükségmegoldásként, vagy átmenetileg szolgál iskola céljára.« Ezt az álláspontunkat a megosztási jegyzőkönyvben részletesen kifejtettük, majd okmányokkal (igazodva a volt polgármester nyilatkozatának melléklésével, a rendfőnök úr levelével, hogy az épületet most plébániai lagnak, egyházközségi helyiségnek kívánjuk használni) nagy felterjesztést tettünk a VKM-hez. Időközben itt járt az V. i. o.[?] főnöke, aki [...] megértette és magáévá tette érvelésünket.”[16]

Tehát látjuk, hogy nem ment zökkenőmentesen a területek elhatárolása, mivel olyan területeket is állami tulajdonba vettek, amik nem is tartoztak valójában a törvény hatálya alá. Így a rend jogosan tiltakozott:

„A nagykanizsai volt piarista gimnázium és rendház szétválasztása alkalmával, augusztus hó 31-én, a Királyi Pál u. 4. sz. épületet állami iskolai internátus részére jelölték ki. A jegyzőkönyvben épp az 1948. évi XXXIII. tc. intézkedéseire hivatkozva ez ellen óvást jelentettünk be, mivel kétséget kizárólag rendi (és teológiai) célokra szerezte az épületet a magyar kegyestanáítórend, eredetileg sem iskolai célokra létesítették (Végrehajt. Út. 8§. 3–4.), s csak az utolsó két tanévben engedte meg a rend átmenetileg, szükségképp, hogy oda az általános iskola alsó tagozatának néhány osztályát elhelyezzék, elsősorban azon a címen, hogy az iskola rendi szervezésben indult meg s így kötelességünknek éreztük e rendi épülettel kisegíteni. [...] Ugyanezen a telken már rendelkezésre bocsátottunk az államosítás alapján egy kétemeletes konviktus, melyet rendünk nagy áldozatok árán rendezett be, hozott rendbe a háború után és tartott fenn.[...]”[17]

De „november 5-én megérkezett az országos államosító bizottság döntése, hogy a megosztási jegyzőkönyvet jóváhagyja, a rend kívánságát azonban elutasítja. Egyúttal utasítja a tanügyi és közigazgatási hatóságokat, hogy az épületet áll. általános iskolai otthon céljaira vegye át.”[18]

A rend ezt nem hagyta ennyiben és ismét tiltakozott, amit újabb bizottságok felállítására követett. Újabb jegyzőkönyvek, javaslatok születtek, és a tárgyalások egészen 1950-ig elhúzódtak. Ekkor azonban feloszlatták a rendházat is, így a további tárgyalásoknak már nem volt értelme.[19] Az alábbi idézetekben jól nyomon követhető a folyamat:

„A piarista gimnáziumnak az 1948:XXXIII.t.c. alapján történt államosításával kapcsolatban eljáró bizottság a város tulajdonát képező rendházat hagyta meg rendi célokra, viszont a rendi felülepítmény jogú volt általános iskolai épületet államosította.

A bizottság javasolja ennek megváltoztatását a jegyzőkönyvhöz csatolt vázrajz alapján úgy, hogy a pirossal vonalkázott területek engedtesse át a Rendnek véglegesen elválasztva a gimnáziumok területétől azzal, hogy a jelenleg rendházat magában foglaló épületnek a jelenlegi teljesen kifogástalan állapotban való átengedése ellenében a kincstár magára vállalná a rendház területének a gimnáziumok területétől való elválasztását és a leendő rendház céljaira szolgáló épületnek a célnak megfelelő átalakítását. A rendház által átengedendő épületnek sűrűbben vonalkázott földszinti része az épülettől elfalazva plébánia céljait szolgálná továbbra is. [...] A kegyestanítórend magyar rendtartományának főnöke, a bizottság döntését a fenti feltételek alapján a maga részéről is elfogadja és kéri, hogy Miniszter Úr a részletek megbeszélésére a Rend képviselőjét is vonja be.”[20]

„[...] A bizottság megállapítja, hogy 1948. augusztus 31-én a rendi célokat és iskolai célokat szolgáló épületek megosztása tárgyában felvett jegyzőkönyv ellen a rend által beterjesztett észrevételeket és a rend kérését a Központi Államosítási Bizottság 1948. október 13-án hozott 413.sz. határozatával elutasította. [...] A bizottság a felsorolt összes épületet, kivéve a helyszínrajzon I jelzett templomot állami tulajdonba venni javasolja, úgyszintén állami tulajdonba venni javasolja az oktatási célul szolgáló ingóságokat is, tekintet nélkül arra, hogy az államosítás után leltárba vétettek-e, vagy sem. [...] A rend képviselői kijelentik, hogy észrevételeiket a jogorvoslati határidőn belül írásban teszik meg, jelen jegyzőkönyv aláírását nem tartják szükségesnek, mivel abban a rend észrevételei nem szerepelnek.”[21]

„[...] legyen szabad megtennem arra észrevételeimet és olyan megoldást hozni javaslatba, amely az államosítás céljait teljesen megvalósítja és nem teszi lehetetlenné a plébánia működését és a rendtagok szerzetesi életét. [...] Az 1950. május hó 17-én a rendház épületébe helyezendő ipari középiskola létesítésére kiküldött VKM bizottság vezetője, Kádár István kijelentése szerint az ipari iskolának nincs szüksége a rendház déli részén fekvő, s mellékelt vázlaton F,G,H-val jelzett konyha, istálló, mosókonyha épületekre. Ezek meghagyását legyen szabad tehát kérem. Ezek kellőképpen átalakítva lakásokul szolgálhatnak a rendtagoknak [...]”[22]

A szeptemberi tanévkezdéshez közeledve a közvéleményt egyre inkább foglalkoztatták a gimnáziumban leendő folyó munka körülményei. Felröppent az a hír is, hogy be fogják zárni az iskolát. A *Zalában* ezért megjelent egy cikk, ami részletes tájékoztatást adott, és igyekezett megnyugtatni az aggódó szülőket. 1948. szeptember 1-jén szülői értekezletre került sor, ahol bemutatkozott az új, állandó igazgató, Csernay László, és ígéretet tett arra, hogy az általános iskola továbbra is működni fog. Ígéretét csak egy tanév erejéig sikerült teljesítenie.[23]

Az iskolába több új tanár érkezett, majd a tanítás 235 tanulóval indult el. Új osztályozási rendszert alakítottak ki: az eddig négyfokozatú helyett – melyben az egyes volt a legjobb – hétfokozatút vezettek be (ebben a hetes volt a legjobb). Egy új tantárgy is bevezetésre került „mindennapi kérdések órája” címmel Fülöp Ernő vezetésével, ahol a diákok gondolkodását marxista szellemben igyekeztek átalakítani. Diákszövetség is alakult a Magyar Ifjúság Népi Szövetségének keretein belül.[24] Az iskola könyvtárának nagy részét és a tablókat az iskola udvarán elégették.

Az iskola államosítását követő időszak, a nagykanizsai Piarista Rendház államosítása

Az új, 1948/1949-es tanév szeptember 4-én kezdődött az immár államosított iskolában. Ezen a napon különös levelek jelentek meg az iskola és a templom falain, valamint a klauzúra ajtaján:

„Ki érti Isten titkos terveit,

miért ríkatja meg kedvenceit?

Az új tanév küszöbén hálás és köszönő szívvel gondoljunk azokra a volt tanárainkra, akik éveken át a katolikus világnézet örökérvényű alapjait szívünkbe oltották, hogy azt majd mint a legnagyobb kincset az életbe magunkkal vigyük.

Bizonyos okok miatt volt tanáraink nem taníthatnak tovább bennünket. Az iskolaév nyitányának első akkordja hozzájuk száll, köszönetünk és szeretetünk bizonyítékaként.

Köszönjük azt a világnézeti megalapozottságot, mely minket a katolikus szellemiség hordozóivá tett.

Köszönjük azt a tanítást, melynek értéke és magas színvonala minden kritikát elbír, és minden bíráló szemében elismerést vált ki.

Köszönjük – egyszóval – a piarista nevelést, a piarista tanítást!

De köszönjük azt a legnagyobb erejű nevelést, melyet életük példájával erősítenek: elveink mellett mindig, minden körülmények között tartanak ki, még akkor is, ha hivatásunkat, esetleg megélhetésünket is kell feláldoznunk azokért.

Kész tiszteletadással fogadjuk példaadó tanításukat s köszönjük.

Hálánk jeléül csak annyit tehetünk, hogy megígérjük: imáinkkal kísérjük őket azon az úton, ahová új beosztásuk állította őket.

Hálás köszönetünk régi tanáraink felé – tiszteletteljes várakozás az újak felé; ez az év első perceinek első impressziója.”[\[25\]](#)

A diákság ezekkel a levelekkel akarta volt tanárai tudomására hozni, hogy megbecsülte eddigi munkájukat, és hálás a sok fáradozásért. A szöveg szerzőjének kilétére nem derült fény, de ez nem is fontos. Az egykori piarista diákok kedves gesztusa volt ez tanáraik felé. „Nagy feltűnést keltett, könnyes szemekkel olvasták és olvastuk, s egy példányt sikerült a falról ilyen állapotban emlékül leválasztanunk” – írta a házfőnök. Az iskola új vezetése még egy hétig meghagyta a falakon ezeket a leveleket, amelyeknek nyomai még később is láthatóak voltak.[\[26\]](#)

A Kalazanci Szent József megdicsőülésének 300. évfordulója alkalmából készített tervezet a rendházi programokról – az államosítás miatt – nem valósulhatott meg. A piaristák működése az államosítás után lényegében a plébániai szolgálatra korlátozódott, de a teológiai akadémia még működött körülbelül fél évig.

Szeptember 1-jén alakult meg az új – de már 1944 óta tervezett – Szent Imre plébánia a kápolna körül. Ezután püspöki rendelkezésre a város egyharmada – közel 5000 ember – a piarista plébánia alá került. Plébánossá Szűcs Imrét nevezték ki.[\[27\]](#)

A rend elleni támadások folytatódtak. Ennek jó példája Juhász Miklós hittanár esete:

„A lelkes és népszerű fiatal hittanár, dr. Juhász Miklós, apostoli buzgalommal látta el iskolai munkája mellett a diákpasztorációt, de e mellett minden munkára vállalkozott Isten ügyének szolgálatában. Félév körül a Mindszenty hercegprímás elleni nyilatkozat aláírásának megtagadása következtében hírlapi támadások indultak meg ellene, állandó kihallgatásokkal igyekeztek a leány és fiútanulóktól megtudni, hogy a kongregációs élet és a hittanórák alatt nem követett-e el valami demokráciaellenes –,„gesztus”-t-[\[?\]](#). Helyzete mérlegelése folytán (minthogy iskolai tanítása már úgyis lehetetlenné vált) jobbnak látszott áthelyezése. A veszprémi püspökség kikérte őt, és az egyházmegyei teológiára helyezte dogmatika tanárnak. Meg kell örökösenünk szerteágazó érdemeit. Munkaerejét és kiváló szónoki képességeit új plébániánk javára is gyümölcsöztette. Búcsúztatásakor emlékére egyik legértékesebb munkaterületét „Juhász Miklós teológiai akadémianak” neveztük el.”[\[28\]](#)

A piarista rend – kérésére – 1949 nyarán megkapta a homokkomáromi plébániát, és annak vezetését Horváth Istvánra bízta. Ő azonban nem bírta egyedül a feladattal, így a rend Molnár Istvánt küldte segítségül, aki átvette tőle a hitoktatást. A plébánia gondozása azonban továbbra is nagy nehézséget jelentett Horváth István számára, így – 1950 nyarán – lemondott tisztségéről. Helyére ismét egyházmegyei pap került, de Horváth István továbbra is Homokkomáromban maradt kántorként.[\[29\]](#)

A rendházban – a megváltozott körülmények hatására – újabb változások történtek. A rendfőnök arra törekedett, hogy minél többeket áthelyezzen a kanizsai rendházból, ezzel is csökkentve a rendtagok kiszolgáltatottságát:

„A nagykanizsai rendház tehermentesítése érdekében 1949 márciusában rendfőnökünk Nagy Lajost Mernyére, Lengyel Jánost pedig Mosonmagyaróvárra helyezte át. Bár megértettük a rendfőnöki intenciót, mert nem saját épületben lakván bármely percben ki lehetünk téve felmondásnak s ez esetben kívánatosabb, hogy minél kevesebb rendtagot érjen a bizonytalan sors, mégis nagyon sajnáltuk őket, hiszen több évtizedes itt tartózkodásuk alapján igazi ősz[\[?\]](#) tagjai voltak rendházunknak, akiknek alakja szinte elválaszthatatlanul összenőtt [...] városunkkal és házunkkal.

Lukács József Pacsán lett káplán, és ismét Nagykanizsára került a rendházba. Neuberger Józsefet Galambokra helyezték át. Dallos István Kámonra került, ahol jelentős szerepet vállalt a templom felépítésében. Bojt Lajos néhány hónapig magántanítással foglalkozott, majd a nagykanizsai Jézus Szíve plébániára nyert beosztást. Botár Csabának hónapokig nem volt állása, majd egyházközségi irodavezető lett Szomolányi József nyugdíjazása után. Schmidt Mihály angol órákat adott, amelyek keresettek voltak. „Mikor minden rendtag részéről biztosítva volt az ellátás fedezése, amihez még az egyházközség támogatása és némi (havi 2–300 Ft) stólajövedelem járult, szerény körülmények közt (előző évi átlagos havi 15 000 Ft helyett 7 000 Ft) biztosítva

volt a ház fenntartása, de dologi kiadásokra már nem jutott.”[30]

Az államosítás nemcsak diákjaitól és iskolájától fosztotta meg a rendtagokat, de tanári fizetésétől – tehát anyagi biztonságától, megélhetésének alapjától – is. Ezt még tetézték azzal, hogy váratlan kiadásokra kötelezték a rendet:[31]

„Megnyugvásunkra szolgált, hogy mire a tanári fizetésektől és konviktsi jövedelmektől elestünk, már nem is nagyon volt szükségünk u. n. dologi kiadásokra, mert az előző években rendházunkat a szükséges felszereléssel elláttuk és a tatarozásokat elvégeztük.

Egész váratlanul ütött be a veszedelem, hogy az államosítás következtében gázvezetékeinket is függetlenítenünk kell az iskoláktól és a külön vezetéke mellett külön árammérő órákat felszerelnünk. A rendházunkat minden ügyében támogató Szántó Lajos vár. műszaki tiszt számítása szerint ez minimum 5000 Ft. költséget jelent – és kötelező! Hiába fordultunk beadványokkal a hatóságokhoz segélyért, indokolva, hogy az államosítás végrehajtása juttatott e helyzetbe bennünket, anyagi támogatást sehonnan sem kaptunk.

Ekkor, a teljes kilátástalanság pontján, deus ex machinaként jelent meg a segítség. Szokol József kiskanizsai (Zsigárdi köz 7.) bérlőnk azzal a kéréssel állt elő, hogy a már évtizedek óta bérelt kis darab kiskanizsai [...] szántót és rétet adjuk el neki, hogy azt fiára hagyhassa hozományként. Házfőnökünk egyéb indokoltól (e külön kis földbirtok elvesztésének lehetősége) is vezérelve megcsinálta az egyezséget, amire a 6000 Ft. vételárból 5000 Ft-ot azonnal lefizetett Szokol József, a fennmaradó 1000 Ft-ot a telekkönyvi átírás megtörténésére ígérve. Az eladást azonban jóváhagyásra fel kellett terjesztenünk a rend főnökéhez, sőt az egyházi főhatósághoz. Mire ezek az engedélyek megérkeztek, állami rendelkezés felfüggesztett minden ingatlanátruházást, illetve később feltételekhez és földhivatali engedélyhez kötötte. Ezirányú beadványunk azonban elutasításban részesült. Megfellebbeztük a határozatot, a rend pedig garanciát adott írásban Szokol Józsefnek, hogy az 5000 Ft. adósságot elismeri. (A rendház feloszlásakor a rend törleszteni akarta ezt az adósságot, de a vevő egyelőre kitért ennek elfogadása elől, amíg a földet használhatja.)”

A bevételkiesést a piaristák igyekeztek pótolni, elsősorban úgy, hogy megpróbálták önellátásra berendezkedni és gazdaságukat fellendíteni. A mezőgazdasági termelés sikeres volt, kenyérgabonából és szalastakarmányból sikerült elegendő mennyiséget termelni, valamint a szőlőtőkék számát és az állatállományt gyarapítani. A kötelező beszolgáltatást babbal teljesítették. A gazdálkodás haszonnal járt, a sertéshúst és a borjút jó áron el tudták adni. Az állatok árának csökkenésekor azonban – mivel a kiadások ugyanolyan szinten maradtak – már ráfizetésessé vált az állattartás. A rendnek juttatott 12 holdnyi rét művelése is veszteséget jelentett, így jobbnak látta a vezetés visszaadni azt. Hardi István volt a gazdaság felügyelője, akinek egészsége a kemény munka miatt megromlott. A gyümölcsfák hozamát ugyanakkor sikeresen gyarapították.[32]

Az állam nem elégedett meg az eddig kisajátított területekkel. 1949. június 10-én egy miniszterközi bizottság jelent meg a piaristáknál, és a rendház épületét kérte leánygimnázium – később a keszthelyi gazdasági középiskola – céljára. Cserébe felajánlották a volt zeneiskolai, illetve általános iskolai – Királyi Pál u. 2. – épületet, valamint az ebédlői, konyhai, gazdasági épületek és a kert egy részének meghagyását azzal az ígérettel, hogy az átalakítás költségeit az állam vállalja. A házfőnök ezt a tervezetet elfogadta azzal a kikötéssel, hogy a plébániai folyosórész és a kert is a rendé maradjon. Később még kérte azt is, hogy legyen kerti „összeköttetés” biztosítva a két épületrész között. A minisztérium elfogadta ezeket a kéréseket. Az átköltözés azonban mégsem valósult meg „részben a költségek miatt, részben azért, mert a keszthelyi

iskola tanárai és a tanulók szülei kérték az iskola ottmaradását.” Már a felszerelések egy része is megérkezett, és meghirdették Kanizsán a beiratkozást, de végül mégis maradhettek eddigi épületükben a szerzetesek.[33]

A rendtagok azonban nem érezhették magukat sokáig biztonságban, és nem kerülhették el a rendház államosítását. A krónika erről így számol be:

„1950. májusban értesítést kaptunk, hogy újabb kéttagú államosítási bizottság fog megjelenni a kétévi elkülönítés felülvizsgálására. Ettől kezdve állandóan jártak helyi és megyeszékhelyi, valamint miniszteri bizottságok más és más céllal és igényekkel. Végre a hivatalos (két tanító) bizottság is megérkezett, és egy heti időközrel két ízben ültünk össze tárgyalásra a gimn. irodában a polgármester és a pártküldött jelenlétében. A rendkormányzatot Szűcs János asszisztens képviselte. Részletes tájékoztatásunk, beadványunk, bemutatott okmányokkal támogatott igényeink előterjesztése után a határozat úgy szövelt, hogy az egész területet az összes épületekkel állami tulajdonba venni javasolják, kivételképp meghagyva a templomot elfalazandó keskeny környezetével. Ezt a javaslatot a mi ellenjavaslataink (legalább a volt zeneiskola rendi tulajdona meghagyása, vagy az ebédlő konyhai részlete) elvetésével a VKM is jóváhagyta 1950. júl. 10.-én.”[34]

Az államosításra május 20-án került sor. A rendet Szűcs Imre házfőnök és Szűcs János tartományfőnöki asszisztens képviselte ennek lezajlásakor, ők azonban az államosítási jegyzőkönyvet nem írták alá, mert abban nem vették figyelembe javaslatukat. A szerzetesek a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordultak, amelyben azt kérték, hogy az egykori épületben legalább a rendháznak legyen helye. Sík Sándor rendfőnök is megpróbált segíteni, és kiállt – a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez írott levelében – a kanizsai rendtagok mellett. Úgy látta, hogy ebben a helyzetben nem lehet rendesen ellátni a plébániát és szerzetesi életet élni. A minisztérium azonban elutasította a rend fellebbezését.[35]

A hittanárok ellen eközben tovább folyt az agitáció. Ahogy 1948-ban Juhász Miklós ellen, úgy 1950-ben Szűcs Imre házfőnök ellen indult támadás.[36] Szűcs házfőnöki és plébánosi tevékenysége mellett a fiú- és lánygimnáziumban is tanított hittant. 1950 januárjában már javasolta Sík Sándornak nyugdíjazását, mert úgy gondolta, hogy így legfeljebb eltűnték a tanítástól, de fegyelmi eljárást – ami teljes fizetésmegvonással járhatott volna – nem indíthatnak ellene.[37] Március 22-én azonban sikerült olyan indokot találniuk az állami hatóságoknak, amivel felmondhattak Szűcsnek. Szűcs Imre Sík Sándorhoz írott levelében[38] leírja, hogy az igazgató a diákoknak szervezett lelkigyakorlat miatt feljelentette, és eltiltotta a tanítástól. Ő fellebbezést nyújtott be a főigazgatósághoz. A levélben beszámolt működésének körülményeiről is:

„Én plébánosi működésem miatt is erős megfigyelés alatt állok, sőt e téren is gyanús, megbízhatatlan, akit állandóan figyelnek és figyeltetnek, keresve, hol köthetnek belém: kivel érintkezem, mikor mit csinállok, kik járnak a házba, sőt: mit olvasok, ekkor és ekkor mi volt a nagyebédlőben, mi van a templomban stb.”

Nyolc nappal később kiderült, hogy mégis folytathatja a tanítást a főigazgató engedélyével. Azonban a békeívekkel kapcsolatban olyan helyzetbe hozták a házfőnököt, hogy be kellett adnia lemondását a leánygimnáziumban. Ugyanis aláírásgyűjtés indult ellene, ő pedig nem akarta nehéz helyzetbe hozni tanítványait.[39] Sík Sándorhoz írott levélfogalmazványából[40] aztán kiderül, hogy a fiúgimnázium tanári kara nem volt hajlandó vele együtt dolgozni, „aki a nép ellenségévé süllyedt le, és az ellenséges hatalmak

szolgálatába szegődött”, mivel nem írta alá a békeívet. Ezek után kinyilvánította szándékát, hogy – amennyiben előjárói beleegyeznek – önként szeretne visszavonulni.

A békeívek aláírására azonban lehetőségük sem volt a piaristáknak, ugyanis az ívek meg sem érkeztek a szerzetesekhez. Szintén Szűcs Imre előbbi pizkozatából értesülünk a történetekről. Eszerint annak ellenére, hogy ő és Molnár István hittanár jelezte, hogy nem jutottak el hozzájuk az ívek, még aznap délután levelet kaptak, amelyből megtudták, hogy nem taníthatnak hittant, mert nem írták alá az íveket.[41]

1950 nyarán sor került a rendtagok internálására is. A piarista rend tizenegy rendháza közül ekkor hatnak a lakóit szállították internálótáborba. Először – a június 10-ére virradó éjszaka – a nagykanizsai és a szegedi piaristáknak kellett elhagyniuk eddigi lakóhelyeiket.[42] A nagykanizsai historia domusban Szűcs Imre részletesen számol be az eseményekről. Révai József beszéde után – mely a hazai szerzetesség felszámolását célozta – előkészületek történtek a rendházból való kiköltözésre. Homokkomáromba és Rigyágra költözhetnek volna az otthon nélkül maradt szerzetesek. Az elhurcolás körülményeiről a következőket tudjuk meg:

„Június 10-én éjjel ½ 2 órakor kopogtatnak a házfőnök ajtaján azzal, hogy a belügyminisztériumból vannak itt. Majd benn a szobában két polgári ruhás úr előadta, hogy a kézbesítendő véghatározat szerint a mi Nagykanizsán tartózkodásunk a közrend és közbiztonság szempontjából aggályos, azért kényszerszertartózkodási helyre szállítanak mindnyájunkat. Vegyük magunkhoz legszükségesebb holminkat, imakönyveinket és kegyszereinket és 15 percen belül legyünk kinn a várakozó gépkocsinál. A házfőnök kötelességévé tették, hogy mindezt a rendtagokkal közölje és végrehajtsa, s őt tették felelőssé azért, hogy ellenállás ne legyen. Majd titkos rádióleadó, löszerek és géppisztolyok után tudakozódtak, és az épületet átvizsgálták. A folyosókon és udvaron fegyveres rendőrök őrködtek. Biztosították, hogy az itthagyt holmik leltározva megmaradnak.”[43]

A rendtagokat tévedésből először a váci rendházba szállították, ahol befogadták a kanizsai piaristákat. A szegedieket szállító sofőr azonban tudta, hogy a váci püspöki palotába kell vinni a szerzeteseket, mert itt volt az internálótábor. Egy hét múlva a nagykanizsai és váci rendtagokat is ide szállították át. (A váciakat csak azért, mert a hatóságok ekkor már nem tudták szétválogatni a kanizsaiakat és a váciakat.) A szerzetesek rabokká váltak, hivatalosan nem hagyhatták el a püspöki palotát. Ennek ellenére sor kerülhetett látogatók fogadására és a palotából való kilépésre, mert a palota kapujában csak egy őr állt, és ő sem kért iratokat a távozóktól, a palotában pedig egyáltalán nem voltak rendőrök létszáhiány miatt.[44]

A nagykanizsai, szegedi és váci rendfőnökök létrehozták a házfőnökök tanácsát, Szűcs Imre pedig – *Nagykanizsai Kürt* címmel – faliújságot indított. A szerzetesek a padláson aludtak matracokon, misén pedig a palota kápolnájában vettek részt. Az élelmiszert a hívektől kapták. Azért, hogy elfoglalják magukat, angoltanfolyamot indítottak, Kalazancius-ünnepélyen vettek részt, kugliztak, a nővérek énekkart szerveztek. A baloldali munkások néhányszor tüntettek a palota előtt, de különösebb atrocitásokra nem került sor.[45] Szűcs Imre távollétében is igyekezett gondoskodni arról, hogy Kanizsán a rendház javaiban ne keletkezzen kár, és a folyamatban lévő ügyek el legyenek intézve. Ezért részletes megbízást adott egy ügyvédnek a helyzet rendezésére.[46]

A szerzetesrendek feloszlásáról szóló rendelet megszületése után a „kényszerszertartózkodási helyeket” megszüntették, a váci püspöki palotát egy hét alatt kiürítették. Mielőtt elhagyták volna a kanizsai rendtagok a püspöki palotát, szeptember 4-én este összegyűltek a püspöki magánkápolnában, ahol Szűcs Imre szívhez szóló búcsúbeszédet intézett rendtársaikhoz.[47] A rendtagok a rendházba nem mehettek vissza. Az állam és az egyház közötti megállapodás megszületése után a szerzeteseknek új lakásbejelentőt kellett írniuk a

rendőrségen, majd szabadon elmehettek.[48] A rendtagok további sorsa különbözőképpen alakult, de mindenkinek megoldódott az elhelyezése.[49]

A gimnázium államosításának hatása és következményei a volt piarista diákságra[50]

A II. világháború és az azt követő időszak, a szovjet megszállás és az egyházi iskolák államosítása – a 77. életévében járó interjú-alanyom, Dénes Ferenc kanizsai piarista öregdiák szerint, aki öt évet töltött el a Nagykanizsai Piarista Gimnáziumban – megterhelte és megviselte az akkori diákságot.

A háború közelsége és a fokozódó légitámadások, a front közeledése és a sűrűsödő légiriadók zavarták az iskola rendjét. A német megszállás azzal a következménnyel is járt, hogy az iskola egy részét a megszálló katonák elfoglalták. A front előtti hetekben, a város ostroma alatt és az azt követő hetekben a tanítás természetesen szünetelt. A felsős osztályok tanulói között voltak, akik nyugatra kényszerültek, közülük néhányan az egész családjukkal együtt. Voltak, akik nem is tértek vissza. Egy piarista tanár, Gerencsér István – aki 1943-tól 1945-ig a Nagykanizsán tanított – szintén nyugatra sodródott, és végül Amerikában kötött ki. Tagja volt a Denverben létesített piarista iskola tanári közösségének.

A háborút követően folytatódott a tanítás, a tanári kar igyekezett a nyugalmat fenntartani, a politikai helyzet változásaitól a diákságot megkímélni. A szovjet megszállást követően, a diktatúra éveiben és az egyházi iskolák államosításával – az 1948/49-es tanévtől kezdődően – „új” tanárok tanítottak, új szokások és új eszmék jelentek meg az államosított gimnáziumban. A tanárok néhány kivételtől eltekintve már nyugdíjas állományúak voltak. Az iskola igazgatója arra törekedett, hogy megfeleljen az akkori rendszer követelményeinek, és átnevelje a kalazanci szellemiségben élő diákságot. A vallásos megnyilvánulásokat korlátok közé szorította, a hittanórák számát és a hittanra járó diákságot korlátozta, a fiatalokat politikai rendezvényekre „vezényelte”. Interjú-alanyom szerint mindent megtett a diákság világnézetének átformálása érdekében. Nem voltak eredménytelenek próbálkozásai, néhány diák hallgatott rá, de ezek az átállások csak a könnyebb érvényesülés érdekében történtek.

A tanítás és a nevelés színvonala sokat esett a korábbiakhoz képest. A piarista ballagást és hagyományokat korlátozták. Mozgalmi dalokat kellett énekelni, politikai megmozdulásokon kellett megjelenni, a pártot kellett éltetni. Jellemző, hogy az igazgató – a hagyományoktól eltérően – még érettségi tablót sem engedett készíttetni, mert kispolgári csökevénynek minősítette. Csak tíz év elteltével, a tízéves érettségi találkozók alkalmával készült tabló az 1951-ben érettségizett Dénes Ferenc osztályáról.

A 60 éves múlttra visszatekintve megállapítható, hogy a piarista szellemiség néhány kivételtől eltekintve fennmaradt az egykori diákok szívében. Az 1951-ben érettségizett 48 diák közül mindössze két osztálytárs távolodott el a közösségtől. A piarista szellemiség fennmaradt, és ma is él a már 70 és 80 éven felüli piarista öregdiákokban. Jellemző, hogy ma már nemcsak 5 évenként rendeznek érettségi találkozót, hanem évenként, sőt egyes osztályok öregdiákjai az 1970-es évektől kezdődően negyedévenként is. Kezdetben, amikor még éltek az államosítás előtti piarista tanárok, rendszeresen jelen voltak az osztályfőnökök is.

Az öregdiákok nagyobb része tagja a Magyar Piarista Diákszövetségnek, és a Tagozat keretében támogatja a piarista iskolát, részt vesz az iskolai ünnepeken és rendezvényeken. A Nagykanizsai Tagozat 1990-ben alakult Takács János vezetésével. Takács János 1950-ben érettségizett, és 1951-ben – ma sem tudja, miért – kitelepítették szüleiével együtt a Hortobágyra. Szüleinek egyszerű falusi boltja volt, így kuláknak, osztályidegennek számítottak az ötvenes évek elején. Takács János 18 éven keresztül vezette a tagozatot. Jelentős szerepe volt a Nagykanizsai Piarista Iskola 1992/93-as iskolai évének beindításában. Jelenits István akkori rendfőnök irányításával sokat dolgozott az iskola újjáalakulásáért és a tagozat működéséért.

A Nagykanizsai Piarista Gimnáziumban államosítás előtt végzett diákok közül ma már egyre kevesebben élnek. Néhányukról beszélt nekem Dénes Ferenc:

Az 1908-ban született és nemrég (2007-ben) meghalt Fejtő (Fischl) Ferenc politikus és író 1927-ben érettségizett a nagykanizsai piaristáknál, 1938-ban pedig Franciaországba (Párizsba) vándorolt ki. Több nyilvános fórumon, így újságban, könyvében (Budapesttől Párizsig) is kiemelte, hogy szerinte a Nagykanizsai Piarista Gimnázium az ország legjobb középiskoláinak egyike.

Interjú-alanyom közeli ismerőse és osztálytársa volt Rédei (Radanovics) Károly akadémikus, aki 1932-ben született, 1943-tól 1948-ig volt a kanizsai gimnázium diákja, majd az államosított gimnáziumban érettségizett 1951-ben. Rédei professzor 2003-ban előadást tartott szülővárosában, Nagykanizsán, ahol Dénes Ferenc mutatta be őt. Rédei Károly számára „a nyelvtudomány magaslataira, a magasba ívelő nyelvészeti pályára vezető serpentinút a szülővárosban, a Nagykanizsai Piarista Gimnáziumban kezdődött” – mondta akkor az iskolatárs. A nyelvészprofesszor egy alkalommal így írt:

„Nyelvésznek nem születik az ember, hanem élete első szakaszában [...] válik azzá érdeklődése és tanulmányai révén. [...] A piarista gimnázium humánusra, az emberi értékek megbecsülésére nevelt. [...] Igényességével ez az iskola ébresztette fel bennem a tudatosságot, az ismeretek megszerzésének az örömét. [...] Az államosítás nehéz éveket hozott magával [...]. [...] a gimnáziumi évek adták meg a lehetőségét annak, hogy majdan nyelvész váljak belőlem.” [51]

Interjú-alanyom piarista öregdiák ismerősei közé tartozott Fülöp András (1928-2008) MALÉV-főpilóta és repülési igazgató is, aki 1938-tól 1946-ig járt a Nagykanizsai Piarista Gimnáziumba. A nyugalmazott főpilóta 2007 novemberében – szülővárosi előadás keretében – mutatta be életpályáját ismertető könyvét Nagykanizsán. Az öregdiákot Dénes Ferenc mutatta be telt ház előtt a Polgári Olvasókörben. Fülöp Andrást a magyar légiközlekedés kiemelkedő pilótái között tartják számon. A *Ki kicsoda a magyar repülésben* c. könyv szerint pedig a 25 ezer feletti repülési órával és a közel 25 ezer fel- és leszállással a magyar repülési rekordot tartja. A *Szarvasbikák, gépmadarak* c. könyvében és az interjú kapcsán a nyugalmazott főpilóta így nyilatkozott: „[...] a szülői háznál és a piaristáknál kapott nevelés alakította bennem azt az értékrendet és személyiségjegyeket (szorgalom, jellem, kötelesség- és felelősségtudat...), amelyek alakuló életemnek jó indítást és irányt adtak, majd a légiközlekedésben is végigkísértek.” [52]

Befejezésképpen még kiemelem az iskola 2001/2002. évi tanévnyitóját, amikor az öregdiákok megtisztelték az érseki és püspöki szentmisét, és köszöntötték a 400 éves kegyes iskolájukat. Az utóbbi évtizedekben pedig a tanár- és diáktársak temetési szertartásainak szervezésében és gyászbeszéd megváltásában tevékenykednek leginkább az egykori diákok.

Epilógus

A rendszerváltás után sorra nyíltak meg az egyházi iskolák, az egyház visszakapta ingatlanai, vagyona jó részét, és képes volt ismét talpra állni. Így sor kerülhetett arra is, hogy a piarista rend ismét megnyissa elveszített iskoláit, és újjáélessze rendházait.

Jelenits István tartományfőnök 1992-ben alapította újjá a nagykanizsai intézményt, amely az 1992/1993-as tanévben nyílt meg, de nem a Sugár úti épületben, hanem egy volt önkormányzati bölcsőde épületében. Egy

osztállyal, 16 gyermekkel indult el a tanítás 44 év szünet után Uzsoki Lászlóné igazgatósága alatt. 1993 nyarán új helyre került az iskola, majd 1995-ben települt vissza a Sugár útra. 1996-tól Perendy László, 1999-től pedig Vereb Zsolt piaristák vezetése alatt állt, illetve áll az intézmény. A Piarista Rendház három taggal 2003-ban éledt újjá, melynek házfőnöke Dósai Attila lett. Az egykor rendi tulajdonban álló épületeket csak lassan, fokozatosan kapták vissza a piaristák, mára azonban már teljessé vált az átvétel.[53]

Az intézmény azóta is bővül, fejlődik és szépül. Az iskola épületeinek felújítása, felszerelésének bővítése folyamatos a beköltözés óta, és a tanulólétszám is egyre gyarapszik. Ma a nagykanizsai Piarista Általános Iskola, Gimnázium, Diákotthon és Boldog Donáti Celesztina Óvoda több mint 500 diák lelki és szellemi épülését szolgálja.

DOKUMENTUMOK

1. Szűcs Imre: A nagykanizsai piarista rendház története 1949/1950-ben. (Részlet a Historia domusból, 1950.)[54]

Beilleszkedés az új helyzetbe

[...]

Rendi áthelyezést tkp. csak egy rendtagunk kapott: Lukács József volt igazgató, aki mernyei káplán (és vicerektor) lett. A kápláni beosztást példátadó szerzetesi lelkülettel vette és vállalta.

Segédlelkészi beosztást kaptak a környéken: Neuberger József Zalamerenyén, Horváth István Berzencén, Román Béla pedig a távollevő plébános helyettesítését vállalta Homokkomáromban. Ezek a rendtársak továbbra is házunk tagjai maradtak, s időnkint pár napi vagy órai tartózkodásra megjelentek közöttünk. Dallos István félévi szabadságot kapott beteg édesapja gondozására.

Babos Dezső, Nyári István, majd Lengyel János és Nagy Lajos megkapták az itthoni nyugdíjukat, ami havi 450-520 Ft. bevételt jelentett fejenként és havonként a rendháznak. Januártól kezdve az eddigi központi (globális) segély helyett az állam egyenként utalt ki u. n. lelkészi nyugdíjakat. Ezeket rendházunkban Kiss Béla, Pintér Ferenc, Szomolányi József és Schmidt Mihály rendtársunk nyerték el.

Rendfőnöki intézkedés folytán minden rendtagnak (a nyugalmazottak és betegek kivételével) 400 Ft-ot meg kell keresniük, amiből 100 Ft-ot visszakapnak havi személyi kiadásokon. Kereseti források: hitoktatás, magántanítás, vagy bármilyen más paphoz illő foglalkozás vállalata. Néhány hónapig hitoktatást is végeztek Szita Imre, Bojt Lajos, Szikrai Ferenc, Botár Csaba rendtársak, de később az az intézkedés érkezett, hogy az államosítást el nem fogadó (vagyis akik az elmúlt évben nem voltak hittanárok és hitoktatók) nem végezhetnek hitoktatást. Ennek hátrányát nemcsak a helybeli rendtársak látták, hanem a plébánián kinn működők is, mert ezen a téren lehettek a plébánosok segítségére. – Egy ideig Lengyel János rendtársunk is működött a pasztorációban [...] hazájában [...] mint önálló helyi lelkész, de nyugdíja elnyerése után egész régi okokért lemondott róla. – A házfőnök mint gimn. hittanár fizetését tovább is kapta, de egy félévi betegszabadságot kért tisztiorvosi bizonyítvány alapján. Óráit Juhász Miklós hittanár vette át, ami annál

könnyebben ment, mert eddigi általános iskolánkat föloszlatták, csak a gimnáziumi osztályok (V-VIII.) maradtak meg, abból is az V. VI. osztály létszáma nem tette szükségessé a párhuzamosítást. Később állami helyhiány miatt gimnáziumi épületünk fogadta be a régi polgári iskola alsó (általános iskolai I-IV.) fokozatának osztályait. A gimnázium igazgatója zalaegerszegi áll. tanár lett, a tanári testület részben nyugalmazottak behívásával, részben fiatal tanerők alkalmazásával és más intézetből való idehelyezéssel (köztük két tanárnő) alakult meg. Schmidt Mihály és Reisz György magán (főleg idegen nyelv) tanítással keresték meg az előírt összeget. Bojt Lajosnak is voltak tanítványai, időnkint másoknak is.

2. Szűcs Imre: A nagykanizsai piarista rendház története 1949/1950-ben. (Részlet a *Historia domus*ból, 1950.)[55]

A tábor feloszlása

A szerzetesrendek működésének megszüntetéséről szóló rendelet megjelenése után e gyűjtőtáborok ill. kényszertartózkodási helyek (Vácon kívül még Újhatvanban voltak piaristák, a tatai és mosonmagyaróvári rendház tagjai) automatikusan feloszlattak és egy hét leforgása alatt kiürült a püspöki palota, hogy helyet adjon az odaköltöző szemináriumi részlegnek.

A szétszéledés előtt rendházunk tagjai összegyűltek szeptember 4-én este a püspöki magánkápolnába, ahol a házfőnök a következő búcsúszavakat intézte hozzájuk:

„Ha egy rendtárs eltávozik a házból, el szoktuk búcsúztatni. A diákok 8 évi együttlét után ballagást rendeznek s betérnek a templomba is. Úgy érzem, 185 éves fennállás után feloszlattott és megszűnt rendházunkból sem szabad szó nélkül szétszélednünk. Bizonyára a házalapítók első útja is a templomba vezetett a veni sanctéra. Mi, a feloszló ház is otthon utolsó akkordként a kápolnába gyűltünk volna össze Te Deumra. Most ez a kis kápolna helyettesítse az otthonit.

Van-e okunk Te Deumra? Bizonyára. A 185 éve lerakott alapokból gyönyörű palota épült, az akkor elvetett mag terebélyes fává nőtt. Minden a kifejletség tetőpontján állt, mikor a villám agyonsújtotta. Nemcsak a terület és épületek ritka tökéletességére értem ezt, de a belső értékekre is. Teljesen kiépült két iskolánk 17 osztállyal szerényen szólva minden tekintetben versenyképes volt országos viszonylatban is. Konviktusunk berendezése, szellemi kiváló összetétele, vallásos élete és a lelkiekben való haladása az eszményi papi internátusok színvonalára jutott, amit megmutatott konviktoraink viselkedése a következő években is. Gazdaságunk virágzása szembeszökő, és kezelőjének 5 évi következetes, áldozatos munkája által a környék eszményi mintagazdaságává fejlődött. Állatállományunk tökéletesedett. A szőlő telepítésével is éppen elértük volna már idén célunkat. Házi kertjeink rendszeres gondozásával évről-évre többet ígértek. Rendházunk csinosága, kényelme, lakályossága, sőt berendezése tekintetében is másoktól megirigyelt. S mindennek betetőzésképp ott állott a szép kis templom virágzó egyházközségi étellel és versenyképes plébániával, mely minden sorsfordulón létalapot biztosított volna. Mint utolsó „mentsvárat”, a homokkomáromi plébániát szereztük meg és rendeztük be. Mindezért Te Deum jár és hála mindazoknak, akik ezekért dolgoztak.

S most mind ennek vége! Búcsúunk iskolánktól, háztól, kerttől, Látóhegytől, talán még a templomtól és a plébániától is; temetői sírbolttól és benne nyugvó testvérektől; hűséges barátainktól a városban és drága, áldozatkész híveinktől, kiknek ragaszkodó szeretete fogságunkig elért. Íme, nem vezett kárba a befektetett tőke! Milyen jó, hogy épp e napokban Jób könyvét olvassuk a breviáriumban, mely felsorolja Jób nagy

gazdagságát, boldog családi életét és mindennek pusztulását. Épp mára esnek e szavak: „Az Úr adta, az Úr elvette, legyen áldott az Ő neve!” S mivel így viselte Jób a csapásokat és nem ingott meg hitében, akárhogy is piszkálták, rágalmazták, Isten százszorosan visszaadott mindent neki.

És most búcsúzzunk el egymástól is szeretettel. Sajnos, a közösségi életnek a „O quam bonum...” jelige mellett megvan a súrlódási, idegesítő hatása is, de most minden hibát és ellentétet elfelejtve, egymás szívére borulva, a szentmise „pax”-ával vegyünk búcsút egymástól. És szeretném, ha lélekben együtt maradnánk, és szimbolikusan fenntartanánk a házat. Mikor a had elvonul (Toldi), porfelhő jelzi útját. Egy rendház sem vonulhat el egy kisvárosból, hogy nagy port ne verjen fel. Reméljük, hogy nem hagyunk rossz emléket. És áldott legyen mindazok emléke és keze, akik diákjaink között, mint jó pedagógusok, akik a ház körüli munkával, a szerzetesi fogadalmak példás megtartásával, kifogástalan papi életükkel, a világtól való elvonuló szerzetesi jellegükkel, a templom körüli szorgoskodásukkal és nem utolsósorban a külső pasztorációban való mintaszerű működésükkel megbecsültetésünket előmozdították. És köszönet mindazoknak, akik itt a fogságban növelték a piaristák hírét munkával, tanítással, szerepléssel, szentbeszédekkel.

De mindez szinte csak noviciátus, próbaidő volt, az apostoli munka most következik: hogyan keressük és szolgáljuk új helyünkön, vagy jövő bizonytalanságunkban Isten akaratát. Ez az „egy szükséges”. Ehhez „procedamus in pace”!

Ezután az itinerarium elimádkozása és szentségi áldás után a rendtagok egymást megölelve búcsúztak el egymástól.

3. A nagykanizsai rendház kényszertartózkodásra szállított tagjai a váci püspöki palotában, 1950.[56]

Felső sor:

Reisz György (lat. ném.) hazautazott szüleihez Elekre. Folyamodott állami iskolai állásra (sz. 1912.)

Lukács József ifj. (sz. 1901. fiz. menny. v. kanizsai igazgató) visszatért káplánnak Pacsára (Zala m.)

dr. Botár Csaba (sz. 1912. földr. term.) tanár lett a kecskeméti rendi gimnáziumban

Szikrai Ferenc (sz. 1910 lat. magy.) káplán lett Búcsúszentlászlón

Molnár István (sz. 1924. lat. tört.) káplán lett Kisgörbőn (zala m.)

Szita Imre (sz. 1908. fiz. mennyiségt.) káplán lett Andocson (Somogy m.)

Neuberger József (sz. 1895. lat. tört.) visszatért káplánnak Galambokra (Zala m.)

dr. Bojt Lajos (sz. 1910. lat. tört.) káplán lett Gelsén (Zala m.)

Hardi István (sz. 1910. lat. francia) előjáró lett a kecskeméti rendi konviktusban

Alsó sor:

Nyári István (sz. 1886. lat. gör.) beteg, hazatért nővéréhez Sárvára (Vas m.) Széchenyi u. 45.

Pintér Ferenc (sz. 1878. lat. ném.) nyug. Veszprémbe vonult vissza, egyelőre a ferenceseknél jelentkezett öregházba

Babos Dezső (sz. 1885. lat. magy.) nővéréhez vonult Baracskára (Fejér m.)

dr. Szűcs Imre (sz. 1897. hittan) hf., nyugalmazott tanár, Budapesten telepedett le (VIII. József krt. 6.)

Kiss Béla (sz. 1877. lat. magy.) rokonaihoz vonult Jánosházára (Vas m.)

Szomolányi József (sz. 1892. lat. magy.) tanár lett a kecskeméti rendi gimnáziumban

Schmidt Mihály (sz. 1893. lat. ném. angol) tanár lett Budapesten a rendi gimnáziumban

Rendházunkhoz tartoztak még: Horváth István lelkész Homokkomáromban, és dr. Dallos István káplán (Kámon, Vas m.), akiket, minthogy nem a nagykanizsai rendházhoz voltak már bejelentve, nem hozták el. Schmidt Mihályt, Neuberger Józsefet és Lukács Józsefet vidéki tartózkodási helyükről szállították Vácra.

Jegyzetek

[1] Dénes Ferenc: *Megemlékezés a Nagykanizsai Piarista Gimnázium fennállásának 240. évfordulójáról*. In: *Piarista Diák*, 2006. (továbbiakban: Dénes, 2006.) 14. p.

[2] Koltai András: *Három korszak határán (1945–1948). A magyarországi piarista iskolák az államosítás előtti években*. In: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948*. Szerk.: Szabó Csaba – Szigeti László. Bp., 2008. (A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve.) (továbbiakban: Koltai, 2008.) 225. p.

[3] Koltai, 2008. 228. p.

[4] Koltai, 2008. 235. p.

[5] Dénes, 2006. 14. p.

[6] Kotnyek István: *A nagykanizsai piarista gimnázium története 1920-tól 1948-ig*. In: *Emlékkönyv a nagykanizsai Batthyány Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola fennállásának 230. évfordulójára. (1765–1995)* Szerk.: Balogh László – Soós Sándor. Nagykanizsa, 1995. (továbbiakban: Kotnyek, 1995.) 48. p.

[7] Kotnyek, 1995. 48–49. p.

[8] Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára (továbbiakban: MPRKL.) N 679/10. (= Nagykanizsai Rendház levéltára. *Historia domus, 1851/52–1949/50.*; továbbiakban: HDNk, II.) 216–219. p.

[9] A Nagykanizsai Kegyesrendi Római Katolikus Gimnázium évkönyve az 1947/48. iskolai évről. Szerk.: Lukács József. Nagykanizsa, 1948. 40. p.

[10] Dénes Ferenc közlése.

[11] MPRKL. HDNk, II. 216. p. A szövegeket a korabeli helyesírás szerint hozom.

[12] MPRKL. HDNk, II. 217. p.

[13] Ld. 1. sz. dokumentum.

[14] *Piarista Hírek*, 1948. szeptember 30. 5. p. (Gépelte hírlevél. MPRKL.)

[15] A felmérést minisztériumi megbízásból Karácsonyi Imre zalaegerszegi tanfelügyelő és Vandra Jenő helyi általános iskolai igazgató végezte el a házfőnök és volt két piarista igazgató jelenlétében. *Piarista Hírek*, 1948. szeptember 30. 5. p. (Gépelte hírlevél. MPRKL.)

[16] MPRKL. HDNk, II. 219. p.

[17] Levél a VKM-hez, 1948. szeptember 1. MPRKL. 1115/1948, N892. Idézi: Draskovits Imre: *Államosítás és újrakezdés - piarista rend és iskolák 1948-1950*. [Szakdolgozat. Bp., 1998. – A szegedi piaristák honlapja: <http://www.szepi.hu> – 2008. március 24.] (továbbiakban: Draskovits, 1998.)

[18] MPRKL. HDNk, II. 219. p.

[19] Draskovits, 1998.

[20] A VKM és a miniszterközi bizottság 1949. június 11-én Nagykanizsán felvett jegyzőkönyve, említi: Sík Sándor levele, 1949. június 14. MPRKL. 580/1949, N907. Idézi: Draskovits, 1998.

[21] A kéttagú államosítási bizottság jegyzőkönyvének másolata, 1950. május 20. (Melléklet.) MPRKL. 407/1950, N906. Idézi: Draskovits, 1998.

[22] Levél a VKM-hez, 1950. május 22. MPRKL. 407/1950, N906. Idézi: Draskovits, 1998.

[23] Kotnyek, 1995. 49–50. p.

[24] Kotnyek, 1995. 50. p.

[25] MPRKL. HDNk, II. 220. p.

[26] MPRKL. HDNk, II. 220. p.

[27] *Piarista Hírek*, 1948. szeptember 30. 5. p. (Gépelte hírlevél. MPRKL.)

[28] MPRKL. HDNk, II. 222. p.

[29] MPRKL. HDNk, II. 222–224. p.

[30] MPRKL. HDNk, II. 223. p.

[31] MPRKL. HDNk, II. 224. p.

[32] MPRKL. HDNk, II. 224–225. p.

[33] MPRKL. HDNk, II. 226–227. p.

[34] MPRKL. HDNk, II. 228. p.

[35] Böszörményi Géza: *A magyar piaristák 1950-ben: Szétszóratás és újrakezdés*. Bp., 2007. (Magyarország piarista múltjából, 2.) (továbbiakban: Böszörményi, 2007.) 37. p.

[36] Böszörményi, 2007. 41. p.

[37] Tartományfőnöki levelezés (továbbiakban: Tart. lev.) 1950/Nagykanizsa/110, Szűcs Imre Sík Sándornak, Nagykanizsa, 1950. jan. 31. Idézi: Böszörményi, 2007. 41. p.

[38] Tart. lev. 1950/Nagykanizsa/260, Szűcs Imre Sík Sándornak, Nagykanizsa, 1950. márc. 22. Idézi: Böszörményi, 2007. 41-42. p.

[39] Böszörményi, 2007. 42. p.

[40] Tart. lev. 1950/iktatatlan, Szűcs Imre Sík Sándornak, fogalmazvány, dátum nélk. Idézi: Böszörményi, 2007. 42. p.

[41] Böszörményi, 2007. 43. p.

[42] Böszörményi, 2007. 51. p.

[43] MPRKL. HDNk, II. 228. p.

[44] Böszörményi, 2007. 53. p.

[45] Böszörményi, 2007. 53. p.

[46] Böszörményi, 2007. 54. p.

[47] Ld. 2. sz. dokumentum.

[48] Böszörményi, 2007. 53. p.

[49] Ld. 3. sz. dokumentum.

[50] A fejezet megírásánál Dr. Dénes Ferenc beszámolójára hagyatkoztam.

[51] Dénes Ferenc: *Dr. Rédei (Radanovics) Károly nyelvészprofesszor szülőföldi köszöntése és életútjának ismertetése. A magyarság eredete és nemzeti azonosságátudata c. előadás alkalmából a Polgári Olvasókönyvtárban*. [Kézirat. Nagykanizsa 2003. március 7.]

[52] Dénes Ferenc: *Nyílt levél a szülőföld képviselőihez és Dr. Fülöp Andrásához*. [Kézirat. Nagykanizsa/Budapest, 2007. november 23.]

[53] A nagykanizsai Piarista Általános Iskola, Gimnázium, Diákotthon és Boldog Donáti Celesztina Óvoda honlapja. [http://szerver1.nk-piar.sulinet.hu – 2008. március 28.]

[54] MPRKL. HDNk, II. 217–218. p.

[55] MPRKL. HDNk, II. 230–231. p.

[56] MPRKL. HDNk, II. 231. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMX

Rajki Zoltán: A pünkösdi mozgalom története az ötvenes években Magyarországon

Az 1949/1950-es felülről erőltetett, ún. Csorba-féle egység bukása után ismét öt jelentősebb pünkösdi jellegű felekezet (Evangéliumi Keresztény Felekezet, Evangéliumi Pünkösdi Egyház, Óskeresztény Felekezet, Isten Gyülekezeteinek Szövetsége, Élő Isten Gyülekezete) működött Magyarországon.[1] Így egy megosztott, egymással rivalizáló pünkösdi mozgalomnak kellett a kommunista diktatúra 1950-es évekbeli vallás- és egyházellenes kihívásaira[2] megtalálnia a választ. A pünkösdi mozgalom helyzetét nehezítette, hogy a pártállam különösen rossz szemmel tekintett a karizmatikus és eksztatikus jelenségekre, illetve más egyházakhoz hasonlóan esetükben is átlátható szervezeti viszonyokra törekedett. Másrészt kifogásolta híveik világtól elzárkózó, általuk „bigottnak” tartott magatartását.[3] A fentiek jelentősen befolyásolták a pünkösdi entitások belső életét. A tanulmányomban a magyarországi pünkösdi felekezetek ötvenes évekbeli belső életét, missziós tevékenységét, más egyházakhoz való viszonyát mutatom be, kihangsúlyozva a pártállam egyházpolitikájának rájuk gyakorolt hatását.

A pünkösdi mozgalom és a Magyarországi Szabadegyházak Szövetségének (MSZSZ[4]) kapcsolata az ötvenes években

A legális működés feltételét a korszakban a szabadegyházi közösségek számára az MSZSZ biztosította. A megosztott pünkösdi mozgalom az MSZSZ vezetői számára nagy gondot jelentett, mivel csak a Tomi József vezette Evangéliumi Pünkösdi Egyházat tudták a szövetség munkájába integrálni. Tudatában voltak annak, hogyha az egyes csoportokat magukra hagyják, akkor csupán illegálisan működhetnek volna, amely a Rákosi-diktatúra éveiben nem csupán jogi-, hanem létbizonytalanságot is jelentett. Az értük való felelősségvállalás szintén veszélyeket rejtett az MSZSZ vezetői számára, mert korábban a pünkösdi vezetők ígéreteiket nem tartották be. Egyes gyülekezetek hitéletükkel súlyos bajokat okoztak. A helyzet rendezését pedig személyes (és anyagi), illetve dogmatikai ellentétek nehezítették. Kiss Ferenc (MSZSZ elnöke) orvosprofesszor megfogalmazása szerint ugyanis mindegyik csoportnak volt egy „rögeszméje”, amelyet a közös látásból kiemelt, és nagy hangon hirdetett. Ezért az MSZSZ csak egy új pünkösdi vezetői csoportért tudott volna felelősséget vállalni, amely képes lett volna egy egyesült felekezetet létrehozni.[5]

Az MSZSZ vezetői 1951-ben 6-12 hónap haladékot kértek az Állami Egyházügyi Hivaltól (ÁEH) a pünkösdi ügyének a rendezéséhez, de csak hat hetet kaptak. Az állam a pünkösdi csoportok feloszlását nem tervezte, de helyzetük rendezésére törekedett. Két lehetőség merült fel a pünkösdi csoportok részére. 1. Az MSZSZ tagegyházai, vagy felügyelete alá tartozó csoportok lesznek. 2. Közvetlenül tárgyalnak az ÁEH-val.[6] Az első eset az MSZSZ számára azért jelentett problémát, mert a pünkösdi csoportok vezetői egymásért sem tudtak felelősséget vállalni, illetve egymással sem voltak képesek együtt dolgozni. Az új vezetői réteg kialakítása irreális elképzelésnek tűnt, mert a régi vezetők egzisztenciális okok miatt nem adták volna át a tisztségüket. A kialakulatlan felekezeti viszonyok az egyes csoportjaik ide-oda vándorlásával fenyegettek. Másrészt a mozgalom „prozelita-szerző” tevékenységét is kifogásolták. A közvetlen ÁEH-s kapcsolatuktól is tartottak, mert ebben az esetben az állami szervek előtt féltő volt, hogy lejáratták Tomi Józsefet.[7]

Az MSZSZ a kockázatot felmérve elvállalta a pünkösdi csoportok felügyeletét. Az állam ekkor még nem avatkozott volna bele abba, hogy a pünkösdi csoportonként, vagy egy név alatt csatlakoznak-e a szövetséghez. Egyes prédikátorok részére azonban csak abban az esetben szándékoztak igazolványt adni, ha az rendelkezik az MSZSZ bizalmával.[8]

Első lépésként az MSZSZ azt javasolta a pünkösdi csoportoknak, hogy 2-2 minden funkciótól független személyt jelöljenek meg, akik majd kiválasztják a háromfős vezetést. A szövetség kérése kiegészült azonban azzal, hogy a fentiek közé ne a korábbi pártoskodókat tegyék be. Az egység bármilyen formájától, illetve vezetőik leváltásától a csoportok elzárkóztak.[9] A csoportonként összehívott konferencián 1951. október 8-án mindegyik csoport egy felelős küldöttet választott az ötfős albizottságba, amelyet Tomi József képviselt az MSZSZ-en belül.[10] Az őskeresztyének 1957. január 4-én beadványban kérték az albizottságban működő közösségek egyenjogúsítását. Megvalósítására azonban csak egy évvel később, 1958. február 11-én került sor, amikor az addig albizottságba tömörült pünkösdi közösségeket tagegyházaknak minősítették.[11]

A pünkösdi mozgalom felekezeti kapcsolatai

Az ötvenes évek második felében a legfontosabb pünkösdi csoportok felekezeti elfogadottsága nőtt, elsősorban helyi szinten. Így például az evangéliumi keresztyének részt vettek más felekezetek istentiszteletein, vagy más egyházból érkezettek is prédikáltak istentiszteleteiken, illetve más felekezetekkel közös istentiszteleteket/evangelizációs programokat szerveztek. Elsősorban baptistákkal, reformátusokkal, illetve szabadkeresztyénekkal, adventistákkal, testvérgyülekezetek tagjaival kerültek kapcsolatba.[12] Nagyobb összejöveteleikre esetenként meghívtak egy-egy szabadegyházi vezetőt.[13] Nyitásuk meghozta a gyümölcsét a pünkösdi mozgalom számára, mert több szabadegyházi vezető személyiség (Dr. Kiss Ferenc, Michnay László) róluk alkotott véleménye pozitívan módosult.[14]

A pünkösdi mozgalom vallásközösségeinek egymás közötti kapcsolatai az ötvenes években

Az egység iránti vágy az egyszerű hívek körében továbbélt, és a megosztottság okát vezetőikben látták. Még félretételük kérdését is felvetették. Az ötvenes évek közepén egy-egy csoport képviselői felkeresték a másik csoport egy-egy nagyobb rendezvényét. Ott olyan kijelentések is elhangzottak, hogy „nem lesz többé két nép, két királyság”. [15] A különféle irányzatok vezetői természetesen nem nézték jó szemmel ezeket az alulról jövő törekvéseket. Az evangéliumi keresztyéneknél például Siroky István vette fel velük a harcot. Nem értett egyet a mindenáron létrehozott egységgel. Szerinte ugyanis a szervezeti egység létrejöttét a hívek és Jézus eggyé válása kell, hogy megelőzze a megtérés és a megszentelődés által, majd ezt követően az embertársakkal való szoros „vonzalomra” törekszik az egyén. Ugyanis a „meg nem szentelt emberekkel” létrehozott egység rövid életű és káros következményekkel jár.[16] A pünkösdi csoportok egymás iránti nyitottsága ugyanakkor dogmatikai keveredést is eredményezett, amely az adott felekezeten belül okozhatott belső feszültséget. Legvonzóbb felekezetenek az evangéliumi keresztyének számítottak.[17]

Az alulról jelentkező egységtörekvésekkel szemben a különböző pünkösdi csoportok vezetése között értelemszerűen rivalizálást is megfigyelhetünk. Például az evangéliumi keresztyének Békefiéket szerették volna kiszorítani a szabadegyházi vonalról 1958 elején. Arra hivatkoztak, hogy országos viszonylatban alig van 40 hívük. A Sárkányék vezette őskeresztyénekekkel pedig évekig még a kapcsolatot sem vették fel.[18]

A lelkészek, prédikátorok helyzete a pünkösdi mozgalom közösségeiben

A gyülekezetekben más felekezetekhez hasonlóan csak az ÁEH által kiállított arcképes igazolvánnyal rendelkező személyek prédikálhattak az iratban feltüntetett helyeken. Az evangéliumi keresztyének esetében 19 igazolványt bocsátott ki az állam 1952-ben és 1961-ben. Az Evangéliumi Pünkösdi Egyház esetében 1952-ben 20, 1961-ben csupán hat igazolványt állítottak ki, amely a felekezet súlyvesztésével állhatott

kapcsolatban. Az őskeresztyének esetében 1959-ben 15 személy rendelkezett igazolvánnyal, és még 5 főnek folyamatban állt az igazolvány kiadása.[19] Az igazolványrendszer is az intézményesülést, illetve a mozgalmi karakter visszaszorulását segítette elő.

Az istentiszteletek, prédikációk színvonala, illetve törvényes menete a prédikátorok képzetlensége, illetve a helyi közösségek kezdetleges intézményesedése miatt sok gondot okozott a mozgalom vezetői számára. Különösen a „a meg nem hívott, önként jelentkező, futkározó, rendetlenül, élő jellemükben és tanításukban állhatatlan atyafiak” gyülekezeti szolgálata ellen léptek fel.[20] Az állami nyomás felgyorsította a fenti személyek kiszorítását a gyülekezeti szolgálatból az ötvenes évek elejétől kezdve.

A teológiaiul képzetlen igehirdetők problémája különösen az evangéliumi keresztyének vezetőit foglalkoztatta az ötvenes évek közepétől kezdve. „Mivel kevés az értelmes igehirdető, a testvérek és a hallgatók az összejövetelekről legtöbb helyen éhesen és csalódottan távoznak. Utóbbiak másodszorra el se mennek. Az igehirdetők legtöbbször szabadidővel sem rendelkező munkásemberek. Imára, bibliaolvasásra is alig van alkalmuk. Így a szószéken újra, meg újra hasonló és általános szövegeket mondanak el, ami az értelmes lelket nem építi.”[21] Siroky István ezért felvetette, hogy néhány fiatal egy rokon felekezet szemináriumába nyerjen képzést, amely alapját képezhetné egy későbbi, közösségen belüli prédikátoroktatásnak. A felekezet tagságának többsége azonban idegenkedett a lelkészképzéstől, mert szerintük megöli a prédikátorok lelkét. „Tiszta fejjel és tele szívvel mennek be, de tele fejjel és üres szívvel jönnek ki.”

Siroky a svéd modell részbeni követését javasolja. Szerinte Magyarországon a megoldás az, hogy az igehirdetők szorgalmasan tanulmányozzák a Bibliát és más elemi műveltséget tartalmazó könyvet. Közösségi szinten pedig szélesebb körű bibliai beszélgetések, illetve bibliatanfolyamok szervezése történne.[22] Ladó József szerint néhány magyarországi pünkösdi fiatal nemzetközi bibliatanfolyamra kellene kiküldeni.[23] Ez utóbbi irreális elképzelésnek bizonyult a kor politikai viszonylatában. Fábián József munkástanfolyam szervezését tervezte. Előrelátását tükrözi, hogy a tanfolyam diákjait a tagság közép- és főiskolát végzettjei közül szerette volna kiválasztani.[24] Ez a törekvés jelentős előrelépést jelentett a pünkösdi mozgalom életében, mert a korábbi években számos pünkösdi csoportban nem volt szabad az istentiszteletre előre felkészülni. Ahol kinyílt a Biblia, és az ujjukkal egy versre mutattak, az alapján kellett prédikálni.[25]

Dátum és aláírás nélküli körlevél tudósít minket arról, hogy az evangéliumi keresztények levelező tanfolyamot indítottak el, amelynek elvégzői nem nyertek prédikatori felhatalmazást, mivel a prédikátorok elhívása a gyülekezetek döntésén alapult. A tanfolyam elvégzésére igeszolgálatokat végző személyeket hívtak. A tanfolyamon levélben közölték a heti tananyagot, és válaszlevélben kellett a hallgatóknak a dolgozataikat elküldeniük, illetve a kérdéseik feltételére kaptak lehetőséget. Időközönként vizsgákat tartottak. A tanfolyam költsége hallgatónként 50 Ft-ba került. A jelentkezőket a gyülekezetek vezetősége bírálta felül, és szükség esetén anyagilag is támogathatta a rászoruló hallgatókat.[26] A kezdő igehirdetők részére Budapesten 1959. február 24-27-ig biblianapokat tartottak.

A fenti törekvések azonban több nehézséggel ütköztek, ahogy ez Fábián József Ladó Józsefhez (1961) írt leveléből kiderül: „Napról-napra rám nehezedik a prédikátor képzés kérdése. Látom, hogy a legnagyobb jó szándék sem elég a megfelelő képzettség nélkül. Ma a gimnáziumi érettségi az általános, míg korábban a hat elemi. Sajnos a prédikátoraink közül kevesen mérik ezt fel. Szeretnék megállítani az idők kerekét, hogy a fogyatékoságaik ne látszódnak. Az élet halad, ezért kíméletlenül félretaszítja azokat, akik képtelenek a fejlődésre. A legtöbb atyafi egyenjogúnak látja a tudatlanságot a hittel. Azaz úgy vélik, hogy csak a tudatlan ember kiváltsága a hit. El kell zárkózni minden irányú fejlődés és tanulás elől. Szívesen felcserélné őket, ha volna utánpótlás. Több népes gyülekezetünk van, ahol nem maradnak meg a fiatalok.”[27] A pünkösdi lelkészképzése végül 1967-ben oldódott meg a Magyarországi Szabadegyházak Tanácsa Lelkészképző Intézetének keretében.

A pünkösdi mozgalom felekezeteinek belső élete az 1950-es években

Evangéliumi Keresztény Felekezet

Az Evangéliumi Keresztény Felekezet vezetői szerint az ún. Csorba-féle egység 20%-nyi tagvesztéséget okozott a közösségnek.[28] Az egység felbomlása után rövidesen – 1951 januárjában – megválasztották hatfős új vezetőségüket Ladó József (elnök), Fábián József (alelnök), Deák József, Kalincsák Mihály, Siroky István és Szűcs József személyében. Ezzel az egyszemélyi központú vezetés helyett a testületi döntéshozatal mellett döntöttek. Szervezeti felépítésük három lényeges elemből állt: 1. Gyülekezetek, csoportok. 2. Körzetek (17 körzet + egyéb gyülekezetek). 3. A közösség. A felekezet országos irányítását az Országos Végrehajtó Tanács végezte. Tagjai: elnök, elnökhelyettes, országos központi pénztáros, országos jegyző, pénztári ellenőr, és az irodavezető voltak. Az evangéliumi keresztyének szabadegyházi képviselőjét eleinte Ungár Aladár töltötte be, majd az ötos bizottságba Deák Józsefet delegálták.[29] A felekezet központi irodája 1950 januárjától Budapesten a VII. kerületben az Akácfa utca 13. szám alatt volt.[30]

Az országos vezetés a közösséget gyülekezetlátogatásokkal és körlevelek útján igyekezett tájékoztatni és összetartani.[31] Az állam okozta adminisztrációs akadályok miatt nem egyszer késtek a körlevelek. Ugyanakkor a körleveleket sok gyülekezetben fel sem olvasták.[32] Az országos vezetők 1953 márciusától anyagi nehézségek miatt ritkították a gyülekezet-látogatásokat. A pénz-hiány hátterében az állt, hogy a helyi gyülekezetek a központi pénztárat nem kellő mértékben támogatták. A 200 pünkösdi által lakott településből mindössze 50-től érkezett havonta anyagi támogatás a központba. A körlevelek felolvasása körüli anomáliák, illetve a megfelelő anyagi támogatás hiánya jelzi az országos vezetés befolyásának határait.[33] Az országos vezetők munkáját nehezítette, hogy tisztségüket egy helyi gyülekezet pasztorálása mellett végezték.

A felekezet 1955-ben vezetési válságba került, mert Ladó József családi okokra hivatkozva lemondott. A közösség ezt nem fogadta el. Sőt az 1956. szeptember 11-14-ei munkástalálkozón a többi vezetőtársával együtt újraválasztották.[34] Ladó azonban az 1956-os októberi forradalom napjaiban külföldre távozott. Az országos vezetőség az addigi alelnököt – Fábián Józsefet – jelölte elnöknek, amit az 1957 szeptemberében megszervezett rákoscsabai országos konferencia is megerősített.[35]

A vezetésen belül 1959-től Siroky és Fábián között konfliktus keletkezett. Siroky háttérbe szorulása diktatórikus törekvéseinek ellenszenves fogadtatásával magyarázható. A prédikátorok közül csupán Ungvári Sándor támogatta. Még gyülekezetében – Budapesten – is súlyos konfliktusokat eredményezett tevékenysége, amelynek eredményeként a fiatalok egy része az evangéliumi pünkösdi Dózsa György úti gyülekezetéhez csatlakozott. A „disszidensek” a diktatórikus vezetési stílus mellett azzal vádolták Sirokyt, hogy elhanyagolja a gyülekezet gondozását. A gyülekezettől kapott fizetés mellett ipari engedély nélküli szobafestést vállalt. Siroky válaszképpen szükségállapotot hirdetett, és mindent egyszemélyben akart intézni. Az ellene fordulókat leváltotta, és leállította az ifjúsági munkát. A konfliktus következményeként Sirokyt kizárták a felekezet országos vezetőségéből.[36]

Siroky háttérbe szorulásával az elnök befolyása tovább bővült. Hátterében az ÁEH fent említett egyháziasítási törekvése állt. Az evangéliumi keresztyének vezetése 1961. január 10-én azt a határozatot hozta, hogy a közösség elnöke felelős az igazolvánnyal rendelkező igehirdetők működéséért. A prédikátoroknak 1961. március 8-ai keltezéssel nyilatkozatot kellett aláírniuk, hogy a rájuk bízott szolgálatot a közösség által elfogadott elvek szerint végzik. Nem engedik, hogy érvényes igazolvány nélküli személyek prédikáljanak a körzetükben, és a Központi Vezetőség határozataihoz minden tekintetben alkalmazkodnak.[37]

Az igazolványt kapott személyeket tekinthetjük az evangéliumi keresztyén közösség vezető rétegének. A magyarországi pünkösdi mozgalom megközelítőleg három-évtizedes múltjából következik, hogy a hatvanas

évek elején a „derékhadát” a 45-60 évesek (13 fő) alkották, és csupán egy személy múlt el hatvan éves. Az utánpótlás megjelenését tükrözi, hogy negyedük (4 fő) 31 és 45 év közötti volt.[38] A fiatalok vezetőségbe kerülésének nehézségét mutatja, hogy csupán egy harminc éves személyt találunk az igazolvánnyal rendelkezők között. Az evangéliumi keresztyének mindössze 12 prédikátora végzett teljes idejű, és 30 fő fizikai munka mellett végezte gyülekezetvezetői munkáját 1960-ban.[39]

Az evangéliumi keresztyének intézményesülésének fontos állomását képezi, hogy 1954. szeptember 21-24-ei munkásértekezletükön szervezeti életükkel és dogmatikai tanításukkal kapcsolatosan tisztázták álláspontjukat.[40] A közösség erősen karizmatikus jellegét bizonyítja, hogy a gyülekezetet alkotó emberek ismérvei közé sorolták nem csupán a bűnbocsánatot, az újjászületést és az alámerítkezést, hanem a Szentlélekkel való betöltekezést is. Az eksztatikus jelenségek túlburjánzását igyekeztek korlátok közé szorítani, mert a Lélek adományainak megnyilatkozását csupán a Szentlélek által megszabott formában tartották elfogadhatónak.[41] Szabadegyház lévén fontos szerepet tulajdonítottak tagjaik minőségi életvitelének. Különösen a „testi szenvedély elleni alapos vizsgálatot” vélték fontosnak. A gyülekezet legfontosabb feladatának a lélekmentést és a lélekmegtartást tartották. A legtöbb újprotestáns felekezethez hasonlóan gyülekezeti összejöveteleik imaóra, evangelizáció, bibliaóra és testvéri óra jellegűek voltak. Utóbbin a tagfelvételt és a gyülekezet fegyelmi- és anyagi ügyeit beszélték meg. Nagyobb összejöveteleknek a hitmélyítő és a konferenciák számítottak, amelyen több gyülekezet tagjai is részt vehettek. Ez lehetőséget teremtett a szélesebb körű kapcsolat- és közösségépítésre. Az evangéliumi keresztyéneknél minden gyülekezet önállóan élte életét. Saját prédikátora, vénje és diakónusa volt. Ha egy közösség ezeket a feltételeket nem teljesítette, akkor szórvány besorolásba került. A gyülekezetek közös ügyeiket az Országos Tanácsban beszélték meg, de körzeti szinten is lehettek megbeszélések.[42]

A gyülekezetek anyagi alapjait a perselyezés, az egy célra adott nagyobb összeg (hálaáldozat), az önkéntes hozzájárulás, illetve a tizedadakozás jelentette. A tizedfizetést javasolták, de nem tették kötelezővé. A pénzt a pénztáros két másik személlyel számlálta meg. A pénztáros a gyülekezet határozata alapján végezhetett a kiadásokat. A prédikátorok és az igehirdetők pénzzel való visszaélését úgy igyekeztek megszüntetni, hogy egyáltalán nem foglalkozhattak pénzügyekkel.[43]

A legfontosabb gyülekezeti tisztviselők a prédikátor, a vének és a diakónusok voltak. A prédikátor mint a gyülekezet első vénje tartotta a hatóságokkal a kapcsolatot. Teljes idejű szolgálatának időbeosztását a gyülekezet végezte el. A gyülekezet szellemi vezetője/vezetői, a vén(ek) avatásához körzeti előljárói ajánlás volt szükséges. A prédikátorok és a vének kiemelt helyzetét, valamint a központi irányítás erejét mutatja, hogy fegyelmi ügyeikkel kapcsolatosan az Országos Vezetőség döntött. A diakónusokat a gyülekezet jelölte és választotta. Tevékenységük a segélyezés, a gyülekezeti juttatás közvetítése, a gyülekezeti tulajdon és az adományok kezelése, jegyzőkönyvírás, női segítői szolgálat területeire terjedt ki.[44]

Gyülekezeti szinten az egyszemélyi és a közösségi vezetési stílus között konfliktusok alakultak ki. Az evangéliumi keresztyének a testületi irányítást szorgalmazták. Helytelenítették azt, hogy egyesek a gyülekezeti tisztséget „uralkodásra”, és nem a szolgálatra használják fel.[45] A pünkösdi-karizmatikus gyülekezetek, illetve a hívek egy része azonban mindig is hajlott arra, hogy egy-egy „karizmatikus” személy engedelmessé „szolgája” legyen. Az ún. teokratikus – demokratikus vezetési stílus sok gyülekezetben konfliktusforrásként jelentkezett. A karizmatikus vezetési modell lényegét Siroky István fogalmazta meg 1998-ban. „Általában hiba az, hogy a keresztyének rátérnek a vallásos rendszerre, a kötött rendszerre. A Szent Szellem ezt nem szereti. Gyülekezeti és közösségi szinten is az a karizmatikus vezető, aki Szentlélekkel teljes. Mindenki felnéz rá és kiválasztódott a Szentlélek által.”[46]

A nők gyülekezeti szerepét az ötvenes években szintén elég korlátozottan képelték el. Feladatukat a következőkben jelölték meg: „hallgassanak a gyülekezetben. Ne szóljanak bele a vezetés dolgaiba, hanem legyenek engedelmesek, csendesek a szolgálatban, segítőtársaik a férjnek és a gyülekezetnek. Ez a bibliai rend a prédikátor feleségére is vonatkozik.”[47]

A gyülekezeti tagság fontos feltételének tartották a megfelelő életmód mellett a gyülekezeti elöljáróknak való engedelmességet, valamint a gyülekezeti órák rendszeres látogatását. A válást csupán paráznság esetén engedélyezték. A gyülekezet elég alaposan beszólhatott tagjai magánéletébe. A társválasztás előtt a gyülekezet tanácsát ki kellett kérni. Szorgalmazták a felekezeten belüli házasságkötést. A más felekezetűekkel kötött házasságot felülvizsgálhatta a gyülekezet. A megtéretlenek esetében pedig még magát a házasságkötést is megtilthatták. Az udvarlást sem engedélyezték. A jegyesség idejét minél rövidebb időre akarták korlátozni. A gyülekezetben csak a hívők menyegzői ünnepélyét tették lehetővé.[48] A fent említett szigorú szabályok miatt a pünkösdi közösséget – a néhány ezres taglétszám miatt – kusza rokoni szálak kötötték össze, amely erősen hatott a közösség fejlődésére.

Az evangéliumi keresztyének – a legtöbb magyarországi szabadegyházhoz hasonlóan – továbbra is puritán életstílust követeltek tagjaiktól. Nem követhették a világi divatot. A nők nem hordhattak ékszereket, nem vághatták le a hajukat. A gyülekezetben csak bekötött fejjel imádkozhattak és szólalhattak fel. A gyülekezet tagjai kétes irodalmi termékeket nem olvashattak. Moziba, színházba, cirkuszba nem járhattak. A sporttól, minden nyereszkedési szenvedélytől és időt rabló szórakozástól, mint a kártya, lóverseny, sakk, kocsmá, tánc tartózkodniuk kellett. A részegítő italokat, dohányt és a kábítószereket is tiltották. Az egyszerűségekre való törekvésük a temetésre és a gyászra is kiterjedt.[49]

A gyülekezeti fegyelmezés területén Máté evangéliumának 18. fejezete 15-17. versei által (négy szemközti intés – két másik személlyel való intés – gyülekezet előtt – megbánás vagy kizárás) javasoltakat tartották mérvadónak. A kizárt tagok nem szólalhattak fel a testvéri órán, nem úrvacsorázhattak, illetve nem lehetett őket szent csókkal köszönteni. Véleményük nem számított mérvadónak, és tilos volt pártjukat fogni. Gyakorlatilag teljesen elszigetelték őket.[50]

Az evangéliumi keresztyének az ötvenes évek közepén a gyülekezeti gyermekmunkára a kor lehetőségeihez képest nagy hangsúlyt fektettek. Durkó Sándort bízták meg azzal, hogy a gyülekezetek gyermekmunkáját segítse. A gyermekbiblikori munka során nem csupán általános bibliaismeretet, de a további tananyagok során a pünkösdi hitigazságokat is átadták. Sőt egyháztörténelmi vonatkozású tananyagok oktatását is tervezték.[51] Módszertanilag szorgalmazták az életkori sajátosságok figyelembevételét. Javasolták, hogy a gyermekbiblikori vezetők látogassák meg a gyermekeket otthonaikban. A gyermek-bibliakörök a hétköznapi munkában folyó munka eredményét gyermekünnepélyek (akár egy körzet gyermek-bibliaköröi együtt) formájában mutathatták meg a gyülekezeteknek.[52] A bibliakörök vezetői részére Budapesten tanfolyamot tartottak 1958. január 7-9-ig 52 fő részvételével.[53] A gyermekmunka országos összefogása érdekében Hécsel Ilonát országos tanítónak nevezték ki. A gyermekmunka fejlődését gátolta, hogy a gyülekezetek anyagilag nem támogatták kellően a tevékenységet.[54]

A korszakban legjelentősebb ifjúsági élet Budapesten bontakozott ki Bernhardt Gyula, Tfirst Gyula és később Makovei János vezetésével. A fővárosi fiatalok saját pénzükön adták ki havonként körlevelüket az ún. *Ifjúsági Hírnököt*. [55] Az Ifjúsági Hírnök szorgalmazta a fiatalok aktívabb gyülekezeti részvételét, és ifjúsági önképző programok szervezését gyülekezeti szinten.[56] A budapesti fiatalok aktív szerepet vállaltak a gyermekiskolában is Durkó Sándor – országos gyermekiskola felelős – szervezésében.[57] Az ifjúsági órákon 5-10 bibliai találós kérdés segítségével is fejlesztették a résztvevők bibliaismeretét.[58] Sőt még eszperantó tanfolyamokat is indítottak, majd 1958-ban létrehozták az ifjúsági könyvtárat.[59]

A budapesti fiatalok a szervezett ifjúsági életet országosra akarták tovább fejleszteni.[60] Az Ifjúsági Hírnökben az ún. Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek Ifjúsági Köreinek megalakulását szorgalmazták, és 1957 végén megalkották a szervezeti és működési feladattervezetet. Elképzelésük szerint végleges vezetőjüket az 1958. évi országos ifjúsági konferencián választották volna meg, aki a felekezet országos vezetőségének rendes tagja lett volna. A helyi ifjúsági vezetők megválasztását titkosan tervezték a fiatalok részvételével az általuk titkosan beválasztott középkorúak jelenlétében. Az ifjúsági kör tagjai nem feltétlenül gyülekezeti tagok, de rájuk is érvényesek voltak az „általános illem és jó modor szabályai”, illetve a „feltűnés mentes

öltözködés és magatartás”. A helyi ifjúsági körök kéttípusú gyülekezeti órát rendezhettek volna: 1. Hétköznapi önképző kör. 2. Vasárnap esti ifjúsági óra. Azokban az ifjúsági körökben, ahol több lánytag volt, ott női misszió létrehozását is javasolták. Az ifjúsági kör missziós feladatait a következő területeken képzelték el: gyermek-bibliaköri szolgálat, ének- és zeneünnepélyek, szociális tevékenység, gyülekezettől eltávolodott tagok látogatása, valamint más felekezetekkel való kapcsolat. A helyi pásztnak ifjúsági ügyekben az ifjúsági vezetővel egyetértésben kellett intézkednie.[61] Elképzelésüket azonban nem egyeztetették a vidéken élő egyházelnökökkel, aki ellenezte a fentieket a felekezet szervezeti szabályaira és az állami törvényekre hivatkozva. Másrészt félt attól, hogy a fiatalok külön gyülekezetté szervezik magukat a helyi közösségeken belül.[62]

Az országos szintű ifjúsági munkát előre lendítette volna az 1955-ben hozott határozat, amely egy Országos Konferencia táborhely létrehozásáról szólt. Rákoscabán találtak egy 800 négyzetméternyi alkalmas területet. A rajta levő épületet imaház, lakás, de még bibliaiskola céljára is alkalmasnak vélték. Felszólították a közösség tagjait, hogy az objektum megvásárlása érdekében fejenként 100 Ft-ot adakozzanak.[63] A felekezet közjogi státusza miatt a megvásárolt ingatlant 6-8 gyülekezeti tag nevére írták volna. Az összeférhetetlenség elkerülése érdekében ezek a személyek különböző gyülekezetek presbiterei lettek volna, de nem lehettek az országos vezetőség tagjai.[64] Végül 1958 elején Pestlőrincen vettek egy 600 négyszögöl ingatlant[65], és az 1958. szeptember 24-25-i munkástanácskozáson elhatározták, hogy a táborhelyen lehetőség szerint szeretetotthont is létesítenek[66], amely azonban a kialakult egyházpolitikai helyzetben nem valósulhatott meg. Jelentős kezdeményezésnek tekinthetjük, hogy az 1950-es évek végén segélypénztárral is rendelkezett az Evangéliumi Keresztyén Felekezet, amelynek működésével kapcsolatban nincsenek további információink.[67]

Az 1956-os forradalmat követően – 1957 végén, 1958 elején – az evangéliumi keresztyének számára is lehetőség nyílt a nemzetközi kapcsolatok újrafelvételére. A svéd pünkösdiiek segítségével adták ki a *Hitiünk énekei* című énekeskönyvet 1959-ben. A kapcsolatfelvétel azonban nem volt konfliktus-mentes, mivel a svéd vezetők a SZET ellenőrzése alá helyezték az énekeskönyv bevételeit.[68] A magyarországi pünkösdiiek közel 800 éneket válogattak össze, amelyből 100-nál több gyermek-bibliakörök számára íródott.[69] Az énekeskönyv végül 1959 májusában jelent meg hatezer példányban, de ugyanebben az évben további háromezret hozhattak forgalomba.[70] A svéd papírra azért volt szükség, mert az ÁEH csak úgy engedélyezte a kiadást, ha papírt is szereznek hozzá.

A svéd kapcsolatok mellett az evangéliumi keresztyének a svájci pünkösdiakkal vették fel a kapcsolatot a hatvanas évek elején. Tőlük Bibliákat, illetve anyagi segítséget kaptak prédikátoraik anyagi támogatására. A kapcsolat felvételében és fenntartásában Ungár Aladár is segítséget adott a SZET részéről. A levelezésből kitűnik, hogy a svájciak más magyarországi pünkösdi irányzatok (Békefi, Tomi, Sárkányék) létezéséről is tudtak, és Fábiánék néhány mondattal, de a többi csoport szerepét csökkenteni igyekeztek előttük.[71]

Az Evangéliumi Pünkösdi Egyház

Az Evangéliumi Pünkösdi Egyház élete az 1949/1950-es egyesült felekezetből való 1950. júliusi kilépésüket követően lényegében nem változott. Az egyház vezetése Tomi József kezében maradt, és közvetlen munkatársai Búth Kálmán, Kovács János, Bernhardt Gyula, Kurgyis János és Horváth Sándor voltak. A központi irodát Tomiék lakásában rendezték be.[72]

A felekezetet három szervezeti egység alkotta. Legelső szintre a gyülekezeteket, szórványokat helyezték. Több önálló gyülekezet egyházközségeket alkotott. A legfőbb igazgatási szervként az Egyháztanácsot, illetve az Egyetemes Gyűlést nevezték meg. A felekezet élén az elnök állt. Az Egyháztanácsot hét tag alkotta. Az egyházközségek egymástól függetlenül intézték ügyeiket előljárójuk vezetésével, aki az éves konferencia

során nyerte el megbízatását. Szervezetei: előljáró (lelkész), negyedévi konferencia (negyedévi gyűlés), egyházközségi közgyűlés, és az egyházközségi fegyelmi bíróság volt. A negyedévi konferencia tagjai sorába az egyházközségi előljárót (lelkészt, segédlelkészt), gondnokokat és a gyülekezetvezetőket sorolták. A határozatokat egyszerű szótöbbséggel hozták. Az egyházközségi közgyűlésben minden gyülekezeti tag részt vehetett. Legfontosabb feladatának a negyedévi konferencia és az éves konferencia tagjainak megválasztását tekintették. Országosan az éves konferencia jelentette a legmagasabb fórumot, amely felügyelte az országos munkát. Az egyházelnök joga nem csupán az egyház képviselője, hanem a lelkészek és az egyházközségek életének a felügyelője is volt.[73]

A felekezet legjelentősebb gyülekezete Budapesten a Dózsa György úton volt megtalálható, amely 1960-ban 130 tagot számlált. Tomi József egészen az 1957-es haláláig szolgálta lelkészként a gyülekezetet. Tomi halála után az Evangéliumi Pünkösdi Egyház és a Dózsa György úti gyülekezet is komoly belső válságot élt át. A fővárosi gyülekezet átmenetileg ketté is szakadt 1958-ban. Tersánszki Rudolf irányítása alatt 30-40 fő maradt a régi épületben, míg a gyülekezet többi része néhány presbiter vezetésével Kőbányán tartotta pár évig az istentiszteleteit. A konfliktus hátterében az a gyanakvás is állhatott, hogy a negyvenes évek második felétől Tomi anyagi hasznot húzott a svájci és az amerikai adományokból.[74]

Az Óskeresztyén Felekezet

Az Óskeresztyén Felekezet az ún. Csorba-féle egység felbomlása után a központi vezetését erősítette meg, illetve a gyülekezetek vezetőit és prédikátorait igyekezett egységes hitbéli látásra juttatni. A felekezet vezetőjének Sárkány Győzöt, országos felügyelőnek Sárkány Zoltánt, míg főpénztárosnak Jámbor Ferencet, a tanács tagjainak pedig Almássy Lajost és Farkas Mátyást választották meg. Átmenetileg tehát csökkent a Sárkány család befolyása. A hatékonyabb munkavégzés érdekében 1951. december 1-jén központi irodát nyitottak Budapesten. Az irodát Gulyás István vezette.[75] Az országos vezetés súlyát jelzi a felekezeten belül, hogy az ötvenes évek elején az önkéntes adományokat a központhoz juttatták el. A gyülekezetek helyi költségeit pedig a perselyadakozásból fedezték. A központ kivételezett helyzetét tükrözi, hogy pénzügyi területen sem fektették le egyértelműen a gyülekezetek hozzájárulásának mértékét. Minden el nem költött pénzt a gyülekezeteknek a központba kellett küldeniük. A gyülekezeti előljárók polgári foglalkozásuk mellett végezték szolgálatukat, és a körzeti előljárók többségének is „világi” munkahelye volt.[76]

Sárkány Győző 1952-ben lemondott az elnöki tisztségről. Hátterében a Sárkány testvérek közötti konfliktus állt. Azt kifogásolták, hogy a körlevelek tartalmát nem beszélte meg velük.[77] Helyére Sárkány Mihályt választották meg ügyvezető titkárnak. Mellette egy vezetőségi tanács intézte az ügyeket. A tanács tagjai rajta kívül Sárkány Zoltán, Sárkány Lajos, Farkas Mátyás, Pozsgai József és Almássy Lajos voltak. Az új vezetőség továbbra is a szervezeti és tanításbeli egység kialakítását tartotta egyik kiemelt céljának. Legfontosabb eszköznek náluk is a havonta kiküldött körlevelek bizonyultak, amelyekben a hitelvi és a gyakorlati kérdésekről közölték tagjaikkal a legfontosabb tudnivalókat.[78] A következő tisztségviselő választásokra az Elnöki Tanács kibővített ülésén a SZET nyomására 1959. június 25-én került sor, amelyek lényegi változást nem eredményeztek a felekezet életében. Elnök továbbra is Sárkány Mihály maradt. A négy kerületi előljáró tisztséget továbbra is a Sárkány-fivérek (Mihály, Zoltán, Győző, Lajos) tölthették be. Gulyás István maradt a szövetség adminisztratív lelkésze. Országos pénztárosnak Sárkány Zoltánt, helyettesének Gulyás Istvánt választották. Ezen kívül kerületenként 1-1 laikus tagot delegáltak a tanácsba. Sárkány Mihály megválasztását az 1959. szeptember 15-én megtartott konferencia is megerősítette.[79] A konferencia még egy héttagú fegyelmi bizottságot is megválasztott.[80]

A vezetés összetételét nézve kitűnik a Sárkány fivérek dominanciája. Csupán helyetteseik jöhettek a családon kívülről.[81] A felekezet „elitjében” – igazolvánnyal rendelkező igehirdetők – az 1959-es adatok szerint csak férfiak tartoztak, míg a „helyi elit” – gyülekezeti és csoport megbízottak – soraiban már nőket is találunk szép

számmal (31%), de az arányszám nem éri el a társadalomban, vagy a gyülekezetben tapasztaltakat. Az „elit” kormegoszlásáról elmondhatjuk, hogy 75%-uk a középkorosztályból került ki, a 60 év felettiak csaknem 1/5 részt alkottak, míg a fiatalok aránya elhanyagolható (6%) volt.[82]

Tanításuk 1959-re tovább csiszolódott. Állami nyomásra – Thury Lajos „segítségével” – elkészítették a hitelmi és szervezeti szabályzatukat.[83] Magyarországi keletkezésű közösségként, illetve állami elvárásnak megfelelően, a magyarországi egyházszervezetet minden külföldi testvérközösségtől függetlennek definiálja. A korábbi szervezeti szabályzathoz hasonlóan az országos és gyülekezeti tisztviselők mandátuma lemondásukig, fegyelmi úton történő elmozdításukig, vagy halálukig érvényben maradt. Csupán a tisztség megüresedése esetén tartottak választásokat. Ez gyakorlatilag lemerevítette a felekezet életét minden szinten, mert nem biztosított kellő lehetőséget az alkalmas emberek tisztségbe juttatására, az alkalmatlan tisztségviselők eltávolítására, illetve a gyülekezet ügyeiben a tagság beleszólását minimalizálta.

Az országos vezetőség esetében is változást figyelhetünk meg. A korábbi Missziói Tanács (tagjai összes országos elöljáró és minden igazolvánnyal rendelkező lelki munkás) nevét Elnöki Tanácsra változtatták. Utóbbi összetétele azonban módosult. Tagjai között a lelkészelnök, négy kerületi elöljáró, az országos központi iroda adminisztrátora, négy felszentelt lelkész, valamint négy laikus tag foglalt helyet. Mivel szerepe a más egyházaknál meglévő ún. országos közgyűlésnek felelt meg, ezért az országos ügyek intézése ténylegesen szűk körben ment végbe. Új elemként szerepelt azonban a laikusok bevonása, még ha ez elhanyagolható arányban is történt. A szűkebb vezetőség összetétele gyakorlatilag annyiban változott, hogy az országos elnökön és a négy kerületi vezetőn kívül a központi iroda adminisztrátora is bekerült. A megüresedett elnöki tanácsi helyre az Elnöki Tanács tagjai az elnök előterjesztésére hívhattak meg felszentelt lelkészt vagy gyülekezeti vezetőt. Ez jelzi, hogy az alulról jövő kezdeményezéseket, a gyülekezeti tagok beleszólását a vezetőségi ügyekben névlegesen sem biztosították.

A négy egyházkerület (központi, miskolci, szegedi, pécsi) élén a kerületvezetők, mint a kerületükért felelős felszentelt lelkészek álltak. Beszámolási kötelezettségük csupán a felekezet vezetőségének irányában volt. A kerületeket gyülekezetek és szórványok (taglétszámuk nem érte el a 12 főt) alkották. Igyekeztek azonban úgy intézni az ügyeket, hogy a szórványok tagsága az illetékes gyülekezetbe járhasson istentiszteletre.

A felsőbb vezetés a gyülekezeti vezetők kiválasztásában is jelentős szerepet játszott, amely szintén a felekezet központi hatalmi koncentrációját segítette. Az Elnöki Tanács felruházhatta a kerületi vezetőt, hogy meghívással töltsen be a megüresedett helyeket. Választás esetén az országos elnök a kerületi lelkésszel együtt állíthatott fel egy jelölőbizottságot, amely három személyt ajánlhatott a gyülekezet figyelmébe. Amennyiben nem történt óvás, akkor az első körben nyílt szavazás során az abszolút többséget szerző személy, illetve a második körben a korábban a két legtöbb szavazatot kapott jelölt közül a legtöbb szavazatot elnyerőt választották meg. Amennyiben további választásra volt szükség, akkor a gyülekezet a megválasztott vezető javaslatáról szavazhatott egyszer. Így gyülekezeti szinten is a felülről lefelé történő szerveződést figyelhetjük meg.

Az egyházasodás fontos elemének tekinthető az istentiszteleti liturgia lefektetése. Ez az ún. Szentlélek jelenségek korlátozásával járt együtt. Nem csupán az ún. szabadkai prófétás mozgalom[84] hatásának visszaszorulását figyelhetjük meg, hanem az ún. pünkösdi karakterekét is. Inkább az általános keresztyén, illetve a szabadegyházi vonások kiemelését tapasztalhatjuk. Az ún. pünkösdi speciális elemeket a sorok közt olvasva vehetjük észre. A mindennapokban azonban továbbra is a régi gyakorlat működött.[85] Míg korábban az üdvösség feltételének tartották az ún. Szentlélekkeresztséget, addig 1959-ben ezt a gondolatot burkoltabban fogalmazták meg. Az 1946-os hitelvekhez képest nincs szó a „prófétaság ajándékáról”. A földön megszenteltek üdvözülésének gondolata is arra módosult, „hogy Isten gyermekeinek törekedni kell a megszentelődésre”. [86]

Isten Gyülekezeteinek Szövetsége

Az Isten Gyülekezeteinek Szövetsége rendezte a világháború után a leggyorsabban sorait, mégis a belső tisztázatlanság jellemezte életét. A mozgalomnak Békefi Mihály volt az egyszemélyi vezetője. 1951-ben 14 gyülekezete, 34 szórványa és 23 igazolvánnyal rendelkező prédikátora volt. Tagjainak számát 450 főre becsülték. A gyülekezeteket, szórványokat 1952-ben 4 kerületre (budapesti, dunántúli, debreceni, csanád-csongrádi) bontották, és a szövetség vezetőszerveként a „hetes presbiteri bizottságot” jelölték meg.[87] A későbbiek során Békefi erkölcsi és egyházvezetői magatartása miatt a felekezet komoly válságon ment keresztül. Egyre több gyülekezeti tag pártolt el tőle, és csatlakozott egy másik pünkösdi közösséghez.[88] Békefi marginalizálódását jelzi, hogy közösségének 1961-ben mindössze hat gyülekezete és 36 szórványa volt 112 taggal.[89]

A Magyarországi Szabadegyházak Tanácsa (SZET) is beavatkozott az ügybe. Békefi helyzetét gyengítette, hogy kimentés nélkül nem jelent meg a SZET bizottsági ülésén, illetve gyülekezeti helyiséget adtak ki konferencia céljából egy illegális vallási közösségnek.[90] Magatartásán a felszólítás ellenére nem változtatott, ezért a SZET az Isten Gyülekezetének szabadegyházi tagságát 1960. december 7-én felfüggesztette.[91] A SZET a felekezet helyzetének rendezése érdekében felajánlotta, hogy egy másik szabadegyházi csoport felügyelete alatt, önálló gyülekezetként működhet, Békefi bevonása nélkül.[92]

Békefi a döntés után beadványokkal fordult az ÁEH elnökéhez, különböző kormány- és pártszervekhez, sikertelenül. Így illegálisan működött tovább. Sikertelenül próbálta meg rendezni a kapcsolatát a SZET-tel a hatvanas évek második felében. A SZET vezetőjével és a tagegyházakkal annyira megromlott a kapcsolata, hogy a szervezet még az ókatolikus védnökség alá helyezésüket sem fogadta el 1967-ben.[93]

Élő Isten Gyülekezete

Az Élő Isten Gyülekezetének 1950-es évekbeli történetéről is keveset tudunk. A fővárosi gyülekezetük 1948 után különböző összejöveteli helyeken tartotta istentiszteleteit.[94] Gyülekezeteik voltak az ötvenes évek elejéről Bicskén, Tatabányán, Taksonyon, Gyömrőn, Öskün, Fehérvárcsurgón. Missziójuk eredményeként újabb személyek kerültek a prédikátori munkába. A felekezet a pünkösdi mozgalom többi közösségével együtt az 1940-es évek második felében az MSZSZ felügyelete alá kerülve működhetett legálisan 1958-ig, tagegyházzá válásáig.

A közösség belső békéjét megbontotta, hogy 1955-ben az MSZSZ állásfoglalása után Baumann Bélát leváltották vezetői tisztségéből. Utódjául Lődi Lajost választották. Az ügy háttérében az állt, hogy Baumann Almássy téri gyülekezetében lévő munkatársainak többsége fellázadt ellene zsarnoki módszereire hivatkozva, és az MSZSZ védelmét kérték. Az ÁEH is Baumann ellen fordult, mert tisztázatlan anyagi természetű ügyei voltak. A konfliktus kezelésében az MSZSZ is részt vett. Az eredménytelen tárgyalásokat követően Baumann igazolványát visszavonták. A helyzetet súlyosbította, hogy Baumann Béla nem ismerte el az 1956. június 8-án megválasztott országos vezetőséget.[95]

Az Almássy téri gyülekezet jelentős részét úgy látszik sikerült maga mellé állítani, mert a gyülekezet hangos énekléssel szabotálta az országos vezetés szolgálatát az istentiszteleteken. Ennek ellenére pozíciója jelentősen meggyengült, mert már a fővárosi egyházügyi előadó sem volt hajlandó tárgyalni vele. Az MSZSZ adminisztratív titkára pedig 1956. október 10-én személyesen szólította fel a gyülekezetet a rend helyreállítására. Az összejöveteli helyiség bezárásával fenyegetőzött, míg az országos vezetés számára új helyiség biztosítását ígérte. A békesség helyreállítása esetén országos választás megtartásának lehetőségét helyezte kilátásba. Baumann később sikertelenül kért teljes rehabilitációt az MSZSZ-től. Gyülekezetét így csak részben tudta Baumann megtartani, mert sokan más vallási közösségekhez pártoltak át.[96]

1960-ban ismét belső konfliktus robbant ki. Ugyanis többen Lódi Lajos helyett Szendrei Kálmán elnökségét kívánták. Írásos panaszt is nyújtottak be a SZET-hez Lódi ellen.[97] A levél aláírói fiatalok voltak, amely egyfajta generációs konfliktus jelenlétét bizonyítja a felekezeten belül. 150 főre tehető a kizártak száma. Az Ókatolikus Egyház helynöke – Thury Lajos – is aktív szerepet játszott az eseményekben, ezért a SZET felszólította, hogy tartsa távol magát az ügytől.[98]

Lódi pozíciója is meggyengülhetett, mert a Népszabadság 1960. november 25-ei számában negatív hangvételű cikket közölt az Élő Isten Gyülekezetével kapcsolatban. A SZET ezért levélben kérte Lódi Lajos országos elnököt, hogy az 1960. december 7-ei SZET megbeszélésre hozza magával a felekezet hitelvi szabályzatát. A SZET tagegyházai ugyanis csak olyan egyházak, felekezetek lehettek, amelyeknek hitelvi szabályzatát a Tanács biblikusnak ismert el, és nem találta azokat a társadalmi felfogással ellentétesnek.[99] A SZET 1962 elején ismét foglalkozott az Élő Isten Gyülekezetével. Úgy tűnik, hogy Lódi mást vallott bizonyos kérdésekben, mint amit az 1958-ban állami nyomásra elfogadott hitelvi szabályzatában lefektetett. A SZET ezért megpróbálta Lódit meggyőzni nézetének helytelenségéről. A SZET ugyanis köteles volt fellépni akkor is, ha valamelyik tagegyház olyan tant hirdetett, amely nincs benne az általa lefektetett szabályzatban. Az igehirdetők pedig nem vallhattak a felekezetük álláspontjával ellentétes bibliai nézeteket.[100]

Az Élő Isten Gyülekezetének szeparatista múltja és exkluzivitása miatt nem volt jó kapcsolata sem a SZET tagegyházaival, sem pedig a történelmi egyházakkal. Tagságát a felekezet jellegéből adódóan (szombat, Szentlélek-ajándékok, úrvacsorai lábmosás) adventista és pünkösdi gyökerű személyekből nyerte. A különböző felekezeti háttérből érkező vezetők (baptista, adventista, pünkösdi) értelemszerűen részben magukkal hozták a korábbi felekezetük tanítását, amely számos vita forrását képezte. Teológiai képzetlenség, a „közvetlen kinyilatkoztatások” gyakorisága, valamint perfekcionista törekvéseik miatt a közösség a kiforratlanság jegyeit viselte. Szervezeti életük is hasonló vonásokat takart. A gyülekezeti tagokat nyilvántartották, de pontos adatokkal nem rendelkeztek. A tagok bármikor kifejhették véleményüket. Tizedet szedtek, de országos központ hiánya miatt a központi ellenőrzés sem létezett. A lelkészkedést szabad foglalkozásként végezték. A gyülekezeti adományok a közös kiadások levonása után az igehirdetők kezébe mentek át, amely visszaéléseket eredményezhetett. Nemzetközi kapcsolataik – testvérközösség hiányában – nem léteztek.[101] A viták, a heves szóharcok mindennapos eseménynek számítottak, ezért a közösség szakadások sorozatát élte át.

Állami és szabadegyházi nyomásra 1958-ban megalkották az új hit- és szervezeti szabályzatukat.[102] Újdonságként jelenik meg a központosítás gondolata. „Az Élő Isten Gyülekezete bár több helyiségben tartja összejöveteleit, de egy gyülekezetnek számít. A különálló gyülekezetek nem rendelkeznek önálló vezetőséggel, hanem egy központi vezetőség van, amely irányítja az Élő Isten Gyülekezete tagjait lelki és fegyelmi téren.” A tíztagú vezetőség élén az elnök-lelkész állt. A választások menete során a gyülekezet vezetője jelölte ki a jelölőbizottságot, amely a fent említett tíz személyre javaslatot tett. A gyülekezet tagjai óvásukat 8 napon belül nyújthatták be. Ezt követően – ha nincs alapos indokkal megtett óvás – a tagok kézfeltétellel szavazhattak, majd a vezetőség a maga köréből megválasztotta az elnököt, a véneket, pénztárnokot, ellenőroket és a fegyelmi bizottságot. A vezetőségi választás 4 évre szólt. A vezetés mandátuma négy év után szótöbbséggel meghosszabbítható volt. Az őskeresztyénekhez hasonlóan itt is akadályozták a mobilitást. Az elnök-lelkész és a gyülekezeti tisztviselők megbízatása halálukig, vagy fegyelmi úton történő elbocsátásukig tartott. A szombati istentiszteleteken kívül (délelőtt 9-12 óra, délután 14 és 15 óra között) az Almássy téren vasárnap, hétfő, csütörtök és pénteken este tartottak istentiszteletet. Tanításukban - az őskeresztyénekhez hasonlóan -, valamint a szervezeti és hitelvi szabályzatukban az állam számára „nem szeretett” pünkösdi jellegű tanítások nem szerepeltek, de a hétköznapi gyakorlatukban fontos szerepet tölthettek be.

A pünkösdi mozgalom helyzete az ötvenes években a statisztikai adatok tükrében

Az ÁEH becslésen alapuló belső feljegyzése szerint 1951-ben megközelítőleg 8500 személy tartozott a pünkösdi mozgalom különböző irányzataihoz. A legerősebb csoportok az evangéliumi keresztyének (3300 fő) és az őskeresztyének (3100 fő) voltak, míg az Élő Isten Gyülekezete és az Evangéliumi Pünkösdi Egyház mindössze 1000-1000 főt számlált. Ezt követően 1955-től vannak adataink, amelynek eredményeit az alábbi diagram szemlélteti:[103]

Az ÁEH becsléseit azonban kritikával kell fogadnunk. Különösen az Élő Isten Gyülekezete, valamint az Evangéliumi Pünkösdi Egyházra vonatkozólag. Az Élő Isten Gyülekezete valószínűleg nem rendelkezett sem 1951-ben, sem 1956-ban ezer vagy ezer főt meghaladó tagsággal. Másrészt a statisztikai adatokból arra is következtethetünk, hogy a Baumann-féle szakadás jelentős veszteségeket okozhatott 1956-ban. Az 1956 és 1961 közötti adatokat megbízhatóbbnak tekinthetjük, mivel a tagnyerés és tagvesztés numerikus adatait is feltüntetik. A karizmatikus közösségekre jellemző ide-oda vándorlások miatt kettős, sőt talán hármas tagság is előfordulhatott. A számok csak a felnőtt személyekre vonatkoznak, ezért a gyülekezetbe járó gyermekek és érdeklődők hozzáadása akár 50-100%-kal is emelheti az adott felekezet tényleges társadalmi befolyásának nagyságát. Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy a tagnyilvántartásban szerepelhettek névleges tagok is.

A statisztikai adatok is kimutatják, hogy a pünkösdi mozgalom felekezeteit többé-kevésbé – az Élő Isten Gyülekezetének kivételével – érintette a társadalmi szinten átmenetileg jelentkező vallás iránti érdeklődés emelkedése. Az evangéliumi keresztyének létszáma öt év alatt 60%-kal bővült. Különösen 1958/59-ben tapasztalhattunk kiugró növekedést (15,7%, 16,9%), majd azt követően fokozatosan csökkent a taglétszám gyarapodásának üteme. Az Őskeresztyén Felekezet és az Evangéliumi Pünkösdi Egyház taglétszámának bővülése is meghaladta a 40%-ot (45%, illetve 40,3%). Az őskeresztyének esetében az evangéliumi keresztyénekhez hasonlóan 1958/1959-ben szintén 10%-ot meghaladó növekedést (13,2%, illetve 15,1%) regisztrálhattunk. Az evangéliumi pünkösdiéknél csupán 1961-ben haladta meg a 10%-ot (15%) az emelkedés üteme. Esetükben általában évente 5-7% közötti értéket mérhetünk.

A három felekezet életében – őskeresztyének, evangéliumi keresztyének, evangéliumi pünkösdié – a tagnyerés forrását többnyire a tagfelvétel jelentette. Vagyis a korábban kizártak, illetve más alámerítkezést gyakorló közösségekből, különösen más pünkösdi csoportokból érkezettek alkották az új tagok többségét. A keresztségek száma 1958/59-ben érte el a legmagasabb szintet. Az evangéliumi keresztyéneknél 201 és 189 főt, az őskeresztyéneknél 98 és 120 főt tartalmaztak a jelentések. Az evangéliumi pünkösdi egyháznál az 1961. évben érték el kiemelkedő eredményeket 70 megkeresztelt fővel:[104]

A tagnyerés forrásai a pünkösdi mozgalom egyházainál 1957 és 1961 között, fő

A felekezet neve	1957		1958		1959		1960		1961	
	Kereszt-ség	Tag-felvétel	Kereszt-ség	Tag-felvétel	Kereszt-ség	Tag-felvétel	Kereszt-ség	Tag-felvétel	Kereszt-ség	Tag-f
Evangéliumi Keresztyének	88	95	201	210	189	322	126	140	86	89
	23	15	39	21	31	41	31	37	70	93

Evangéliumi Pünkösdi Egyház										
Óskeresztyén Felekezet	43	64	170	96	210	120	130	45	13	20
Élő Isten Gyülekezete	29	1	3	52	20	33	12	36	5	39

A „világból megtértek”, illetve a pünkösdi szülők gyermekeinek arányáról nincsenek pontos adataink. A vesztések (törlés, halál) általában alacsonynak számítottak. Az evangéliumi keresztyének esetében a kizárások száma hirtelen 58 főre ugrott 1961-ben, amelynek háttérében a budapesti gyülekezeti szakadás, illetve a korábbi viszonylag gyors növekedés ellenhatásából származó tag-vesztés állhatott. Az Élő Isten Gyülekezete életét mindvégig a magas kizárási arány jellemezte, amely minden évben tagságának 10-15%-át érintette, és a keresztségek számával közel azonosan alakult. Ennek háttérében a felekezet belső életében tapasztalható feszültségek állhattak:[105]

A tagvesztés forrásai a pünkösdi mozgalom egyházainál 1957 és 1961 között, fő

A felekezet neve	1957		1958		1959		1960		1961	
	Törlés	Halál	Törlés	Halál	Törlés	Halál	Törlés	Halál	Törlés	Halál
Evangéliumi Keresztyének	9	13	10	7	9	9	3	3	58	16
Evangéliumi Pünkösdi Egyház	14	3	12	1	9	1	12	2	8	3
Óskeresztyén Felekezet	11	22	8	18	3	16	4	14	13	29
Élő Isten Gyülekezete	29	3	46	7	41	8	34	6	32	7

Összegzés

Az ötvenes években folytatódott a pünkösdi mozgalom dezintegrációja. A személyi és dogmatikai ellentétek nem csupán a mozgalom felekezeteinek egymás közötti viszonyát befolyásolta, hanem kiegészülve a szervezeti és a hitelvi kiforratlanságból származó természetesen jelentkező konfliktusokkal az egyes felekezetek belső életét is feszültségek, sőt nem egyszer szakadások jellemezték. Az állam egyházpolitikájának hatásai azonban lassan a pünkösdi mozgalom felekezeteinek az életében is jelentkeztek. Elkészültek szervezeti szabályzataik, és tanításaikat is írásba foglalták. Az eksztatikus jelenségek visszaszorítása is elkezdődött a gyülekezeti életükben.

(A tanulmány az OTKA K 68299. számú pályázat, illetve az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.)

Jegyzetek

[1] Az ún. Csorba-féle egységről ld.: Rajki Zoltán: A pünkösdi mozgalom az 1940-es évek végén, Magyarországon. Az ún. Csorba-féle egység. (1949-1950) In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2008. 4. sz. 116-124. p.

[2] A kisebb magyarországi felekezetek 1950-es évekbeli helyzetéről ld.: Rajki Zoltán: A Hetednapi Adventista Egyház története 1945 és 1989 között Magyarországon. Bp., 2003. 48-51., 75-77. p.

[3] Rajki Zoltán: A karizmatikus jelenségek és a kommunista állam, avagy az egyházasítás hatása a pünkösdi mozgalomra. In: *Úton...* Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére. Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged, 2007. 209-220. p.

[4] Később Magyarországi Szabadegyházak Tanácsa (SZET) nevet vette fel a szervezet. Hivatalosan 1948-ban történt meg a névváltás, de az ötvenes években még a Magyarországi Szabadegyházak Szövetsége elnevezést használták a mindennapokban. A tényleges váltásra a hatvanas évek elején került sor.

[5] MSZSZ jegyzőkönyve (1951. augusztus 22. és 1951. szeptember 10.) (A szerző gyűjteménye – továbbiakban: [R.Z.]

[6] MSZSZ jegyzőkönyve (1951. szeptember 21.) [R.Z.]

[7] MSZSZ jegyzőkönyve (1951. szeptember 21.) [R.Z.] – Evangéliumi Keresztyén Felekezet országos munkás tanácskozásának jegyzőkönyve (1951. szeptember 4.) Az Evangéliumi Pünkösdi Közösség iratai (továbbiakban: [EPK.]

[8] MSZSZ jegyzőkönyve (1951. szeptember 21.) [R.Z.]

[9] Evangéliumi Keresztyén Felekezet országos munkás tanácskozásának jegyzőkönyve (1951. szeptember 4.) [EPK.]

[10] Tóth László – Makovei János – Kovács Béla – Pataky Albert: A pünkösdi mozgalom Magyarországon. Bp., 1998. (továbbiakban: Tóth-Makovei-Kovács-Pataky, 1998.) 148-149. p.

[11] Tóth-Makovei-Kovács-Pataky, 1998. 161. p.; Fábián József levele Ladó Józsefhez (1957. április 2. illetve 1958. március 6.) [EPK.]; Szigeti Jenő: A Magyarországi Óskeresztyén Felekezet története. [Kézirat.] Bp., é.n. (továbbiakban: Szigeti, é.n.) 23. p.

[12] Ilyen típusú rendezvényekről tudunk Bánfalva, Jankmajtis, Nagykőrös, Inárcs, Cegléd, Kunágota, Békés, Nagyszekeres, Miskolc esetében. Körlevél 1957-ből (dátum nélkül). [EPK.]; Fábián József levele Ladó Józsefhez (1958. január 23.) [EPK.]; Siroky István – Bérces Lajos körlevele (1958. február 20.) [EPK.]; Fábián József levele Ladó Józsefhez (1958. március 6.) [EPK.]; Evangéliumi Keresztyének vezetőségének körlevele (1958. március 20.) [EPK.]; Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek körlevele (1958. április 22.) [R.Z.]; Evangéliumi Keresztyének körlevele (keltezés nélkül, valószínűleg 1958.) Szigeti Jenő gyűjteménye (továbbiakban: [Sz.J.]); SZET jegyzőkönyv (1960. december 2.) [R.Z.]

[13] Evangéliumi Keresztyének körlevele (1958. október 29.) [Sz.J.]

[14] Fábián József levele Ladó Józsefhez (1958. január 23, illetve 1958. április 3.) [EPK.]

[15] Siroky István körlevele (1955. szeptember 22. illetve 1955. október 18.) [EPK.]

[16] Siroky István körlevele (1955. október 18.) [EPK.]

[17] Tóth-Makovei-Kovács-Pataky, 1998. 149. p.

[18] Fábián József levele Ladó Józsefhez (1957. április 2. illetve 1958. január 23.) [EPK.]

[19] Palotay Sándor körlevele „Általános tudnivalók (1961)” címmel (1961. január 11.) [EPK.]

[20] Evangéliumi Keresztyén Felekezet vezetőségének körlevele (1951. július 14.) [EPK.]

[21] Siroky István körlevele (1955. október 18.) [EPK.]

[22] Siroky István körlevele (1955. október 18.) [EPK.]

[23] Ladó József levele Fábián Józsefhez (1957. október 5.) [EPK.]

[24] Fábián József levele Ladó Józsefhez (1958. január 23.) [EPK.]

[25] Durkó Sándor László: Pünkösdi ősatyák. In: *Élő Víz*, 1998. 1. sz. (továbbiakban: Durkó, 1998.)

[26] Körlevél (dátum és aláírás nélkül). [EPK.]

[27] Fábián József levele Ladó Józsefhez (1961. február 13.) [EPK.]

[28] Evangéliumi Keresztyén Felekezet országos munkás tanácskozásának jegyzőkönyve (1951. szeptember 4.) [EPK.]

[29] Evangéliumi Keresztyén Felekezet vezetőségének körlevele (1951. január 24.) [EPK.]

Az Országos Végrehajtó Tanács tagjai 1957-től: Fábián József (országos elnök), Kalincsák Mihály (pénztári ellenőr), K. Szűcs József (tanácsstag, pénztári ellenőr), Siroky István (tanácsstag), Alapi Ödönné (irodavezető). 88 gyülekezeti vezető, illetve lelkész volt a közösségben. Ebből csupán 4 személy volt nő. Országosan 5 nő vett részt valamilyen szinten a közösség vezetésében. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.) Az Állami Egyháziügyi Hivatal iratai (= XIX-A-21-c.) 6/1968. 142. dob.

[30] B. L.: Néhány sor a Központi Irodáról. [Sz.J.]

[31] Evangéliumi Keresztyén Felekezet vezetőségének körlevele (1951. május 19. és június 16.) [EPK.]

[32] Evangéliumi Keresztyén Felekezet vezetőségének körlevele (1958. október 29.) [Sz.J.]

[33] Evangéliumi Keresztyének Országos Irodájának körlevele (1953. március 16.) [EPK.]; B. L.: Néhány sor a Központi Irodáról. [Sz.J.]

[34] Evangéliumi Keresztyének körlevele (1956. szeptember 20.) [Sz.J.]

[35] Tóth-Makovei-Kovács-Pataky, 1998. 155-156. p.

[36] Fábián József levele Andruskónak (1960. június 15.) [EPK.]; Fábián József levele Ladóhoz (1960. június 3.) [EPK.]; A budapesti Rökk utcai Evangéliumi Keresztyén Gyülekezet alulírott eljáróinak levele az Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek Országos Elnökségének (1959. december 2.) [EPK.]

[37] Budapest, 1961. március 8-án kelt nyilatkozat szövege [EPK.]

[38] Hasonló arány jellemezte az Evangéliumi Pünkösdi Egyházat 1961-ben. 31-45 éves: 1 fő, 46-60 fő: 4 fő, 61-évtől: 1 fő.

[39] Fábián József levele Leonard Steinerhez 1960. november 18.) [Sz.J.]

[40] Az Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek belső rendje (1954). [Sz.J.]

[41] Az Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek belső rendje (1954). [Sz.J.]

[42] Az Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek belső rendje (1954). [Sz.J.]

[43] Az Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek belső rendje (1954). [Sz.J.]

[44] Az Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek belső rendje (1954). [Sz.J.]

[45] Fábián József levele a kiskőrösi gyülekezet részére (valamikor 1958-ban). [EPK.]

[46] Durkó, 1998.

[47] Fábián József levele a kiskőrösi gyülekezet részére (valamikor 1958-ban). [EPK.]

[48] Az Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek belső rendje (1954). [Sz.J.]

[49] Az Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek belső rendje (1954). [Sz.J.]

[50] Az Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek belső rendje (1954). [Sz.J.]

[51] Gyermekmisszió beszámoló. Siroky István – Bérces Lajos körlevele (1957. november 26.) [EPK.]; Evangéliumi Keresztyén Közösség vezetőségének körlevele (1958. március 20.) [EPK.]

[52] A mezőberényi gyermekünnepélyen részt vett gyermek-bibliakörök szolgálatának kiértékelése (1957). [EPK.]

[53] Siroky István és Bérces Lajos körlevele (1958. január 22.) [EPK.]

[54] Fábián József levele Ladó József részére (1958. január 23.) [EPK.]

[55] Fábián József levele Ladó Józsefhez (ismeretlen dátum). [EPK.]

[56] *Ifjúsági Hírnök*, 1957. aug. [Sz.J.]

[57] *Ifjúsági Hírnök*, 1957. aug. [Sz.J.]

[58] *Ifjúsági körlevél*, 1959. máj. [Sz.J.]

[59] *Ifjúsági körlevél*, 1959. jan. [Sz.J.]

[60] *Ifjúsági Hírnök*, 1957. szept. [Sz.J.]

[61] *Ifjúsági Hírnök*, 1957. dec. [Sz.J.]

[62] Fábián József levele Bérces Lajoshoz és Siroky Istvánhoz (1957. december 23.) [EPK.]

[63] Siroky István – Bérces Lajos körlevele 1957-ben (pontos dátum ismeretlen). [EPK.]; Siroky István – Bérces Lajos felhívása (1957. szeptember 21.) [EPK.]

[64] Beszámoló az Országos Testvértalálkozóról (1957. szeptember 13-15). [Sz.J.]

[65] Evangéliumi Keresztyének körlevele (1958. február 23.) [EPK.]

[66] Evangéliumi Keresztyének körlevele (1958. szeptember 30.) [Sz.J.]

[67] Evangéliumi Keresztyén Felekezet körlevele (1960. november 26.) [Sz.J.]

[68] Fábián József levele Ladó Józsefhez (1958. január 12.) [EPK.]

[69] Fábián József levele Ladó Józsefhez (1958. január 23. illetve 1958. március 6.) [EPK.]

[70] Evangéliumi Keresztyén Felekezet körlevele (1959. április 24.) [Sz.J.]

[71] Fábián József levele Leonard Steinerhez (1960. november 18.; 1961. július 17. illetve 1961. november 20.); Svájci Pünkösdi Misszió levele Fábián Józsefhez (1960. november 8.); Leonhard Steiner levele Fábián Józsefhez (1961. december 9.); Ungár Aladár

levele Fábíán Józsefhez (1960. szeptember 14.) [EPK.]

[72] Tóth-Makovei-Kovács-Pataky, 1998. 151. p.

[73] MOL. XIX-A-21-c- 6-1968. 142. dob.

[74] Fábíán József levele Ladó Józsefhez (1958. április 3.) [EPK.]

[75] Szigeti, é.n. 22. p.

[76] Az Óskeresztyén Felekezet alakulásának és működési engedélyének ismertetése (1951. december 28.) [Sz.J.]

[77] Sárkány Győző levele Ungár Aladárnak (1959. július 27.) [Sz.J.]

[78] Szigeti, é.n. 22. p.

[79] MOL. XIX-A-21-d-0021-1960.

[80] Szigeti, é.n. 23. p.

[81] Kerületi előjáró helyettesek: Kriston Ferenc, Pozsgai József, Kurdi János és Kadarján Ervin voltak.

[82] Az Óskeresztyén Felekezet kimutatása (1959). [R.Z.]

[83] Az Óskeresztyén Felekezet „szervezeti és hitelvi” szabályzata, 1959. év (kézirat) [Sz.J.]

[84] Szabadkai prófétás mozgalom: Rác Ferenc indította el 1943 első hónapjaiban Szabadkán. A próféta szolgálatát a második házastársa töltötte be. A prófétaság ajándékát kiemelték, és ennek egyértelmű bibliai tanításokat is alárendeltek. Tanításukban kiemelt szerepet kapott a bűnvallás. Eszerint minden gyülekezeti tagnak meg kellett vallania bűneit egy lelki munkásnak. Utóbbiak „isteni kijelentés” alapján kerültek ebbe a funkcióba. Csúpn az a gyülekezeti tag vehetett úrvacsorát, aki szűkebb körben egy próféta előtt megjelent és imádkozott. A próféta ezek után „isteni kijelentésként” közölte az illetővel, hogy vehet úrvacsorát, vagy sem. A bemejertést szükségtelemek tartották, míg a Szentlélek-keresztséget az üdvösség feltételének. A szabadkai prófétás mozgalom a magyarországi pünkösdierekre is hatott. Egyes közösségek átvették a tanítást (pl. az óskeresztyének), mások elzárták tőle (pl. Evangéliumi Pünkösdi Egyház).

[85] Az Óskeresztyén Felekezet ismertetése néhány pontban (1959. március 12.) [Sz.J.]

[86] Az Óskeresztyén Felekezet ismertetése néhány pontban (1959. március 12.) [Sz.J.]

[87] Tóth-Makovei-Kovács-Pataky, 1998. 157. p.

[88] Tóth-Makovei-Kovács-Pataky, 1998. 158. p.

[89] Szigeti, é.n. 16. p.

[90] SZET jegyzőkönyv (1958. október 21.) [R.Z.]

[91] SZET jegyzőkönyv (1960. december 7.) [R.Z.]

[92] SZET jegyzőkönyv (1961. január 11.) [R.Z.]

[93] SZET plenáris ülésének jegyzőkönyve (1967. szeptember 28-án). [Adventista Irattár.]

[94] Vajdahunyad utca, Koszorú utca, Almássy tér, Somogyi Béla utca.

[95] Csizmadia Dániel (1968) Élő Isten Gyülekezete, Budapest (kézirat) [Sz.J.]

[96] Jelentés az 1956. október 10-i megbeszélésről. [Sz.J.]; SZET jegyzőkönyve (1958. szeptember 9.) [EPK.]

[97] SZET jegyzőkönyve (1960. május 16.) [R.Z.]

[98] SZET jegyzőkönyv (1960. december 2.) [R.Z.]

[99] SZET jegyzőkönyv (1960. december 2.) [R.Z.]

[100] SZET jegyzőkönyv (1962. június 20.) [R.Z.] Lődi tanításában problémát találtak a palesztinai kérdéssel, illetve az úrvacsorai pörköltevéssel kapcsolatban. Utóbbi esetében Lődi kijelentette, hogy átmenetileg megszüntették a pörköltevést, de később visszatértek hozzá.

[101] Szigeti Jenő: Az Élő Isten Gyülekezete rövid története. [Kézirat.] Bp., é.n.

[102] Élő Isten gyülekezetének Szervezeti Szabályzata, 1958. Élő Isten Gyülekezete irattára.

[103] Forrás: Az ÁEH A szekták helyzete, magatartása és tevékenysége a felszabadulástól a kormányprogramig című belső feljegyzés alapján készült saját szerkesztés. MOL. XIX-A-21-c-6/6. 142. dob.

[104] Uo.

[105] Uo.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMX

Csűrös András Jakab: Püspök a püspöknél. Egy találkozás elemzése

A hipotézisek világában sokszor kerül elő a „mit mondana az egyik történelmi személy a másiknak” kérdése, illetőleg egy adott szituációról készített fiktív jelentés, beszámoló elképzelése is. Gondoljunk csak az *Új Zrínyiász* azon jelenetére, mikor a főhős – Zrínyi Miklós – az agg Görgeyvel találkozik. Vagy Simon Schama amerikai történész művének[1] azon bátor, a quebeci csatáról (1759) szóló beszámolójára, amelyet maga a szerző talált ki.[2] A világok találkozása a gyors léptékkal haladó 20. században valósággá válhatott, ahogy ez történt jelen esetünkben is: a Horthy-korszak református „főpapját”, a bánffyhungyadi születésű Ravasz László dunamelléki püspököt látogatta meg a kádári megtorlás alatt, 1959-ben kinevezett kollaboráns vezető, Szamosközi István.[3]

Meg kell jegyeznünk, e tanulmány nem kíván a két személyiség életének történelmi áttekintésével foglalkozni, csupán az adott szituációban betöltött helyzetükre, valamint annak a beszélgetésnek a tartalmára, mikéntjére gyakorolt hatását vizsgáljuk meg. Továbbá el kívánjuk helyezni az adott történelmi-egyházi kontextusban a diskurzust. Célunk a dokumentum ismertetése, és annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mi okból is találkozott Szamosközi Ravasszal. Ez a jelentés nem része az ún. Ravasz-dossiének,[4] mivelhogy azt akkorra már lezárták,[5] de nem is az ő megfigyelésében fontos szerepet játszó ügynökök jelentéseiben találjuk tárgyalt írásunkat. Ezt ugyanis a „Szatmári” fedőnevű ügynök kartonjában[6] lelheti meg a figyelmes kutató.

A találkozás maga 1960. február 9-én történt, a jelentést pedig február 21-én gépelte le „Szatmári” fedőnéven a regnáló dunamelléki püspök. Remélem, a jelentésben szereplő két négy szemközti beszélgetésről (Szamosközi először Juszkó Eta püspöki titkárnővel[7] beszélt, később pedig Ravasszal) készült jelentéssel kapcsolatban nem kell külön kitérni arra a „talányra”, hogy hármójuk közül ki volt az, aki „Szatmári” fedőnéven jelentett...[8]

Vázlatosan vizsgáljuk meg, hogy az 1956-os forradalom óta milyen események történtek két szereplőnk életében: Ravasz László 1957. április 14-én, nagypénteken prédikált utoljára a budapesti Kálvin-téri templomban.[9] Azóta sorozatos támadás érte egyházi részről, ennek egyik „csúcspontja” Kádár Imre *Egyház az idők viharaiban* címmel megjelent, nem éppen lehangoló írása volt.[10] Ravasz László utódja, Bereczky Albert püspök 1958. december 31-ével vonult véglegesen vissza,[11] miután kellő módon elszigetelődött. Utódjául a kelenföldi esperes-lelkészt, Hajdú Pétert[12] szeretne volna, de az ÁEH a másik budapesti esperest, Szamosközi Istvánt[13] választotta ki erre a feladatra. Szamosközi és Hajdú viszonya tovább mérgesedve oda vezetett, hogy a kelenföldi lelkész '56 után másodszor is lemondott esperességéről, de most már véglegesen.[14]

A találkozás éve még a kádári megtorlások időszaka volt az egyházon belül is. Ekkoriban Ravasz László és Pap László – volt teológiai dékán és dunamelléki püspök-helyettes, 1958 és 1963 között Murga segédlelkésze[15] – ellen szinte teljes egészében elő volt készítve egy koncepció eljárás, melyet végül nem valósítottak meg.[16]

Ravasznak és Szamosközinek közvetlen összetűzése – tudomásunk szerint – nem volt. Közvetett annál több: amikor az egyikük '56-ban az Országos Intézőbizottság vezetését vette át, (azaz az egyházban végbemenő forradalom élére állt[17]), addig másikuk lemondott minden közegyházi tiszteréről.[18] Míg Ravasz közvetlen barátai, kollégái 1957-től a megtorlástól szenvedtek, addig Szamosközi az „ellenforradalom” alatti és utáni „kiemelkedő tevékenységéért”, a Magyar Népköztársaság Zászlórendje IV. fokozatát vette át a Parlamentben Dobi Istvántól.[19] Különös pikantériája a dolognak, hogy mindez egy nappal Gulyás Lajos levéli lelképásztor

kivégzése előtt történik meg.[20]

Visszatérve a Ravasz elleni támadásra, Szamosközi püspöki jelentéseiben, cikkeiben közvetlenül nem támadta Ravaszt vagy a két háború közötti egyházi állapotokat. Az 1956-os eseményeket viszont annál inkább. Ahogy a püspökké szentelésekor fogalmazott: „1956 őszen egyházunkban sokan megintogtak a hit, az engedelmisség és – ne kerüljessük a szót – a becsület útján. Minden erőmmel azon leszek, hogy ez egyházunkban soha többé ne történjék meg.”[21] De ez csak finom megjegyzés ahhoz képest, amit Esze Tamás főgondnok 1958. február 20-i székfoglalójában megenged: „S vannak olyan cselekedetek is, mikor nem lehet helye az irgalmasságnak. [...] névtelen fenyegető levelekben, anonim feljelentésekben, mint valami szennyes áradat, elárasztotta egyházi közéletünket. Ezt a fekélyt ki kell égetni egyházunk testéből. Azok, akik a bűnözésnek ezt a fajtáját gyakorolják, ne várjanak tőlem irgalmasságot, ha ügyük elém kerül.”[22]

Egy ilyen feszült egyházpolitikai légkörben találkozót kezdeményezett Szamosközi István Ravasz Lászlóval...

Találkozásuk azért is érdekes, mert – ahogy Szacs vay Éva írja – „a hivatalos egyház képviselői nem fordultak meg sem a Bimbó úton, sem Leányfalun, azok sem, akikkel korábban jó munkakapcsolatban állt. (Victor János, Bereczky Albert stb.)”[23] A találkozóról egyedül „Szatmári” jelentett, ugyanis Ravasz vejét, „Márton Endre” fedőnevű titkos ügynököt Kósa László szerint csak 1961-ben szervezték be.[24] Az ügynökök leginkább a leányfalui tartózkodásra koncentráltak, továbbá az ottani látogatókra, bár meg kell állapítanunk, hogy „Pap István” f.n. ügynök a Bimbó úti lakás alaprajzát is átadta megbízóinak.[25] Ez a találkozás mégsem ott ment végbe, hanem Juszko Eta lakásán, egy, a hálózat szempontjából megbízható, sőt, hűséges személlyel, Szamosközivel. Most a szöveget elemezve vegyük végig, mi, s hogyan is történt a tárgyalat találkozón. A jelentésben a következő olvasható: „~~Szamosközi István és Ravasz László találkozója~~. Tárgy: Dr. Ravasz László nyugalmazott református püspöknél.” Tehát először „Szatmári” a két személy találkozájaként aposztrofálta a jelentést, majd inkább úgy állította be, mintha hálózati személyként találkozott volna az állambiztonsági kockázatot jelentő egykori püspökkel. Nyilván a találkozóznak, vagy saját tevékenységének operatív jelentőségét akarta ezzel növelni. A dokumentum így folytatódik:

„Előzmények: Szamosközi (Sz.) f. év legelején egy bizalmas beszélgetés során, titkárnőjének, Juszko Etának (J. E.) felvetette a kérdést: van-e kapcsolata Ravasz Lászlóval. J. E. kijelentette, hogy van, őt lakásán kb. havonta felkeresi R. L. Elmondta, hogy Bereczky Albert hivatalba lépése idején kb. ezeket mondta: »Maga csak tartsa Ravasszal a kapcsolatot Eta.« Ez a kapcsolat nevezett szerint a fentebbi időközönként történt találkozásra szorítkozott. Erre nézve Sz. nem kérdezett többet.”

A beszélgetés kezdő kérdését összefüggésbe kell hoznunk a Juszko Etáról[26] szóló jelentésekkel, melyek mind-mind megemlítik, hogy Ravasszal fönntartotta a kapcsolatot. Talán „Szatmári” ezt a barátságot szerette volna kérdésével minél teljesebben feltérképezni. Ravasz és titkárnőjének kapcsolata 1948 után is megmaradt: Juszko Eta rendszeresen találkozott az egykori püspökkel, gépelte prédikációit, könyveit, miközben a Püspöki Hivatalban dolgozott. Személyes viszony alakult ki a Ravasz-család és a „kedves és jó Eta” (ahogy Ravasz hívta[27]) között. Ennek számos bizonyítékát leljük meg az eddig nem sok figyelmet kapott Juszko Eta-hagyatékban.[28] De ugyanitt arra is figyelmesek lehetünk, hogy Szamosközi, illetve az ő felesége is jó viszonyt ápolt az egyedülálló hölgygel.[29]

„Majd a beszélgetés során szó esett arról, hogy R. L. szívesen találkozna Sz.-vel. Sz. nem tért ki ez elől. Azt mondta, hogy alkalmas időben majd szó kerül az ügyről. Február elején J. E. arról adott hírt, hogy R. L. Pesten jár. Sz. a találkozásra nézve egy közömbös helyet tartott alkalmasnak s így 1960. február 9-én kedden d.u. fél négykor J. E. lakásán találkozott R. L.-val.”

Ravasz január 29-én írt levelet Juszkó Etának, amelyben kifejti, hogy február 7-én reggel már Budapesten lesz.[30]

A szövegből a továbbiakban egy-egy fontosabb részt emelünk ki:

„Ezután Bereczky Albert állapotáról érdeklődött. Sz. közölte, hogy friss értesülései nincsenek, a nyáron találkozott B. A.-el utoljára s Bereczkyvel való kapcsolatáról azért nem kíván egyszerűen beszélni, mert Bereczky nincs itt. R. erre ezt mondta: Ezt nem is kívánom, de úgy gondolom – én – meglátogathatnám őt. Sz: ti régebben is érintkeztek, nem látom akadályát, hogy meglátogasd.”[31]

Bereczky Albert, a kettejük püspöksége között regnáló egyházi vezető, még 1956-ban kapott agyvérzést, melyből sohasem tudott teljesen meggyógyulni. 1966-ban halt meg.[32] A beszélgetés során itt van a legnagyobb feszültség, ám ezt Szamosközi mégis elüti a meglátogatás „engedélyezésével”.

„Ezután R. L. közvetlenül ezt a kérdést vetette fel: mit gondolsz nem következik-e mostanában egy nagyobb fajta ateista nyomás az egyházra?”

Ravasz utalhatott a párt „klerikális reakcióval” kapcsolatos téziseire, ami ebben az időben kezdett módszert váltani.[33] A fiatal kolléga nemmel válaszol. A kérdés felvetése talán egyfajta politikai tájékozódásnak is betudható.

„Ezután szünetet sem tartva ezt monda: Kérve a figyelmetekbe ajánlanám, hogy mielőbb adjatok ki egy liturgikus könyvet.[...] Semmi igényem sincs, nevem akadály: ha erre sor kerülne, nevem félre tételével nyomtassátok ki a liturgiai könyvet, mert nagy szükség van rá.”

A belpolitikai témák után egyházi kérdésekre terelődik a szó. A beszélgetésnek ez a mondata a református liturgia-történetben fontossá is válhatott – volna... A Ravasz-féle liturgiáról eddig úgy gondoltuk, pont e név miatt nem nyúltak hozzá, nem foglalkoztak vele a hivatalosak. De meg kell látnunk, mikor eme akadály elhárulhatott volna, akkor sem történik semmi e fontos területen.[34]

„Ezután sem személyekre, sem közügyekre nem terelődött szó. Sz, baranyai esperes elődeiről beszélt, R. L. derűs anekdotákat mondott még régebbi időkről és a diskurzus holtpontra jutott. Sz. ezután elfoglaltságára hivatkozva elbucsuzott.”

A jelentés szinte kifejezetten egy dolgot emel ki: azt, hogy *semmilyen* érdekfeszítő dologról nem beszéltek! Derűs anekdoták, régebbi idők, de köztük egy élő személy sem kerül szóba... Az elbúcsúzás, a beszélgetés menetét tekintve, nem hirtelen következik be. A távozással kapcsolatban két opciót kell felvázolnunk: 1. Nem sikerült információt szereznie, a megfigyelt személyből nem lehetett kicsikarni egy kapcsolatot, egy adatot sem, s „Szatmári” ezért távozott. 2. Nem is információszerezés volt a találka célja. Nyilván, az utóbbi logikusabb, és elfogadhatóbb lehetőséget kínál.

A végén meg kell említenünk, hogy Szamosközi a találkozóról nem végzett elemző-értékelő munkát.[35] Az ügynök elsősorban nem mint hálózati személy találkozott a nyugdíjas Ravasszal, s ezért exploratív[36] megnyilvánulásairól nem is ad hírt. Mégis papírra kellett vetnie e találkozást, hiszen, ha úgy megy híre, hogy erről nem készített jelentést, könnyen elveszthette volna az ÁEH vezetőinek bizalmát, főleg, hogy minden bizonnyal erre Bartha Tibor debreceni püspök szívesen rá is segített volna, ahogyan tette ezt később, más esetben.[37]

A beszélgetésnek nincs igazi vonalvezetése; csapongó. A témákat nem a hálózati személy alakítja ki; a hat témafelvetésből legalább ötöt Ravasz határoz meg. Felmerülhet a kérdés, mégis, mi értelme volt ennek a találkozásnak? Hiszen operatív szempontból nem volt jelentős, Szamosközi elődjének javaslatait – tudomásunk szerint – nem fogadta meg.[38] A Ravasszal kapcsolatos „hivatalos politika” már a találkozó előtt kezdett megváltozni a támadásból az elfeledés-elhallgatás irányába, tehát ezen sem hozott változást.

Két, egymással ellentétes hipotézis néz szembe egymással: egyik esetben hálózati személyként bizonyos kérdésekre akart rávilágítani, de ebben sikertelen maradt. Másik esetben pedig Ravasz Lászlót, a század egyik legnagyobb magyar ígéhirdetőjét és egyházi vezetőjét akarta személyesen megismerni. Ez utóbbit támasztja alá az is, hogy Szamosközi nem Ravasz Bimbó úti lakásán akart vele találkozni („Sz. a találkozásra nézve egy közömbös helyet tartott alkalmasnak”) pedig ez kiváló alkalom lett volna egy operatív „terepszemlére”.

Nem diszkreditálta[39] Ravaszt: semmilyen terhelő adatot, epés megjegyzést nem olvashatunk, pedig a „Debreceni” vagy a „Cseh Sándor” f. n. ügynök[40] egy ilyen lehetőséget bizonyosan nem hagyott volna ki. Pedig a találkozóról csak elfogult tudósításunk van, s más jellegű információt a III/III-as ügyosztályon sem tudtak volna szerezni. Ezért nyilván érdekes volna, hogy vajon beszélgettek-e másról is, amiről nem számolt be a hálózati személy? A kérdéseket csak részben lehet megválaszolni. A jelentés, ha a második hipotézist fogadjuk el – a szöveg elemzése után efelé hajlok –, finomítja a Szamosközivel kapcsolatos álláspontunkat.

Úgy gondolom, a jelentésben (is) rögzített információk alapján, hogy Szamosközi nem operatív feladattal, nem is hálózati munkából kifolyólag, hanem pusztán udvariassági és emberi érdeklődés miatt találkozott a nyugdíjas püspökkel, Ravasz Lászlóval. Ma már csak nagyvonalakban felmérhető, hogy ez a találkozás mennyire határozta meg az egyháztörténet további alakulását...

DOKUMENTUM

~~Szamosközi István és Ravasz László találkozósa.~~

Tárgy: Dr. Ravasz László nyugalmazott református püspöknél.

Előzmények: Szamosközi (Sz.) f. év legelején egy bizalmas beszélgetés során, titkárnökének, Juszkó Etának (J. E.) felvetette a kérdést: van-e kapcsolata Ravasz Lászlóval. J. E. kijelentette, hogy van, őt lakásán kb. havonta felkeresi R. L. Elmondta, hogy Bereczky Albert hivatalba lépése idején kb. ezeket mondta: „Maga csak tartsa Ravasszal a kapcsolatot Eta.” Ez a kapcsolat nevezett szerint a fentebbi időközönként történt találkozásra szorítkozott. Erre nézve Sz. nem kérdezett többet.

Majd a beszélgetés során szó esett arról, hogy R. L. szívesen találkozónék Sz.-vel. Sz. nem tért ki ez elől. Azt mondta, hogy alkalmas időben majd szó kerül az ügyről. Február elején J. E. arról adott hírt, hogy R. L. Pesten jár. Sz. a találkozásra nézve egy közömbös helyet tartott alkalmasnak s így 1960. február 9-én kedden d.u. fél négykor J. E. lakásán találkozott R. L.-val. A ny. püspök érkezése és a kölcsönös üdvözlés után J. E. édesanyjával a másik szobába ment és Sz. – R. L. mintegy óras beszélgetése eképpen folyt le:

R. L. először Sz. személyi körülményei felől érdeklődött, a család helyzetét, életkorát, stb. tudakolta. Majd felvetette, jól emlékszik-e, hogy Sz.-vel életében kétszer, találkozott: egyszer 1933-ban egy temetésen, ahol Sz. mint teológus egy volt gimnáziumi társát bucsuztatta, másodízben pedig 1949-ben Dunavecscén, mint káplánnal. Sz. I. ezt nyugtatta, csakugyan így történt.[41]

Ezután Bereczky Albert állapotáról érdeklődött. Sz. közölte, hogy friss értesülései nincsenek, a nyáron találkozott B. A.-el utoljára s Bereczkyvel való kapcsolatáról azért nem kíván egyszerűen beszélni, mert Bereczky nincs itt. R. erre ezt mondta: Ezt nem is kívánom, de úgy gondolom – én – meglátogathatnám őt. Sz: ti régebben is érintkeztek, nem látom akadályát, hogy meglátogasd.

Ezután R. L. közvetlenül ezt a kérdést vetette fel: mit gondolsz nem következik-e mostanában egy nagyobb fajta ateista nyomás az egyházra?

Sz.: Az ateista világnézet feltétlenül keresi tételeinek kifejtésére az alkalmas módot és időpontot. Annál többet azonban én sem mondhatok, mint amennyit tapasztalok. A jelenlegi helyzet egyházunk szempontjából nem nehéz. Az alkalmaink nyitottak. Hogy ez mikor és hogyan változik azt én nem tudom.

Ezután a belpolitikai helyzetre terelődött a beszélgetés. Ennek során R. L. kijelentette, hogy a tsz. Mozgalom második, megújult szervezkedésbe kezdett. Nézete szerint a gépesítés lemaradást mutat a szervezés ütemétől. Ha ez a kettő egyensúlyba jut, akkor nem lesz többé vita. Mégpedig azért nem, mert könnyebb, viselhetőbb munkát mindenki szívesebben vállalja a nehezebbnél. Másrészt rájönnek az emberek, hogy a keresetük ugyanannyi, vagy több. Jelenleg azonban még sok helyen éppen az érdekeltek nem fedezik fel az érdekeltségüket. Nézete szerint azonban ez egészen gyorsan is helyrehozható. Az kétségtelen – mondotta – hogy a tiszta jövedelem az országban marad, s olyan mértékben épül be, amihez hasonló eddig nem volt.[42]

Ezután szünetet sem tartva ezt monda: Kérve a figyelmetekbe ajánlanám, hogy mielőbb adjatok ki egy liturgikus könyvet. Itt megjegyzem, hogy erre vonatkozó munkám elfekszik a konventen. Semmi igényem sincs, nevem akadály: ha erre sor kerülne nevem félre tételével nyomtassátok ki a liturgiai könyvet, mert nagy szükség van rá. – Még egy kérésem lenne: ha e bizalmas beszélgetés alkalmas rá, felhívom a figyelmedet arra, hogy a jelenlegi énekeskönyv túlméretezett: hagyjátok ki belőle legalább egyharmadát, mert úgy sem ismerik a gyülekezetek.[43] – Ezután sem személyekre, sem közügyekre nem terelődött szó. Sz, baranyai esperes elődeiről beszélt, R. L. derűs anekdotákat mondott még régebbi időkről és a diskurzus holtpontra jutott. Sz. ezután elfoglaltságára hivatkozva elbucszott. R. L. megköszönte a találkozás alkalmát, Sz. viszonzta ezt és

elbucsuztak egymástól. Esetleges további, ismétlődő, vagy későbbi találkozásról nem esett szó.

Bpsten. 1960. február 21.

Szatmári

Jegyzetek

[1] Schama, Simon: *Dead Certainties. Unwarranted Speculations*. New York, 1992. 319-327. p.

[2] Ezt természetesen az utószóban be is vallja. Ld. Majtényi György: Az „új kultúrtörténet”-ről. In: *Aetas*, 2005. 3. sz. 167-168. p.

[3] Szamosközi István (Budapest, 1915. – Budapest, 2002.) 1933-ban kezdi tanulmányait a budapesti teológián. Lelkész Pécssett, 1955-1956-ban baranyai esperes. 1956-tól Budapesten Gorkij fasori lelkész, 1956-1959 között a Budapest – Északi Egyházmegye esperese, 1959-1977 között a Dunamelléki Egyházkerület püspöke volt.

[4] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. (továbbiakban: ÁBTL.) 3. 1. 2. O-9150, 3. 1. 2. O-9150/1, 3. 1. 2. O-9150/2. Ezekről a dossziékról ld.: Kósa László: A leányfalui évek: „ki most Gutenberg előtti időben él”. Ravasz László emlékezete. Emlékkülés Ravasz László születésének 125. évfordulóján. Szerk.: Kósa László. Bp., 2008. (továbbiakban: Kósa, 2008.) 138-139. p.

[5] A megfigyelési kartonokat 1956. szeptember 20-án zárták le, akkor szüntették meg a nyugdíjas püspök figyelését. In: Kósa, 2008. 140-141. p.

[6] ÁBTL 3. 1. 2. M-29608.

[7] **„Juszkó Eta (1908-1975), Ravasz és Bereczky püspökök titkárnője, a Dunamelléki Püspöki Hivatal irodaigazgatója.”** Pap László: Tíz év, és ami utána következett, 1945-1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez. Bern – Bp., 1992. (továbbiakban: Pap, 1992.) 392. p.

[8] „1958-ban a református egyház vonalán hazafias elvi alapon ügynöki munkára beszerveztem „Debreceni” fedőnéven a tiszántúli püspököt. És „Szatmári” néven a budapesti esperest.” 1958. december 22. Éves összefoglaló: „az elmúlt évben egy püspököt és egy püspökjelöltet szerveztünk be. A püspökjelölt püspökké való megválasztása folyamatban van. Tehát lényegében két egyházkerületet a jövőben ügynökeink fognak irányítani.” ÁBTL O-136586 / 2.

[9] „Drága ajándék volt azonban számomra az, hogy 1956. nov. 4-től 1957. április 14-ig hirdethettem az Igét.” Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992. 392. p.

[10] Kádár Imre: *Egyház az idők viharában. A Magyarországi Református Egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején*. Bp., 1957. A propagandisztikus anyagot angolul is kiadták: Kádár, Imre: *The Church in the storm of time...* Bp., 1958.

[11] Kósa László: A budapesti reformátusok történetének időrendi áttekintése a kezdetektől 1989-ig. In: *Reformátusok Budapesten*. II. köt. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. 1464. p.

[12] Talán a következő, időben későbbi, mégis fontos jelentés rávilágít, hogy operatív szempontból miért nem őt választották ki püspöknek: „Hajdú Péter: Rendszerünk iránt feltétlen lojális, becsületes, a szocializmus egyháza megteremtésének előharcosa, konok, az egyházi érdeket mindenek fölé állítja, szüklátóköri, véleményéből nem enged.” ÁBTL O-136586 / 1. Debreceni f.n. ügynök jelentése, 1962. október 23.

[13] „Bár Szamosközi tevékenységére többször is az »egyházi reakcióval« való kapcsolattartás árnyéka vetült, személyében, csakúgy, mint Bartháéban, mind az ÁEH, mind a politikai rendőrség szempontjából megbízható, a hatalom egyházpolitikai céljainak megfelelő püspök került az egyházvezetésbe.” – Kiss Réka: *Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből* az

EPA03307_egyhaztorteneti_2010_02_155-163.htm

1970-es évekig. In. Reformátusok Budapesten. II. köt. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. (továbbiakban: Kiss, 2006.) 1403. p.

[14] Szamosközi állambiztonsági kapcsolatait is bevetette a kettejük közötti nézeteltérés során. Lásd: ÁBTL O-136586 / 2. 68-70. l.

[15] Murgai segédlelkészségről és a korban viselt terheiről részletes ír a budapesti teológiai dékán: Pap, 1992. 262-283. p.

[16] Ld. erről: Kiss, 2006. 1407-1408. p.

[17] Ladányi Sándor: Ravasz László a Megújulási Mozgalom élén. In. A magyar református egyház 1956 tükrében. Egyháztörténeti tanulmányok. Bp., 2006. 210-218. p.

[18] Szamosközi István esperes lemondólevelét ld.: Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956-1957-es esztendőben történetekhez. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 2006. (továbbiakban: Ladányi (szerk.) 2006.) 180. p.

[19] Ladányi (szerk.) 2006. 515-517. p.

[20] Megújulás, visszarendeződés. Dokumentumok a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában az 1957-1958-as esztendők történetének kutatásához. Szerk.: Horváth Erzsébet. Bp., 2008. 264-265. p.

[21] Dunamelléki Egyházkerületi Közgyűlés, 1959. március 12. – Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban: DRERL.), A/1. a. fond. 28. doboz. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1958-1961. A következő közgyűlésen így szólt az '56-os történetekről: „Tegnap volt három esztendeje, hogy az ártás és a zűrzavar napjai után országunk kormánya megszervezte társadalmunk építő erőit és rendkívüli nehézségek között megkezdte felelős munkáját. Ezt a három évet három szóban foglalhatnám össze: béke, munka, fejlődés.” DRERL. Dunamelléki Egyházkerületi Közgyűlés. Püspöki jelentés, 1959. november 5.

[22] Esze Tamás: Élő nép, élő egyház. Esze Tamás egyházkerületi főgondnok székfoglaló beszéde a Dunamelléki Református Egyházkerület rendkívüli Közgyűlésén Budapesten, 1958. február 20-án. Bp., 1958. 28. p.

[23] Szacsavay Éva: A leányfalui évek – életvitel, család. Ravasz László emlékezete. Emlékülés Ravasz László születésének 125. évfordulóján. Szerk.: Kósa László. Bp., 2008. 124. p.

[24] ÁBTL. 3. 1. 2. O-13.586/4 277-278., 291. Idézi: Kósa, 2008. 144. p.

[25] Kósa, 2008. 149. p.

[26] Ld. többek között: ÁBTL. 3. 1. 2. O-9150.; ÁBTL. M-29608.

[27] Ravasz László: Emlékezéseim. Bp., 1992. 299. p.

[28] DRERL. C/126. fond. 1-3. dob. Ravaszról szóló személyes feljegyzéseit olvashatjuk az 1. dobozban, levelezésüket pedig a másodikban.

[29] Uo. 2. dob.

[30] „Édes jó Éta, febr. 7-én bemegyek, s ott maradok dolgom elvégzéséig. Febr. 8. (hétfő délután) találkozhatnánk. Ha a programot akkor kell még megbeszélni a Rózsadombon; ha a helyes idő kérdése elintéződik, hétfő délelőtt telefonálja meg Évának. Én hétfőn d. e. komissziózni leszek kénytelen. De addig – s ez a jobb – meg is írhatja. Én febr. 7-én reggel megyek. A viszontlátásig nagy szeretettel, L b. [Laci bácsi] 1960. I. 29. Lf. [Leányfalu]” DRERL. C/126. fond. 2. dob.

[31] A beszélgetés végig tegező formában zajlik, ami érdekes, hisz nemigen ismerték egymást. A társalgás közvetlenségét bizonyítja ez az apró információ.

[32] Kiss Réka: Bereczky Albert lelkipásztori, püspöki működése. In: Reformátusok Budapesten. I. köt. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. 620. p.

[33] A vallási világnézet elleni eszmei harcról – az MSZMP PB 1958. július 22-i határozata. In. *Protestáns Szemle*, 1994. 1. sz. 44-67. p.

[34] Hasonlóan érdekes Ravasz László, énekeskönyvre tett megjegyzése. Ld. Dokumentum.

[35] „*Elemző-értékelő munka*: a gondolkodási műveletek összessége, amely a rendelkezésre álló adatok, információk és jelenségek alapján összefüggéseiben, kölcsönhatásaiban vizsgálja az ellenséges tevékenységet és von le következtetéseket.” Állambiztonsági Értelmező Kéziszótár. Bp., BM Könyvkiadó. 1980. (továbbiakban: ÁB-kéziszótár, 1980.

[36] Exploratív (lat.): felderítő, felfedező, kikémlelő jellegű. –Exploratív beszélgetés: kikérdezés, meghallgatás, beszámolás.

[37] Kiss, 2006. 1414-1415. p.

[38] Az ezt követő püspöki jelentés 1960. október 27-én hangzott el, ebben a találkozásról Szamosközi minimális szinten sem számolt be. A beszélgetésen elhangzottak még véletlenül sem jelennek meg a következő évek jegyzőkönyveiben, a hivatalos lapok hasábjain. Többek között: DRERL. A/1. a. fond. 28. dob. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1958-1961.; *Reformátusok Lapja* 1960. évi számai.

[39] „*diszkreditál* (fr.): valakinek a hitelét rontja, a bizalmat aláássa, valakit, vagy valamit lejárat. A bomlasztás egyik módszere.” ÁB-kéziszótár, 1980.

[40] ÁBTL. M-40212. sz. dosszié. „Cseh Sándor” f. n. ügynök. 1978. június 20. – 1984. március 13.

[41] Ebből a szövegrészletből meg tudjuk, hogy milyen hosszú volt a beszélgetés, és azt, hogy Ravasz emlékezőtehetsége milyen eleven volt öregkorában is.

[42] A beszélgetés egy akkor aktuálisnak számító téma körül zajlott, hiszen 1958 decemberében indul meg a téjesítés felgyorsított üteme. „1958 és 1961 decembere között a téjesztagok száma megnyolcszorosodott, a téjeszek területállománya pedig csaknem megötszöröződött.” Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Bp., 2005. (3. kiad.) 420. p.

[43] Ravasz ezen megjegyzésével Szamosközi a továbbiakban nem foglalkozott. Az énekeskönyv reformját sem püspöki jelentéseiben, sem semmilyen fórumon nem említette meg, nem járt érte közben, és az énekeskönyv nem is rövidült le, s azóta sem ért meg revíziót.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11.
évfolyam
2. szám
A. D.
MMX

Opitz, Peter: Leben und Werk Johannes Calvins. [Göttingen,] Vandenhoeck & Ruprecht, [2009.] 176 old.

Kálvin születésének ötszázadik évfordulóját több megemlékezés, kiállítás mellett a személyével, teológiai munkásságával kapcsolatos tanulmányok és monográfiák megjelenése tette emlékezetessé. A genfi reformátor életének kutatása immáron, már csak ha a magyar nyelvű életrajzok megjelenését tekintjük is, évszázados múlttal rendelkezik. A Kálvin életével foglalkozó több, nemrégén megjelent munka főképp nem új tényanyaggal egészíti ki az életrajzot, hanem elsősorban szemléletében ad újat. Az életrajzírók gyakran a reformátor életének egy-egy szeletét kiemelve, azon keresztül próbálják megvilágítani Kálvin jelentőségét. Vannak olyanok, akik elsősorban teológiájával foglalkoznak, az *Institutio*-t elemzik egy biográfián belül, annak változásán, bővülésén keresztül mutatják be Kálvin teológiájának, személyiségének fejlődését. Találkozhatunk olyan írással is, amely különös hangsúlyt fektet Kálvin utóéletére, hatására, nemzetközi recepciójára. Vannak olyanok, akik Kálvint a középkori teológiai fejlődéshez viszonyítva próbálják ábrázolni, az eltéréseket és hasonlóságokat így is jobban kiemelve.

Amivel Peter Opitz Kálvin-életrajza újat adhat, az szintén a sajátos szemléletmódjában rejtezik. A genfi reformátort ugyanis kapcsolatainak hálójában ábrázolja. Számára Kálvin emberi és teológiai arculata is csak úgy képzelhető el, hogy azt gyermekkorától mintegy a halálos ágyáig tartó fejlődésében, alakulásában látja. Ennek a formálódásnak az alapja pedig a reformátorral kapcsolatba került és rá hatással bíró személyek hálóján keresztül vizsgálható.

A zürichi egyetem tanára ezt az életrajzot mintegy bevezetőként állította össze. A mű Kálvin életéhez, munkásságához nyújt betekintést. Viszonylag kis terjedelméből adódóan ugyanis nem tud kitérni a szakirodalomban vitatott kérdésekre, azokat néhány tömören megfogalmazott, tárgyilagos mondatral foglalja csupán össze. Ez a tárgyilagosság egyébiránt végig jellemző a műre.

A biográfia öt nagy tartalmi egységre osztható fel, mely Kálvin életének, a szerző által kiválasztott pontjaihoz igazodik. Az első nagy rész a „Róma iskolájában” (*In der Schule Roms*) címet viseli. Ez a fejezet, mely Kálvin születésétől 1526-ig, a párizsi tanulmányok félbeszakadásáig, és az Orleans-i jogi képzés elkezdéséig tart. Itt olvashatunk röviden Kálvin családjáról, tanulmányairól, és kiemelten is a tanárokról, barátokról, akikkel ekkoriban kapcsolatba kerülhetett.

A következő fejezet az 1526-tól 1534-ig tartó időszakot fogja át, tehát egészen Kálvinnak a protestantizmus mellé állásáig. Legbővebben a Kálvinnal feltehetően ismeretségbe kerülő humanistákkal, tanáraival foglalkozik itt is a szerző. Külön időzik Melchior Wolmar-nál, aki Kálvint görögre tanította, és Pierre Olivetan személyénél, aki a Bibliát franciára fordította, és valószínűleg Kálvint megismertette a reformáció tanaival.

A harmadik tartalmi egység a svájci reformáció alakjaként mutatja be Kálvint. Az 1535 és 38 közötti viszonylag rövid időszak az előbbiekhöz képest nagyobb terjedelmet kapott, röviden elemzésre kerül az *Institutio*, az első genfi tartózkodás és természetesen a Kálvin fejlődésében ebben a korszakban fontosnak tartott személyek is.

A negyedik fejezetben Kálvint a strasbourgi reformátorok körében látjuk. Teológiai munkássága mellett kiemelten foglalkozik a szerző azzal a kapcsolatrendszerrel, amelybe itt került bele Kálvin, külön hangsúlyozva a Melanchtonnal ekkor szorosabbra fűzött viszonyt.

Az utolsó egységben a Genfben visszatérő Kálvin életét követhetjük immár egészen haláláig. Opitz külön figyelmet szentel a genfi egyházszervezetnek, a Consensus Tigurinus-nak és Kálvin nemzetközi hatásának, a genfi akadémia kisugárzásának tükrében.

Összességében elmondható, hogy a szerző célja elsősorban az volt, hogy Kálvint mint a humanizmus és a különböző reformátori irányzatok keresztüztüében álló, azokból sajátos szintézist alkotó teológusként mutassa be. Az életrajznak egy kapcsolati háló központjaként való felfogása és ekként történő ábrázolása teljesen helytálló és hasznosnak bizonyult ez esetben. A barátok és ellenfelek rövid jellemzésével ugyanis magához Kálvinhoz kerülhet közelebb az olvasó. Ennek a szándéknak felel meg az is, hogy a rövid terjedelemben képest viszonylag sok, alig ismert személy is felbukkan a könyv lapjain, hogy Kálvinhoz fűződő viszonyán keresztül nyerjen jelentőséget. A szerző elsődleges forrásokhoz nyúlva, a szakirodalmat csak érintőlegesen felhasználva (a mű végén azonban tájékoztató jelleggel betekintést nyújt a legfrissebb irodalomba), egy, még a szélesebb olvasóközönség számára is izgalmas, de szemléletében és rendezettségében a korszakkal foglalkozó történészeknek is hasznos segítségül szolgáló életrajzt írt.

(ism.: Szász Lajos)

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)

11. Jakab Attila: Vergődésben. Magyar kisebbségek "történelmi"
 évfolyam egyházai az átalakuló Európában. (Problématár.)
 2. szám Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások
 A. D. Közalapítvány, 2009.
 MMX

Felekezeti és etnicitás szoros összefüggései miatt a történelmi egyházak szerepét a kisebbségi magyar társadalmak életében lehetetlen túlbecsülni. Azonban nem csupán az állítható, hogy a történelmi egyházak eredeti küldetésükön túlnyúló feladatokkal szembesülve látnak el kulturális, szociális és nemzeti identitással összefüggő társadalmi feladatköröket 1920 óta, hanem az is, hogy ezen közben maguk sem maradtak változatlanok. A Trianoni békeszerződés után kisebbségi helyzetbe kerülve a magyar közösségek történelmi egyházai a magyarországitól eltérő módon fejlődtek, teológiai és történelmi hagyományaikból sokszor más vált hangsúlyosabbá, mint Magyarországon. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a magyarországi történelmi egyházak fejlődése nem lenne alávétve kelet-közép-európai általános tendenciáknak, vagy hogy centrum-periféria jellegű viszonyítási alapot jelentene a határon túli magyar kisebbségek egyházainak vizsgálatakor. Általánosságban inkább azt mondhatnánk, hogy a magyar nemzeti közösség 20. századi szétfejlődésének tétele a határon túli magyar kisebbségek történelmi egyházai vonatkozásában is igaz.[1]

Kétségtelen azonban, hogy a széttöredezett kép eredete sokkal korábbra nyúlik vissza, mint 1920. Szemben a nyugat-európai mintákkal, ahol a reformáció korától kezdődően a „*cuius regio, eius religio*” elve alapján, tulajdonképpen vallási különbségek mentén történt meg az egyes régiók és országok eltérő regionális hagyományainak kialakulása, Magyarországon az egyes országrészek különböző *politikai egységekhez* való tartozása miatt került sor a felekezetek és egyházszervezetek különbségeinek kialakulására, s így a regionalitás már a többfelekezeti megjelenésének kezdetétől jelen volt, és kezdettől fogva politikai faktorokkal vegyült.[2]

A helyzet a 19. század elejétől a modern nemzettudat kialakulásával még bonyolultabbá vált. A vallásfelekezetek modern magyar nemzettudathoz való viszonyát nem lehet általánosítva megfogalmazni, mivel adott esetben soknemzetiségű egyházakról van szó.[3] A polgárosodáshoz való viszonyuk hasonlóképpen mindvégig függvénye maradt annak, hogy a történelmi Magyarországon ki, *hol* katolikus vagy protestáns? Erdélyben, a Felvidéken, vagy az Alföldön, kisebbségben vagy többségben, vidéken vagy városban?

Tehát Magyarországon a történelmi egyházak és vallási közösségek társadalmi szerepvállalásának különbözősége hosszú múltra visszatekintő történelmi tény, ennek vizsgálata azonban gyakorlatilag mai napig gyerekcipőben jár. Pedig ebből az alaptételből kiindulva derülhet csak fény arra, hogy a Trianon után nemzeti sorskérdésekkel szembesülő magyar egyházak tanításaikból, teológiájukból, szociális és kulturális tevékenységükben mit és miért tekintettek hangsúlyosnak.

Jakab Attila *Vergődésben* című kötete éppen erre tesz kísérletet. Az előszóban kiemeli, hogy „a monográfia újdonsága talán a párhuzamba állításban, az egyházi intézmény- és társadalomtörténelmi megközelítésben, illetve a Vatikán kárpát-medencei geopolitikai szempontjainak, törekvéseinek a figyelembe vételében keresendő”. (8. old.) Jakab Attila a kötet egyik alcíme szerint azonban csupán „problématár”-nak tekinti művét, így vélhetően a párhuzamba állítást – saját művét – mindössze első lépcsőnek tekinti egy összehasonlító módszerrel dolgozó elemző folyamatban. Illetve, miként látni fogjuk: párhuzamba állítás, összehasonlítás és szintézisalkotás egymásra épülő folyamataiban saját, szubjektív utat jár be, amelynek végén azonban visszatér az eredeti „problématár” gondolatához, amely ekkorra már megoldásra váró feladatok tára értelemmel telítődik.

A könyv nagyon világos szerkezeténél fogva a kisebbségi magyar közösségek és a történelmi egyházak bonyolult, szerteágazó történetét jól követhetően tárgyalja. Korszakbeosztásában a Trianon óta eltelt időszak kronológiájának kisebbségkutatói szempontú tagolását veszi alapul.[4] A Trianoni békeszerződés előtti állapotokból kiindulva a két világháború közti időszak 1938-ig terjedő két évtizedét a területi revízió időszakának elemzése követi, majd az 1944/45 és 1948 közötti átmeneti korszak után a kommunista időszak negyven esztendeje, végül pedig a rendszerváltás óta eltelt húsz év történéseinek összefoglalása következik. A szerző ezen a kronológián belül helyezi el azután a különböző utódállamokban működő magyar történelmi egyházakat.

Jakab Attila azonban mégsem pusztán katalógust készít. Mivel napjaink történetírásában előtérbe került a nem-fikciós elbeszélői formák – például történetírói művek – narratívájának elemzése, és nem tagadható a műveknek, mint nyelvi konstrukcióknak szubjektív intencionalitása sem, így még egy „problématár” sem csupán adathalmaz az olvasó számára, hanem belőle rekonstruálható szerzőjének álláspontja is. Kérdés persze, hogy a szerző magukból a történelmi adatokból von-e le következtetést, miként az a történetíró számára egyedül megengedett, vagy inkább saját elméletének bizonyítására keres történelmi adatokat. Jakab Attila miközben igyekszik pozitívista szorgalommal minden lehetséges, a tárgyhoz tartozó szakirodalmat bemutatni, valóban nem titkolja véleményét, és saját elméletet alkot. E kettősség – az objektivitásra törekvő összegzés és az így kinyert elemeknek szubjektív rendbe sorolása – a monográfiát mindvégig elkíséri. Megállapítható azonban, hogy míg a könyv java részét kitevő történelmi részekben az előbbi, a rendszerváltás korától értett jelenkorunkat illetően túlnyomórészt az utóbbi dominál, amelyet a végén összegzés, perspektívák és „múltba fordulás vagy jövőbe nézés” címmel három ikerelemzés emfaticusan zár.

Vergődésben, így hangzik a kötet címe, és borítóján egy partra vetett halat láthatunk. A szerző eszerint a „vergődés”, az „örldés” metaforáját választja, amikor a határon túli történelmi egyházak jelenkori helyzetét, értékválasztásait és döntésmechanismusait elemzi. Mint ki is fejti: „a történelmi, magyar egyházak egyrészt az intézményes és ideológiai tekintélyelvűség, másrészt pedig a magyar kisebbségi közösségek jövőbeni megmaradása szempontjából megkerülhetetlen modernizáció malomkövei között örldnek az átalakuló és egységesülő Európában.” (114. old.)

Ez a mai helyzet – érvel a szerző – a jelenkori politika felszíni zajossága alatt, a történelem mélyebb, csendesebb rétegeiben lezajló folyamatok eredménye is: míg a II. világháború előtti időszakban az egyházak nyújtották a kisebbségi magyar közösségek megmaradásának utolsó bástyáját, addig a kommunista időszakban az egyházak már létükben is fenyegetetté váltak, s egyre csökkenő mértékben voltak képesek a magyar kisebbségek nemzeti identitásőrzésének helyévé válni. A poszt-kommunista időszak nemzetállam-építési lázával tehát már többszörösen kismozított és zárt felekezeti identitásukba magukra záruló katolikus és protestáns egyházak szembesültek. Jakab Attila számára tehát a történelem a jelenkori folyamatoknak mintegy magyarázatául szolgál, érdeklődése azonban nem történelmi, hanem sokkal inkább politológiai. Így érthetjük meg a történelmi részek objektív hangú ismertető jellegének és a szubjektív részek sokszor szenvedélyes érvelésének okait is: a szerzőt mindvégig feszíti a kisebbségek sorsáért érzett elkötelezett felelősség, amelynek nyomát sem a kisebbségi magyar közösségek egyházi (és nem egyházi) vezetőiben, sem a magyarországiakban nem látja. A jelenbeli helyzetértékelése éppen ezért pesszimista:

„Az évtizedeken keresztül védekező állásokba beszorított, és a pusztaság létért való egyenlőtlen, jogtiprásokkal és megaláztatásokkal tarkított küzdelembe belekényszerített kisebbségi magyar egyházak értelemszerűen és főképpen intellektuális szempontból kimaradtak a nyugat-európai vallási fejlődésből, még hatványozottabban, mint a többi közép-kelet-európai egyház. Ennek eredményeképpen megrekedtek a tekintélyelvűségben, teológiájuk pedig időközben elavult. A plurális demokrácia és a globalizáció erejükön felüli kihívásokkal szembesítette őket. Mivel a rendszerváltás utáni években elszalasztották a megújulás lehetőségét – vagy egyszerűen nem rendelkeztek az ehhez szükséges humán erőforrással –, illetve nem igyekeztek tisztázni az egyes egyháziaknak a kommunista diktatúrával való együttműködését, jelenleg egyre erőteljesebben modernitás-ellenessékké váltak. Ugyanakkor nem igazán érzékelik azokat a társadalmi

folyamatokat sem, amelyek nagykorúsítják mind az állampolgárt, mind pedig a hívőt” – hangzik a könyv konklúziója. (114. old.)

A felekezeti etnicitás különböző szocio-morális miliókben való tematizálódása a történelmi Magyarország területén többszörösen összetett nemzeti és vallási identitásképletek kialakulásához vezetett. Magyar kisebbségek vonatkozásában ennek jobb megértését nagymértékben segítheti Jakab Attila könyve. A magyar kisebbségek történelmi egyházainak történetével, illetve történelmüknek olyan interpretációjával ismerkedhetünk itt meg, amely társadalomtörténészek számára is tanulságos olvasmány. Roger Brubaker klasszikus interpretációs modelljét^[5] alapul véve elsősorban a nemzeti kisebbségek autochtón fejlődését mutatja be, ám a sokszereplős viszonyrendszer többi tagjára kevésbé van tekintettel. Lehetséges értelmezési modellként Brubaker a kisebbségi közösségek történetének elemzésekor négy szempont komplex vizsgálatát ajánlja: elsőként magának a kisebbségnek a történelmi vizsgálatát; majd a többségi állam politikájának elemzését; végül az anyaország és a nemzetközi folyamatok hatásának felmérését. Jakab Attila könyve ugyan a római katolikus egyház vonatkozásában kiemelten foglalkozik a Vatikán keleti politikájával, a történelmi környezet bemutatásakor pedig mind Románia, mind (Cseh)szlovákia, Jugoszlávia és Ukrajna esetében szóba kerül a többségi állam és nemzet, ám érdekes észrevenni, hogy az anyaország s ennek teljes kommunikációs és kulturális kapcsolata a leszakadt nemzetrészekkel sem a múltban, sem a jelenben egyáltalán nem nyer említést. Ha ez tudatos szelekció eredménye, mindenképpen szükséges volna megindokolni, miért történt így, hiszen ha figyelmünket a könyv témájából kifolyólag ezúttal csak az egyházakra korlátozzuk, akkor is rögtön belátható, hogy a magyarországi történelmi egyházak és politikai aktoraik viszonya a határon túliakhoz szintén megérne egy misét. Végiggondolva a 20. század történetének magyarországi kezdeményezéseit, akár kettőt is. Mivel azonban a „Vergődésben” problémátár, nem tekinti magát lezárt egésznek, hanem egy kutatási irány első, és a maga nemében eddig egyetlen reprezentánsának, érdeklődéssel várhatjuk a szerző e tárgykörbe illeszkedő további kutatásainak eredményeit.

(ism.: Petrás Éva)

Jegyzetek

[1] Bárdi Nándor: Összefarkózás és szétfejlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára. In: Nemzet a társadalomban. Szerk.: Fedinec Csilla. Bp., 2004. (továbbiakban: Bárdi, 2004.) 251. p.

[2] Brandt, Juliane: A magyarországi protestantizmus politikai kötődései a dualizmus korában. In: Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon. Szerk.: Hegedűs András – Bárdos István. Esztergom, 1999. 195-213. p.

[3] Erről bővebben: Brandt, Julianne: Konfessionelle und nationale Identität in Ungarn: Die protestantischen Kirchen. In: Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen, 1918-1939. Hrsg.: Maner, Hans-Christian – Schulze Wessel, Martin. Stuttgart, 2002. 31-71. p.

[4] Bárdi, 2004. 251-274. p.

[5] Brubaker, Rogers: Nacionalizmus új keretek között. Bp., 2006. 55-60. p.

[a cikk elejére.](#) [a vissza a tartalomjegyzékhez.](#)